UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Moralist van de ontrouw

Jan Greshoff (1888-1971)

Recourt, J.W.

Publication date
2018

Document Version
Other version

License
Other

Link to publication

Citation for published version (APA):
Recourt, J. W. (2018). *Moralist van de ontrouw: Jan Greshoff (1888-1971)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:09 Feb 2026

Deel IV

De fakkel der beschaving brandende houden (1939–1945)

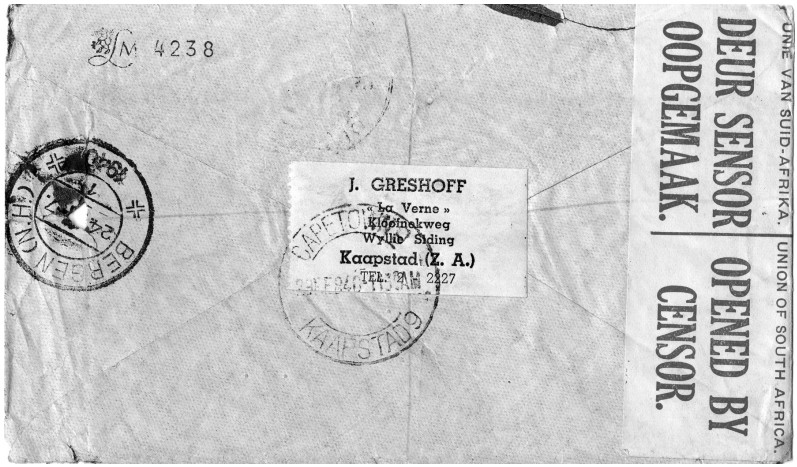

(collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

15

Afscheid van Europa (1939)

De film *You Can't Take It With You* trekt in 1938 volle zalen, ook in Brussel. Hoewel Greshoff niet dol is op bestsellers of kaskrakers, gaat hij maar liefst viermaal naar de bioscoop om deze 'Capra-corn' te zien. De romantische comedy van Frank Capra was in de Verenigde Staten, waar de donkere wolken van de Grote Depressie nog steeds over het land hangen, een enorme bioscoophit geweest. De feelgoodfilms van Capra zijn ook in Europa immens populair.

In *You Can't Take It With You* verlooft Tony, zoon van een snobistische bankiersfamilie, zich met Alice, die met haar excentrieke, antimaterialistische familie in één huis woont waar iedereen doet waar hij zin in heeft. Uiteraard leidt de verloving tot een enorme botsing tussen de twee families. Een sleutelscène is die waarin Alice's anarchistische grootvader, Martin Vanderhof, zijn kleindochter vertelt dat hij dag in dag uit voor een baas op kantoor werkte en dat op een dag zo zat was, dat hij de lift naar beneden nam, naar buiten liep en besloot nooit meer terug te komen. Hij vertikte het nog langer zijn ziel en zaligheid te verkwisten in een baan. Immers: al wat je verdient, kun je na je dood toch niet met je meenemen. Vriendschap, familie, doen waar je hart ligt: dat alles gaat boven geld, is Capra's boodschap.

Doen waar je hart ligt! Dat heeft Greshoff al jaren niet gedaan. Hij is een slaaf van zijn dagbladwerk en komt maar zelden toe aan wat hij echt wil: poezie schrijven. Op 20 april 1938 heeft hij Adriaan Roland Holst weer eens geschreven hoe het hem steeds moeilijker valt 'zonder ophouden artikeltjes te fokken over onverschillig welke onderwerpen in een opgewekte toon voor idioten bestemd en op hen berekend'.[1] Greshoff zegt te hunkeren 'naar het oogenblik, waarop ik dit oord vaarwel kan zeggen, want mèt en waarschijnlijk door het métier, hangt Brussel ons kilometers de keel uit!'[2] Greshoff verlangt naar stilte en rust.

De tweede helft van de jaren dertig is door de ontwikkelingen in de Europese politiek bovendien zo 'overrijk aan angsten en ergernissen', dat Greshoff volgens Ter Braak 'voortdurend overspannen, zoals ongeveer de helft

van de "intellectueelen" hier te lande' is.[3] De nazi's hadden op 12 maart 1938 Oostenrijk ingelijfd bij het Derde Rijk en Hitlers aankondiging dat hij vervolgens op 1 oktober het Tjecho-Slowaakse Sudetenland zou binnenvallen, had de spanning in Europa doen oplopen. Na de herfstcrisis en de ondertekening van het Verdrag van München, waarbij Engeland en Frankrijk akkoord gaan met de Duitse bezetting van Sudetenland, lijkt het gevaar afgewend. Maar Greshoff is die beruchte laatste week van september 1938 terneergeslagen en trekt zich veertien dagen lang in Putten terug om bij te komen, zo'n last heeft hij van huilbuien. De gebeurtenissen bevangen hem met een beklemmende onmacht. Hij beseft dat het Münchenakkoord geen stand zal houden: een volk als het Duitse zou niet zoveel geld in bewapening steken, als het niet op z'n minst van plan is op enig moment daarop 'de rente te innen'.[4] De vraag voor Greshoff is niet langer óf er oorlog komt, maar wannéér.

Brussel toont zich die dagen 'zenuwachtig en gedrukt', iedereen wordt beheerst door angst voor wat komen gaat en Greshoff heeft de indruk dat het niet mogelijk is om met iemand een verstandig woord te wisselen. 'Het spreekt vanzelf dat ik oorlog vrees. Heldenmoed komt voort uit een gebrek aan voorstellingsvermogen en geweten,' had hij in zijn dagboek geschreven.[5]

Wat niet helpt is dat Greshoff de sfeer in Europa volledig verziekt vindt en dat hij geen verbetering verwacht. Het 'oude, beschaafde Europa' ziet Greshoff aan de massaliteit en verscheidenheid ten onder gaan. Er is geen eenheid meer, zoals vroeger, toen ieder ontwikkeld mens bijvoorbeeld Frans sprak en met elkaar van gedachten kon wisselen. De 'nieuwe mens' heeft het voorgoed voor het zeggen gekregen en door haar afgunst gezorgd voor vervlakking: 'Aangezien domme jongetjes geen Frans konden leren, moest Frans worden afgeschaft. Aangezien hartstochtelijke varkenshoeders zich met de beste wil ter wereld geen behoorlijke manieren konden verwerven, moesten manieren, eerst belachelijk gemaakt, daarna afgeschaft worden. Jan Pet kan zich niet kleden. Dan mag niemand zich kleden. Hij kan niet eten. Dan mag niemand eten.'[6] De nieuwe mens heeft Europa van al haar tradities, beschaving en schoonheid ontdaan.

Greshoff heeft hoe dan ook genoeg van Europa, ook als er geen oorlog uitbreekt. Intussen is die oorlogsdreiging wel iets wat hem al vier jaar dagelijks bezighoudt. Greshoffs grootste angst is dat zijn zonen, nog steeds Nederlandse staatsburgers en van dienstplichtige leeftijd, worden opgeroepen. België is al gemobiliseerd, wat als Nederland ook daartoe overgaat? Er is geen dag dat hij niet met die mogelijkheid rekening houdt.

In de hoop dat verandering van omgeving hen goed zal doen, gaan Jan en Aty in december 1938 naar Parijs om er de kerst en de jaarwisseling te vieren. Ze nemen hun intrek in Victoria Palace, een klein hotel in de Rue Blaise-Desgoffe, vlakbij Gare Montparnasse, dat hen door de Van Schendels is aangeraden.

In Parijs moet Greshoff steeds denken aan *You Can't Take It With You.* Waarom zou hij niet hetzelfde doen als Martin Vanderhof in de film? Greshoff wil niet langer zijn gemoedstoestand en geluk opofferen aan een door politieke onrust en angst geteisterd Europa en de hoge druk van het verafschuwde journalistieke metier, vooral nu hij ervan overtuigd is dat België noch Nederland zich buiten een Europese oorlog zal kunnen houden. En zo zal de film bijdragen tot het radicale besluit dat de Greshoffs in december 1938 in Parijs nemen.[7]

Een lange nacht spreken Jan en Aty op hun Parijse hotelkamer over hun toekomst, en die van hun zonen. Alle mogelijkheden worden zorgvuldig gewikt en gewogen. Wat is wijsheid? De oorlog afwachten? Greshoff heeft ogenschijnlijk alles in kannen en kruiken in Brussel. Hij is op het hoogtepunt van zijn carrière, Jan en Kees zijn net begonnen met studeren. Maar Greshoff is niet vergeten hoe honderdduizenden Belgen in 1914 plotsklaps alles hadden moeten achterlaten om voor de Duitsers te vluchten. Zo'n lot wil hij voorkomen. Nu kunnen ze nog rustig en goed voorbereid vertrekken. Jan en Aty nemen het besluit Europa te verlaten. 'Aan de mogelijkheid van een verblijf onder de Pruisen heb ik geen ogenblik gedacht,' zal Greshoff later verklaren.[8]

De beslissing tot vertrek levert een nieuw vraagstuk op: waarheen? Greshoff is niet de jongste meer, hij heeft net twee weken ervoor de leeftijd van vijftig bereikt. Dat lijkt hem te oud om een nieuwe carrière te beginnen, die hij bovendien niet ambieert. In het nieuwe land wil hij vrijwel dagelijks in contact kunnen komen met de 'levende taal van zijn volk', een voorwaarde om te kunnen blijven schrijven. Verschillende mogelijkheden worden onder de loep genomen: Curaçao, Nederlands-Indië. Maar volgens Du Perron, die in 1936 naar zijn geboorteland is vertrokken, heeft men in Indië meer interesse in 'mensendiecken of boksen (physical culture!)' dan in kunst of literatuur: de mensen daar hebben 'absoluut *niets*' met hen gemeen.[9]

Een paar weken eerder heeft Greshoff de Zuid-Afrikaanse professor C.M. van den Heever ontmoet en hem door een medewerker laten interviewen voor *Het Hollandsche Weekblad*.[10] Volgens Van den Heever is er in Zuid-Afrika 'van nazisme van eenige beteekenis geen sprake' en bovendien is er nog van alles te doen.[11] Bovendien zijn het Afrikaans en Nederlands enigs-

zins verbonden en koestert Greshoff de overtuiging dat hij in Zuid-Afrika beter zal aarden als in een land dat qua karakter en overlevering niets met Nederland deelt.[12]

Geslapen wordt er die nacht in Parijs niet. De volgende ochtend hakken Jan en Aty de knoop door: het gezin Greshoff zal emigreren naar Kaapstad, Zuid-Afrika.[13] Tijdelijk, voor een paar jaar.

De voorbereidingen

Nu de beslissing eenmaal is genomen, gaat Greshoff voortvarend te werk. Diezelfde ochtend belt hij vanuit Parijs de directeur van zijn bank en vraagt hem om 'de noodige geldelijke beschikkingen te treffen'.[14] Deze heer Haga vindt de Greshoffs niet goed snik: een inval in Nederland en België lijkt hem uitgesloten. Hij probeert Greshoff ervan te overtuigen dat hij en zijn vrouw bevangen zijn door paniek en niet redelijk handelen. Maar Jan en Aty luisteren niet en zetten door.

Terug in Brussel telegrafeert Greshoff de Nederlandse gezant Van Lennep in Pretoria om hulp. Hij kent Van Lennep goed van toen die nog in Brussel woonde: ze zagen elkaar geregeld op etentjes. 30 januari heeft Greshoff alles in orde gemaakt met het Zuid-Afrikaanse gezantschap, eind februari maken de kranten melding van zijn vertrek, begin april is de verblijfsvergunning binnen. Jan en Aty besluiten in mei te vertrekken; er worden hutten bij de Holland-Afrika-Lijn gereserveerd. Voor Ter Braak is het het moment om 'rouw te gaan aanleggen. In deze omstandigheden Europa verlaten kan beteekenen een afscheid voorgoed.'[15] Gelukkig is er nog tijd om de 'vriendschapsbenzine' bij te tanken.

Ook Willem Elsschot heeft inmiddels lucht gekregen van het vertrek. Greshoff krijgt direct een briefje van hem: 'Om daar eens rond te kijken, *soit*. Maar met de bedoeling daar te *blijven*? Dat moet ik je ernstig ontraden want ik geloof dat het een naar land is, zonder boomen en vol negers. En dan de boeren zelf, dat is het ergste. In jouw plaats zou ik hier blijf en nie gaan nie. brrrh! En wat ga je daar in Godsnaam uitvoeren? [...] Doe het niet, Jan, want je loopt van de klaver naar de biezen.'[16]

Adriaan Roland Holst, met wie Greshoff al dertig jaar bevriend is, spijt het enorm dat de Greshoffs vertrekken.[17] Op oudejaarsdag was Jany's oom Rik overleden, een maand later zijn geliefde schrijver Yeats, en hoewel hij wel beseft dat Greshoff niet doodgaat, vindt hij diens vertrek toch net zo naargeestig: 'Het is of de Europeesche bovenwereld ontruimd begint te worden.'[18] Roland Holst gelooft niet dat Greshoff ooit in Zuid-Afrika zal kunnen aarden. Hij zal 'ons gammel Europa' te zeer missen en dus binnen

een jaar of twee wel weer terug zijn, want wat, vraagt hij hun gezamenlijke vriend Marsman, moet 'iemand als Jan nu in de domme conventionaliteit van een Britsche kolonie!?'[19]

Greshoff is zich ervan bewust dat de meeste mensen zijn vertrek zowel overbodig als onjuist achten, maar de welgemeende raad, stekelige opmerkingen en terechtwijzingen die hij van diverse kanten te horen krijgt, kunnen hem niet van zijn plannen afbrengen. 'Vrijwel niemand was zich bewust van de onmiddellijkheid van het gevaar,' verklaart hij in 1945. 'De betuttelaars begrepen niet, toen nog niet, dat áls iemand nuttig is (hetgeen van mij geenszins vaststond) hij *altijd* véél nuttiger voor land en volk is buiten, dan binnen het bereik van de overweldiger.'[20]

Alleen Du Perron kan Greshoffs beslissing begrijpen, hoewel hij verbaasd is over het land van keuze. Hij overweegt immers zelf al een tijdje om na zijn verblijf in Nederlands-Indië naar Zuid-Afrika te gaan in plaats van terug naar Europa en had Greshoff op 7 december 1938 vanuit Bandoeng voorgesteld 'allemaal ergens te gaan "koloniseeren"? Jan v. Nijlen, Menno, jij, Henny misschien en waarom niet Jany? Zullen we naar Z. Afrika gaan: Johannesburg of Pretoria, en verder in 't suid-afrikaans schrijven?'[21] Greshoff had hem Zuid-Afrika toen juist afgeraden. Du Perron is nu vooral nieuwsgierig hoe het land hem zal bevallen en wil alles weten over de achtergronden van zijn beslissing. Als Greshoff er eenmaal zit, komt hij misschien ook wel. 'Waarom niet? Liever met jullie in Kaapstad, of Johannesburg en Pretoria, dan hier rond te blijven hangen en misschien door Japan te worden opgegeten.'[22]

Greshoff kijkt er inmiddels naar uit ver van de politieke onrust alle aandacht aan zijn werk te kunnen besteden en hij gelooft dat er in Zuid-Afrika een mooie toekomst ligt voor Jan en Kees.[23] De eerste maanden van 1939 overtuigen hem alleen maar meer van de juistheid van zijn besluit. Als eind januari 1939 Barcelona in handen van Franco's fascistische troepen komt en daarmee de burgeroorlog in hun voordeel beslist wordt, houdt Greshoff het niet droog; Kees zou zich altijd blijven herinneren dat dit de eerste keer is dat hij zijn vader zag huilen.[24] Op 14 maart negeert Hitler, zoals Greshoff verwacht had, de Münchenakkoorden door met zijn troepen Tsjecho-Slowakije binnen te vallen. De gebeurtenissen hebben opnieuw een enorm effect op Greshoffs gemoed. Op 15 april 1939 schrijft hij: 'Vandaag ben ik nu toch wel zóó terneer gesmakt als ik nog niet was. Dit leven is dunkt mij niet lang vol te houden.'[25]

Vertrek

Drie dagen na inscheping, op zondagochtend 21 mei 1939, kiest de Springfontein het ruime sop. De route van het schip loopt door het Suezkanaal en dan van haven naar haven: na Port Said vaart het naar Suez, van Suez naar Port Soedan, en zo verder langs Aden, Mombasa, Tanga, Zanzibar, Dar-es-Salaam, Porto Amelia (het huidige Pemba), Beira, Lourenço Marques (Maputo), Durban, Oos-Londen en Port Elizabeth.

Het toeval wil dat Jan Slauerhoff zijn laatste reis ook op de Springfontein had gemaakt. De scheepsarts was teruggekeerd met zware malaria en een nieraandoening, en op 5 oktober 1936 overleden. Greshoff ziet nu steeds voor zich hoe zijn vriend in de doktershut en het scheepsziekenhuisje moet hebben rondgescharreld.[26]

De reis verloopt voorspoedig. Het is zeldzaam mooi weer, alleen bij Cape Guardafui verstoren ruwe golven de verder spiegelgladde zee. Zeeziekte blijft hen alle vier bespaard. Het schip biedt voldoende afleiding. Er is een bibliotheek, waar Greshoff onder meer Ter Braaks *Dr. Dumay verliest* in aantreft, en verder vinden ze de Afrikaanse havenplaatsen die ze aandoen meer dan interessant. 'We kunnen ons nu tenminste een denkbeeld van de tropen vormen,' schrijft Aty opgetogen aan Ant ter Braak. 'Het landschap, de bevolking, alles was zoo anders, zoo nieuw en zoo verrassend voor ons! En telkens zag je weer wat nieuws, in iedere haven viel wel iets te ontdekken. De negers zijn wonderlijke schepsels, 't zijn net kinderen en wanneer ze zoo rondom een groot blik met maïspap met hun handen zitten te eten doen ze je toch ook sterk aan apen denken.'[27]

Af en toe maken de Greshoffs een praatje met hun medereizigers, bijna allemaal boeren uit Oost-Afrika van Europese afkomst. Het zijn babbeltjes over niets. Soms is er post: vrienden hebben het reisschema vooraf doorgekregen, zodat ze weten naar welke havens ze hun brieven moeten sturen. In Beira ligt het juni-nummer van *Groot Nederland*, waarvan Greshoff in naam nog steeds redacteur is, voor hem klaar.[28] Verder is het vooral eten, drinken, slapen. 'Door in deze primitieve staat zoo volkomen mogelijk op te gaan, ontkomen we aan het terugverlangen naar wat wij verlaten hebben en aan de angst voor de onzekerheid welke ons wacht. We leven geheel en al in het oogenblik [...].'[29]

Greshoff is ontzettend opgelucht dat hij Brussel heeft verlaten, maar intussen vechten angst, verdriet, hoop en vertwijfeling onafgebroken om voorrang: 'Ik haatte Europa met mijn zinneloze verwarringen meer dan ooit en heb het nooit zó wanhopig liefgehad.'[30]

Afrikagangers

Op de Springfontein zijn de Greshoffs de enige Nederlanders, een uitzonderlijke situatie, want nadat de emigratie vanuit Nederland naar Zuid-Afrika decennialang rond de tweehonderd personen per jaar had geschommeld, was het in 1935 opeens met honderdtallen tegelijk gegaan: 631 Nederlandse emigranten vertrokken in 1935 naar Zuid-Afrika, in 1936 waren het er 2058, in 1937 1350 en in 1938 770.[31] De stijging werd veroorzaakt door het gunstige economische tij in Zuid-Afrika, waarbij vooral in de bouw en mijnbouw veel arbeiders nodig waren, juist in een tijd dat de werkeloosheid in Europa toenam.

Meer dan de helft van de buitenlanders die in de jaren dertig in Zuid-Afrika zijn gaan wonen, is overigens Brits; slechts zeven tot tien procent van de nieuwkomers heeft de Nederlandse nationaliteit.[32] Men kan immers 'dat "land van belofte" niet zóó binnenzeilen', lang niet iedereen wordt er toegelaten.[33] Greshoff heeft geluk gehad dat hij als bekend literator en met de juiste contacten zijn verblijfsvergunning zonder al te veel moeite kon bemachtigen. De Greshoffs maken deel uit van de voorlopig laatste groep immigranten; met het uitbreken van de oorlog in 1939 zou de emigratie naar Zuid-Afrika zo goed als tot stilstand komen.

Voor de boottocht had Greshoff de optie gehad tussen een korte reis via de west- of een aanzienlijk langere via de oostkust langs het Afrikaanse continent. Bewust had hij voor de oostelijke route gekozen, zodat hij de tijd heeft om 'het oude leven te liquideren' en zich op een nieuw leven voor te bereiden.[34] De twee maanden varen bieden Greshoff voldoende gelegenheid vooruit en terug te blikken. Greshoff is tijdens de boottocht vooral met zijn afkomst en zijn plek in de familiegeschiedenis bezig. Aanleiding daarvoor is onder meer de recente dood van zijn oom Pieter Marinus, die, net als zijn oom Anton en peetoom Andries, op jonge leeftijd in Afrika was beland. Pieter was boer in Angola geworden, waar hij, zo'n 115 kilometer buiten Caconda, met behulp van een keur aan bedienden op vijf hectaren grond koffiebonen, zoete aardappelen, maïs, fruitbomen, en ook Hollandse bloemkool verbouwde en zijn dieren verzorgde.[35] Wellicht dat zijn oom een beetje had bijgedragen aan Greshoffs keuze om richting Afrika te gaan, want die had in brieven naar zijn neef herhaaldelijk in gebroken Nederlands geconstateerd: 'Iederen keer als ik het nieuws in de laatste couranten gelezen heb, gevoel ik zoo blij en lekker dat ik in Angola zit, rustig en tevreden.'[36]

Nu oom Pieter is overleden, is Jan de oudste mannelijke Greshoff. Starend over de Indische Oceaan mijmert hij over zijn zeevarende voorge-

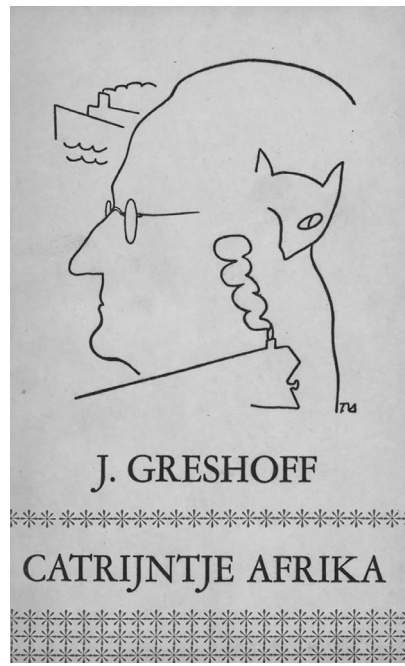

Omslag Catrijntje Afrika *(1944).*

slacht en begint hij aan een boekje over zijn afkomst: *Catrijntje Afrika*. Hij probeert zijn ongedurigheid, zijn eeuwige behoefte aan reizen, aan verandering, genetisch te verklaren. Dat gaat aardig, met zulke ondernemende ooms, al moet hij ook concluderen dat de erfelijkheidsleer zich makkelijk laat plooien.[37]

In een van Greshoffs vele hutkoffers bevindt zich een foto van vier mannen, genomen tegen het eind van de negentiende eeuw, waar Greshoff later met potlood op schrijft: '3 ooms en vader', plus hun namen: Anton, Maurits, Jan Hendrik en Johan. Het is een statig studiokiekje, zoals alle foto's uit die tijd: de ontwikkelingen in de fotografie waren nog niet zover dat je gemakkelijk uit de hand en met buitenlicht kon fotograferen.

Greshoff krabbelt nog iets onder de vier namen: 'Alle voor 50e j overleden.'[38] Anton en Jan Hendrik, Greshoffs vader, overleden als gevolg van ziekte. De andere twee, oom Maurits en oom Johan, kozen voor zelfdoding. Oom Johan, de jongste van de vijf broers, was vrij jong toen hij cyaankali innam: op 28-jarige leeftijd werd hij als postbeambte geschorst vanwege ongehoorzaamheid en disciplinegebrek, waarop hij 'geheel gekleed, met twee

portretten zijner moeder in de arm' gevonden werd, een half bierglas met cognac naast zijn bed. Greshoff was nog maar elf geweest.[39] Maurits had op 47-jarige leeftijd eveneens cyaankali gebruikt om zijn leven te beëindigen – hij was in zijn werkkamer op het Koloniaal Instituut gevonden.[40] En nu was ook Pieter er niet meer.

Vijf broers, vier overleden voor ze de vijftig konden bereiken. Hun zussen Marie en Antoinette waren trouwens ook al gestorven voor ze Sara konden zien. Greshoff heeft nog geen half jaar geleden zijn vijftigste verjaardag gevierd; hij is nu al ouder dan zij allen ooit geworden zijn. En bovendien is hij nog lang niet dood, sterker nog, hij heeft zojuist voor een geheel nieuwe toekomst gekozen.

Bovendien is zijn carrière op het hoogtepunt. De afgelopen twaalf jaar in Brussel had hij zijn naam bij een groot publiek weten te vestigen en in contact gestaan met de Nederlandse en Vlaamse culturele crème de la crème. Tien jongeren, onder wie Adriaan van der Veen, Ed. Hoornik, Hans Gomperts, Pierre Dubois en Adriaan Morriën, hadden zich bij Greshoffs vijftigste verjaardag geroepen gevoeld zich namens hun generatie uit te spreken in de essaybundel *De jongste generatie over J. Greshoff* – een huldeblijk dat liet zien hoeveel inspiratie er van Greshoff voor hen was uitgegaan en dat hij een bindmiddel is voor verschillende generaties. Greshoff is het immers waard, aldus Van der Veen in het openingsartikel, 'dat men met warmte over hem spreekt'.[41]

In Greshoffs bagage bevindt zich onder meer de houtsnede van Maurits Escher, die hij van enkele vrienden voor zijn vijftigste verjaardag gekregen had. De illustratie en tekst zijn goed gekozen, hoewel Greshoff op zijn verjaardag nog niet tot zijn vertrek had besloten en zijn vrienden dus van niets wisten. Escher heeft het huis aan de Auguste Reyerslaan afgebeeld – een donkere, besneeuwde straat, waar alleen op nummer 130 een helder licht brand. Verschillende voetsporen leiden naar deze deur.

De bijgaande tekst komt uit een gedicht van Greshoff:

Hier zijn mijn oude vrienden die het leven
Versieren en er gloed en kleur aan geven'
Met wie ik lachen kan en debatteeren
Zonder de kans dat ze mij ruw bezeeren,
Laat mij die vrienden en de vreugde om wie
zijn hand legt onbaatzuchtig in mijn hand
Wie garandeert mij dat ik één twee drie
Zulk goed gezelschap vind in 't andere land.[42]

Een Kaaps La Verne

Op 30 juni 1939 arriveert de Springfontein, na zes weken varen, in Zuid-Afrika, in tussenhaven Durban. Daar blijkt dat Greshoffs faam zich uitstrekt tot over de oceaan: hij wordt door een journalist verwelkomd. Greshoff, die helemaal geen zin heeft in een interview, weet handig aan de man te ontkomen. Een week later echter – de Springfontein heeft vanwege de hoeveelheid vracht terug moeten varen en is via Lourenço Marquez, Mozambique, opnieuw in Durban aanbeland – is ontsnappen onmogelijk: 'Nadat ik twee maal de Durbansche journalisten ontloopen ben, vroegen zij mij gisteren *aan tafel*! Welk een journalistiek: geheel amerikaansch. Persoonlijke en liefst pittoreske bijzonderheden zonder éénig werkelijk belang. Ik ben hier in de functie van distinguished author!'[43]

Na de tweede korte tussenstop in Durban zet de Springfontein dan eindelijk koers naar eindbestemming Kaapstad, waar de Greshoffs op 12 juli, midden in de winter, arriveren. Jan, Aty, Jan en Kees worden afgehaald door een vertegenwoordiger van het consulaat, door de naar Zuid-Afrika geëmigreerde dichter Wilhelm Loeb, die Greshoff nog kent uit zijn jeugd, en door Gerrit Bakker, een Nederlandse boekhandelaar die ooit bij de Arnhemse Hijman begonnen was en nu al jaren bij de Hollands-Afrikaanse Uitgewersmaatskappy, de H.A.U.M., werkt.[44]

Greshoffs eerste impressie is positief: 'Kaapstad maakt een lieflijke indruk. Het mist karakter, maar het is blank en opgewekt,' schrijft hij vier dagen na aankomst aan Ter Braak.[45] Het gezin neemt z'n intrek in La Rochelle, een pension in Seepunt, zodat het rustig naar woonruimte kan zoeken.

Hoewel de Unie van Zuid-Afrika sinds 1931 een volledig onafhankelijke kroonkolonie binnen het Britse Rijk is, zien zowel Nederlanders als Afrikaners het als een sterk aan Nederland verwant land, een relatie die begonnen was toen Jan van Riebeeck in 1652 voet aan wal zette in de Tafelbaai. En hoewel het uit het zeventiende-eeuwse Nederlands ontstane Afrikaans is beïnvloed door inheemse Khoi-talen en andere talen van Afrikaanse volken, door het Maleis van de slaven uit Nederlands-Indië en door het Frans, Duits, Portugees en Engels, is het voor een Nederlander prima te verstaan. De meeste Afrikaanssprekenden kunnen bovendien goed overweg met het 'Hollands'.[46]

Wat betreft woonruimte hebben de Greshoffs een meevaller. Binnen een week na aankomst vinden ze, ondanks een overspannen huizenmarkt, een huurwoning op de Kloofnekweg, net buiten het centrum: 'betrekkelijk nieuw, welonderhouden, *prachtig* gelegen (met een ongelooflijk vergezicht over de stad op zee), flinke tuin, ruime loopplaatsen, donkere kamer voor Jan

etc.'[47] Jan junior had zich de afgelopen jaren tot een begenadigd hobbyfotograaf ontwikkeld. Vanaf zijn voordeur kijkt Greshoff recht over de Tafelbaai uit, rechts bevindt zich de Tafelberg, links het dennenbos op Seinheuwel. De tram stopt voor de deur.[48] Bovendien kunnen ze de hulp van de vorige huurders overnemen. 'Deze is goed gedrild en zeer goedkoop.'[49] De naam van het huis, Dennehoek, vinden Jan en Aty zo burgerlijk dat ze hun optrekje omdopen in La Verne, naar de villa in het Franse Juan-les-Pins waar ze in 1938 met de Ter Braaks en Willem en Hélène Paerels een zomer doorbrachten en waar ook Jany Roland Holst dagelijks vanuit Nice even aankwam. Het was een van de heerlijkste vakanties ooit geweest. In het voor Greshoff bestemde exemplaar van *De nieuwe elite* had Ter Braak als opdracht tijdens het afscheid in Parijs geschreven: 'voor Jan Greshoff / chef van de elite der / La vernisten, / nu het duister wordt om / ons bij zijn vertrek naar / Zuid-Afrika.'[50]

20 juli arriveren de meubels, die ook per Springfontein zijn meegereisd, en 1 augustus kunnen ze hun nieuwe onderkomen betrekken. Helaas komt al het werk dat de installatie in La Verne met zich meebrengt op Aty aan, want de hulp is al na twee dagen, met de lakens, dekens en kussensloop in haar tas, in het niets verdwenen en een nieuwe is niet één-twee-drie gevonden.[51] Toch gaat het inrichten snel: 8 augustus hebben de Greshoffs alles op orde, alleen de tuin is nog een oerwoud en de gordijnen en de boekenkasten voor Jan en Kees ontbreken nog. Aty is dolblij als half augustus een nieuwe dienstbode is gevonden.[52] Greshoff is vooral opgetogen na maanden weer omringd te zijn door zijn boeken. De twee angorakatten die Ant en Menno ter Braak hebben aangeschaft en waarvan ze foto's naar Kaapstad sturen, werken inspirerend: na Siamezen te hebben gehad in Brussel, overwegen de Greshoffs nu een hondje, of een hond en een kat.[53]

Eenmaal gevestigd volgt een vrij eentonig leefpatroon. Greshoff staat om een uur of zeven op, en zet zich na het ontbijt aan zijn schrijftafel voor zijn briefwisselingen, journalistiek en eigen werk. Is hij daarmee klaar, soms om half tien, soms om half twaalf, dan gaat hij richting stad: boodschappen doen voor het huishouden en even naar boekhandel H.A.U.M. om een praatje met Gerrit Bakker te maken. Dan lunch, een korte siësta, lezen, thee, weer wat werken, diner, en een bezoek van of aan nieuwe kennissen, of een wandelingetje, wat lezen.[54] Is dit nu die rust en stilte waar hij zo naar had uitgekeken?

De Dertigers

Verschillende Kaapse bladen hadden half juli over Greshoffs aankomst in de Unie gepubliceerd. Dat het handjevol cultureel ingestelde Afrikaners

4 AUGUSTUS 1939 DIE HUISGENOOT 45

JAN GRESHOFF VESTIG HOM IN S.A.

Links:—Jan Greshoff, die bekende Nederlandse skrywer, en sy eggenote, wat onlangs in Kaapstad aangekom het om hulle in Suid-Afrika te kom vestig. Regs:—Die ou watermeule naby Humansdorp. Daar word gemeen dat die ou meule reeds oor die honderd jaar oud is. Die wiel is nog in 'n taamlik goeie toestand. (Foto C. W. Retief.)

Die Huisgenoot *kondigt Greshoffs komst in Zuid-Afrika aan.*

in Zuid-Afrika bekend is met Greshoffs status en werk is niet zo verwonderlijk: men is goed op de hoogte van de Nederlandse moderne literatuur. Boekhandelaar Bakker importeert werk van Nederlandse dichters, waaronder uitgaven van Stols' poëziefonds. Ook enkele Nederlandse bloemlezingen, zoals het mede door Greshoff samengestelde *Lyriek* en de opeenvolgende drukken van Dirk Costers *Nieuwe Geluiden*, hebben bijgedragen aan een groeiende populariteit van Nederlandse en Vlaamse dichters onder de Zuid-Afrikaanse lezers.[55]

Niet dat de Afrikaners zich nog langer als een soort Nederlanders zien. Onder het Britse bewind is hun zelfbewustzijn gegroeid en de laatste decennia hadden ze zich hard gemaakt voor erkenning van hun geschiedenis, taal en cultuur, die wat hen betreft een zelfstandige plaats naast de Engelse verdienen. Na een lange strijd was het Afrikaans in 1925 erkend als een van de drie officiële talen, naast het Engels en het Nederlands (een typisch staaltje witte arrogantie, want het gros van de Zuid-Afrikanen spreekt een gekleurde of zwarte taal): vanaf dat moment mag onder Hollands zowel Nederlands als Afrikaans worden verstaan.[56] Sindsdien was het Afrikaans bezig het Nederlands te verdringen. Maar bij het tot stand brengen van een eigen cultuur komen voorbeelden goed van pas.

Een groepje jonge Zuid-Afrikaanse schrijvers staat dan ook te popelen om Greshoff te ontmoeten. Gerrit Bakker neemt hem en Aty daarom direct de zondag na hun aankomst mee naar de journalisten Jacques en Hélène Malan, die aan de kust in Houtbaai wonen. In de grote, moderne villa

van de Malans ontmoeten de Greshoffs ook Fred en Ria le Roux en N.P. van Wyk Louw en zijn vriendin Truida Pohl. Le Roux is redactiesecretaris bij het tijdschrift *Die Huisgenoot*, zijn vrouw is actrice (onder haar meisjesnaam Ria Olivier) en Van Wyk Louw is dichter en lector in de opvoedkunde aan de Universiteit Kaapstad. Verder maken ze algauw kennis met Jan du Plessis Scholtz, roepnaam Canis, een Zuid-Afrikaanse taalhistoricus, en Izak David du Plessis, dichter en lector in de Nederlandse letterkunde. Begin 1940 zullen Uys Krige, een dichter afkomstig uit Pretoria, en W.E.G. (Gladstone) Louw, de broer van Van Wyk die net vier jaar in Amsterdam heeft gewoond, zich bij de Kaapse groep voegen. Greshoff had het slechter kunnen treffen: hij belandt sociaal in een gespreid bedje én in een jong literair-journalistiek netwerk.

Van al deze – stuk voor stuk veel jongere – mensen weet Greshoff zo goed als niets. Hoewel Stols al in 1937 een bloemlezing met Zuid-Afrikaanse poezie door Uys Krige liet samenstellen, lijkt het erop dat Greshoff daar destijds geen belangstelling voor getoond had. Pas in januari 1939, nadat hij tot emigratie besloten had, vroeg hij zijn uitgeversvriend nog gauw om een exemplaar van *Afrikaanse versameling*.[57] Aty zou zich later herinneren hoe stomverbaasd zij en Jan waren 'dat de intelligentsia en de literaire mensen in Zuid-Afrika zo goed op de hoogte waren van de ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur en wij helemaal niet van de literatuur van Zuid-Afrika'.[58]

De nieuwe kennissen ontpoppen zich algauw tot hechte vrienden. Een maand na aankomst zijn het vooral de Malans, de Le Rouxs, Gerrit Bakker en Frans Bijlsma, een Nederlandse dichter-schilder, die voor goed gezelschap zorgen. De meeste zondagen worden de Greshoffs door de Malans opgehaald en naar Houtbaai gereden, vanwaar ze met een groepje naar het strand gaan om te baden.

Maar het is de Afrikaanse 33-jarige dichter Van Wyk Louw die Greshoffs belangrijkste vriend in Kaapstad wordt. 'Wijk', zoals Greshoff hem al snel zal noemen, had bij de eerste ontmoeting, in de villa van de Malans, niet de beste indruk op hem gemaakt. De Afrikaner dichter was hem te nationalistisch en te pro-Duits: 'Ik heb in een half uur hem een mateloze hoeveelheid Vlaamsch- Blut und Bodenachtig edelfascisme horen verkondigen, dat ik er náár van werd.'[59] De pijn van de Tweede Boerenoorlog, die van oktober 1899 tot mei 1902 had geduurd en waarin bijna 27.000 Afrikaners, vooral vrouwen en kinderen, en 14.000 zwarten onder Britse heerschappij in concentratiekampen stierven, was nog niet geheeld. De haat tegen de Engelsen zit bij veel Afrikaners zo diep, dat die moeite hebben Engelands vijand,

J. Greshoff, N.P. van Wyk Louw en Uys Krige, 1945.
(collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

Duitsland, af te keuren. Greshoff had zich voorgenomen de jonge Louw na de stroeve kennismaking zo veel mogelijk te ontlopen.

Andersom bevalt Greshoff Louw wel en dus waait de dichter kort na de eerste ontmoeting op eigen initiatief bij La Verne aan. Bij die gelegenheid vertelt Van Wyk Louw Greshoff lang met het fascisme geworsteld te hebben, maar er nu niets meer van te willen weten. Zo'n ontwikkelingsproces klinkt Greshoff bekend in de oren, zou je denken. Maar Greshoff vertrouwt de Afrikaner niet geheel en besluit een gedicht van Roland Holst voor te dragen, dat zich duidelijk tegen het fascistische Derde Rijk uitspreekt: 'Een volk van knechten komt de wereld knechten.' Louw verblikt noch verbloost. Het ijs is gebroken, de Afrikaner dichter is goedgekeurd.

Bij volgende ontmoetingen krijgt Greshoff steeds meer waardering voor Van Wyk Louw. Ook die gaat al snel steeds meer van Greshoff houden, 'nie as digter soveel, maar wel as intelligente en objektiewe, ja gematigde mens'.[60] Een innige vriendschap ontstaat. Greshoff wandelt regelmatig Kloofnek over, waarna hij afdaalt naar Clifton, waar Van Wyk Louw in een houten huisje woont, uitkijkend over de oceaan. Het is een heerlijke plek, waar je zo het strand oploopt en over de rotsen kunt klauteren.[61] De mannen drinken menige kop koffie in de stad, maken wandelingen en trekken er regelmatig op uit met Pietertje, het autootje dat Van Wyk bezit, bijvoorbeeld om even buiten de stad te gaan 'vleis-braaie'. Het is voor het eerst dat Gres-

hoff barbecuet en hij doet Ter Braak per brief uitgebreid verslag van het 'inheemsche vermaak'.[62] Verder is het al snel traditie dat Van Wyk en Truida elke zondagavond op La Verne komen souperen. Jan en Aty vinden Truida Pohl 'een bijzonder aardige, pittige, levendige vrouw'.[63]

Eind 1939 wordt de zaterdagochtendbijeenkomst ingevoerd: Scholtz, de broers Louw en Greshoff komen bij elkaar in de stad voor een herentafel, waar onder het genot van koffie 'over litteraire koeien en kalveren' wordt gediscussieerd.[64] Vooral het gedroomde maandtijdschrift is een geliefd gespreksonderwerp: een echt kritisch tijdschrift, waarin het Afrikaner culturele leven streng onder de loep wordt genomen, bestaat in Zuid-Afrika niet. 'Mijn man, [...] zag dadelijk waar de fout lag,' zou Aty later getuigen (en ze had gelijk). '"Jullie moeten een eigen tijdschrift hebben."'[65] Weliswaar is er *Ons Eie Boek* onder leiding van professor François Malherbe uit Stellenbosch, maar dat wordt door Greshoffs nieuwe vrienden te academisch, te onkritisch en vol favoritisme geacht. *Trek* zou vanaf 1939, als Jacques Malan het blad opricht en het redacteurschap op zich neemt, een begin maken met een serieuze recensiecultuur.[66] Maar verder moeten de dichters, als ze willen publiceren, het doen met algemene weekbladen als *Die Huisgenoot* en *Die Brandwag*.

De Malans, de Le Rouxs, de Louws en de Scholtzen vormen sinds halverwege de jaren dertig een hechte vriendengroep, gebonden door een enorme drang naar vernieuwing binnen de literatuur.[67] Greshoff heeft al snel door dat hij midden in een literaire revolutie is beland. De jonge schrijvers en dichters, die bekendheid verwierven onder het stempel de Dertigers, streven ernaar de Afrikaner literatuur op hetzelfde niveau te krijgen als de Europese. Het wordt tijd dat hun letterkunde, nu de taalstrijd met het Engels gestreden is, zelfstandig en volwassen wordt en niet langer in dienst staat van volk en vaderland. Op het gebied van poëzie streeft men een persoonlijkere toon, vrijere versvormen en een individualistischere thematiek na. Wat in Nederland door de generatie van Tachtig was bewerkstelligt, hoopt nu de generatie van Dertig in Zuid-Afrika te veranderen.[68]

Greshoffs nieuwe vrienden proberen al bijna een decennium lang met hun nieuwe literatuur een voet aan de grond te krijgen, maar ondervinden nogal wat tegenwerking. Een handjevol critici domineert de Afrikaner literatuur. Ze negeren het werk van de gebroeders Louw of bespreken het met weinig objectiviteit en weinig begrip. Onmacht, kleinzieligheid en een gebrek aan kennis, vinden de jonge schrijvers. Maar intussen durven uitgevers het niet aan hun werk te publiceren, bang de oude garde voor het hoofd te stoten.

Om die reden hadden de Louws, Scholtz en Izak van der Merwe, die on-

der het pseudoniem Boerneef bekendheid had verworven, in 1936 de Vereniging vir die Vrye Boek opgericht. Met de vereniging wilden ze vernieuwende Afrikaner boeken op de markt brengen die de bestaande uitgeverijen niet aandurfden, niet in de laatste plaats hun eigen werk. Het Vrye Boek had een jaar later afgetrapt met de uitgave van *Sy kom met die sekelmaan* van Hettie Smit. In een laatste poging samen te werken met de gevestigde orde hadden de jonge schrijvers François Malherbe en Abraham Jonker, de vader van de later beroemde dichteres Ingrid, uitgenodigd in hun bestuur plaats te nemen, maar dat was op een mislukking uitgelopen. Malherbe besprak de eerste uitgave van de vereniging negatief en het gevolg was een definitieve breuk tussen het bestaande en het nieuwe kamp.

Op het moment dat Greshoff in de Kaap arriveert, is de Beweging van Dertig, met Van Wyk Louw als voorman, bezig aan haar doorbraak. Louw had in zijn bundels *Berigte te velde* (1939) en *Lojale verset* (1939) opnieuw opgeroepen tot een onafhankelijke Afrikaner literaire kritiek en hij had flink de draak gestoken met 'quasi-geleerden' als Malherbe.[69] Greshoff wordt van dit alles tot in de meest sappige details op de hoogte gebracht.

Greshoff had er geen rekening mee gehouden dat dat wat in Nederland al door de generatie voor hem bevochten was, hier nog staat te gebeuren. Het valt hem vies tegen. Hoe zeer Greshoff de jonge Afrikaners ook mag: hun strijd is de zijne niet. Maar zij zijn het meest vooruitstrevende dat Zuid-Afrika op cultureel gebied te bieden heeft. 'Je hebt nu geen denkbeeld van wat voor koeien menschen als b.v. prof. Dr. François Malherbe, en I.v.d. Merwe – hier bekende "critici" – zijn!!' schrijft hij Ter Braak. 'Voortachtigsche frikken met een natachtigsche geléénde terminologie! Alles bij elkaar kun je je moeilijk een denkbeeld vormen van het algemeen peil!'[70] Greshoff vindt de Zuid-Afrikaanse literaire wereld 'zoo'n kinderachtig gedoe' dat hij weigert zich erin te begeven.

Wat hij niet verwacht had, gebeurt: nu hij hier zit, mist hij de Nederlandse literaire besognes, terwijl hij die in Europa juist zo graag wilde ontlopen. Hij vindt het een pijnlijke ontdekking. Blijkbaar bracht datgene wat hij meende te verafschuwen toch een zeker welbehagen. Verder mist hij de Europese atmosfeer, de gesprekken met vrienden. Hier ziet hij genoeg mensen, maar hij mist de onuitgesproken vertrouwdheid die hij met zijn Nederlandse vrienden heeft en voelt zich een vreemde. Alleen met Van Wyk Louw kan hij van gedachten wisselen over zaken die hem werkelijk bezighouden: 'Als ik Van Wijk Louw hier niet had, kon ik mij wel zoo dadelijk opknopen.'[71]

Maar op 'Wijk' en enkele anderen na vindt Greshoff de Afrikaners op-

pervlakkig, conventioneel en bekrompen. In zijn Brusselse tijd had hij al genoeg te maken gehad met de provinciaalse mentaliteit van Vlaamse schrijvers. Nu, een maand na zijn aankomst, schrijft hij Ter Braak: 'Welnu de Vlaamsche litt. is op haar beurt iets koninklijks, iets Hymalaya-achtigs van vernuft, kennis en karakter bij de Z. Afr. vergeleken!'[72]

Aan de slag

Vormt de Nederlandse gemeenschap in Kaapstad een sociaal of cultureel alternatief? Integendeel, die houdt zich nog minder bezig met zaken die Greshoff interesseren. De Nederlanders proberen hem bij hun activiteiten te betrekken, maar zij houden van het soort gezelligheid dat op de Hollandsche Club in Brussel de boventoon voerde en dat hij daar juist altijd probeerde te vermijden: sjoelen, hossen en Sinterklaas vieren. Omdat hij echter niet de indruk wil wekken zich voor de Nederlandse bijeenkomsten te goed te voelen – 'ofschoon zulks onder ons inderdaad het geval is!!!' – zorgt hij dat hij zo nu en dan aanwezig is. Zo organiseert men op 30 augustus een Nederlandse avond ter ere van de verjaardag van koningin Wilhelmina, die een dag later jarig was. 'Er waren vijfhonderd menschen: filmpje met veel Oranjehoera, zang en daarna dans.'[73] Voordat de feestavond goed en wel op gang komt, is Greshoff 'm al zo onopvallend mogelijk gesmeerd.

De Greshoffs mogen zich eveneens verheugen in de aandacht van de Kaapse diplomatengemeenschap. Die organiseert regelmatig cocktailparty's, dinertjes en andere ontvangsten. Maar een receptie voor Regnier van Swinderen, de waarnemend consul-generaal, veroorzaakt bij Greshoff eenzelfde soort ongenoegen: 'Ik had het willen "vergeten", maar 's ochtends werden we door het consulaat opgebeld om ons eraan te herinneren. Stomvervelend.'[74]

Van Swinderen, een jonkheer, en Greshoff mogen elkaar overigens graag en ze drinken doordeweeks dagelijks tussen 11 en 12 een kopje koffie in de stad bij Markham's, samen met De Graaff van de Nederlandse Bank, Bijker van Cape Steel en Bosman, die ook op het consulaat werkt. Soms schuiven andere heren aan bij dit 'rustig oudemannenvermaak'.[75] In een andere samenstelling drinkt hij weleens iets met Van Swinderen, Markus Viljoen en C. Louis Leipoldt, vaak in Leipoldts stamlokaal The Shamrock. De Afrikaner dichter Leipoldt, een oude vriend van Slauerhoff, wekt Greshoffs sympathie. Maar Viljoen, hoofdredacteur van *Die Huisgenoot*, *Weekblad vir die Hele Gesin*, het blad waarvoor Fred le Roux werkt, vindt hij een 'ijdele koe'. Greshoff moet hem echter een beetje te vriend houden: op 22 september 1939 kondigt het geïllustreerd weekblad aan dat Greshoff de maandelijkse

rubriek 'Uit de hedendaagsche Nederlandsche literatuur' gaat verzorgen. De redactie constateert dat er in Zuid-Afrika, ook 'buitekant die kring van beroepslesers om', veel belangstelling voor de moderne Nederlandse literatuur is en hoopt met Greshoffs rubriek bij te dragen aan betere culturele betrekkingen tussen Zuid-Afrika en Nederland.[76] *Die Huisgenoot* is een Zuid-Afrikaanse variant op iets dat het midden houdt tussen *Eigen Haard* en *De Gids*. Culturele en historische artikelen worden afgewisseld met rubrieken vol kort, luchtig nieuws.

Greshoff publiceert in september 1939 een artikel over de positie van dichter Ed. Hoornik in de Nederlandse literatuur. De maanden daarop schrijft hij onder meer over dichter-zanger Koos Speenhoff, nogmaals Hoornik, de net in geïllustreerde editie verschenen *Camera Obscura*, gepubliceerde dagboeken, de literaire toekomst van Nederland (waarbij Greshoff het meest verwacht van M. Vasalis, Hans Gomperts en L. Th. Lehmann, al laat hij het niet na Arthur van Rantwijk en Adriaan van der Veen te noemen) en het Nederlandse letterkundig onderwijs. In zijn nieuwe rubriek herkennen we niets van het enfant terrible van weleer, eerder spreekt een Nederlandse onderwijzer die met beschrijvende, wat kleurloze artikelen als doel heeft 'verre belangstellenden zoo snel en volledig mogelijk in de actualiteit van de Nederlandsche letterenwereld te verplaatsen'.[77]

Makkelijk vallen hem dit soort studies niet: hij heeft zich '*zóó lang* versnipperd en op journalistieke improvisaties gefêteerd' dat het nu moeilijk voor hem is zich lang met één onderwerp bezig te houden en zich te concentreren. Hij moet weer '*lééren* ploeteren en aan een stuk door werken!!'[78] Ook de vrijheid waar hij zo naar snakte blijkt in de praktijk niet ideaal. Stiekem verlangt hij zo nu en dan naar een baantje, dat regelmaat in zijn bestaan kan brengen.

Die Huisgenoot is niet het enige blad waarvoor Greshoff aan de slag gaat. Hoewel hij zich heeft voorgenomen niet langer journalistieke artikeltjes over van alles en nog wat te produceren, zijn artikelen over kunst en literatuur altijd aan hem besteed. Het werk is bovendien nodig, want door de lange en dure reis, die zo'n 3500 gulden heeft gekost, moet er veel 'voor het broodje geschreven worden'.[79] Greshoff had erop gerekend de eerste maanden in Kaapstad rustig aan te kunnen doen, maar Aldewereld, de directeur van het Brusselse *Het Hollandsche Weekblad* die hem nog een paar duizend gulden schuldig is, laat na Greshoffs vertrek niets meer van zich horen.[80] Greshoff schakelt zijn vriend Bob Nijkerk in om te bemiddelen; Nijkerk is commissaris van Aldewerelds bedrijf.[81]

Jan en Aty schrijven nog wel een en ander voor Nederlandse en Indische

tijdschriften – Aty levert bijdragen aan de Indische *De Locomotief* en *De Sumatra Post* – maar zijn vaste correspondentschappen voor *Het Vaderland* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* waren specifiek aan zijn Brussels verblijf gebonden geweest.

De geldzorgen zijn vervelend, want het betekent dat de Greshoffs behalve meer moeten schrijven dan gehoopt, ook moeten interen op hun spaartegoeden. Het leven in Zuid-Afrika is volgens Greshoff financieel vergelijkbaar met Holland, het is in ieder geval niet veel duurder, maar ook niet goedkoper. 'Vleesch, zuivelproducten, eieren *goedkooper. Duurder:* schoenen, houtwaren (dus meubelen). [...] De tramkar (die voor mijn *deur* stopt) 7 ½ c per rit, dus ook nogal redelijk.'[82] Zuid-Afrika houdt het Britse geldsysteem aan, maar Greshoff rekent de ponden, shillings en pence de eerste tijd nog om naar vertrouwde Nederlandse geldeenheden.

Greshoff heeft binnen korte tijd via zijn nieuwe vriendenkring diverse werkcontacten aangeknoopt. De week van zijn aankomst hield hij al een korte toespraak voor de radio, de Suid-Afrikaanse Uitsaaikorporasie (SAUK), waarna er meer volgden, meestal over Nederlandse letterkundige onderwerpen. In juli kreeg hij direct gelegenheid het hoofdartikel van *Die Brandwag* te schrijven, het jongere zusje van *Die Huisgenoot*, dat in Johannesburg en Pretoria verschijnt en vergelijkbaar is wat betreft inhoud: inhoudelijke studies worden afgewisseld met rubrieken als 'Oor Mense en Dingen' en 'Van Oor tot Oor', met aangekondigde huwelijken en andere nieuwtjes. Een groot deel van het blad is gevuld met advertenties, kleine berichten en illustraties. De redactie van *Die Brandwag* had hoge verwachtingen van de komst van de 'geniale skrywer' en gaf aan 'alles in ons vermoë [te] doen om sy gereelde medewerking te verkry'.[83] Greshoff zal vanaf dat moment af en toe in *Die Brandwag* publiceren. Zijn artikelen worden net als in *Die Huisgenoot* altijd in het Nederlands afgedrukt, behalve eenmaal als het over de architectuur van Nederland en België gaat: dat stuk is vertaald in het Afrikaans.

Een paar maanden later vraagt Jacques Malan Greshoff om geregeld bij te dragen aan het tweetalige *Trek*, ook verleent hij zijn medewerking aan *Die Suiderstem*, de krant van de Verenigde Party en een van de grote Zuid-Afrikaanse dagbladen.

De eerste drie maanden hebben Jan en Aty samen al 35 pond verdiend, zo'n 262,50 gulden, wat vandaag de dag iets meer dan 2100 euro zou zijn.[84] Ze verwachten dat dat nog wel iets meer wordt en berekenen dat het mogelijk moet zijn zo'n twintig pond per maand te verdienen.[85] Vier maanden na zijn aankomst blijkt dat hij allesbehalve om werk verlegen zit: 'Dat zou dan worden per maand: 4 Suyderstem, 2 Trek, 2 Huisgenoot, 2 Brand-

wag (plus Nederlandsche medewerking) 10 art. per maand allen voor Z.A.'[86] Maar het is niet genoeg. Hoewel Aty en Jan per maand vaak meer dan dertig pond verdienen, anderhalf keer zoveel als ze aanvankelijk dachten, komen ze tot de conclusie dat ze minimaal vijftig pond, anno nu vergelijkbaar met zo'n drieduizend euro, nodig hebben voor levensonderhoud.[87] Van het gedroomde vrije bestaan komt ook in Kaapstad niet veel terecht.

Ambassadeur der Nederlandsche letteren

Greshoff neemt niet klakkeloos elk baantje aan. Toen men hem had gepolst of hij de reorganisatie van *Die Suiderstem* op zich zou willen nemen, had hij te kennen gegeven 'dat ik mij als Nederlander niet geroepen voelde een Afrik. regeringsblad ter hand te nemen'.[88] En als *Die Brandwag* hem een bundel Afrikaner poëzie ter beoordeling stuurt, maakt Greshoff de redactie direct duidelijk dat hij er niet over denkt 'de functie van "Superieuren Hollander"' op zich te nemen en zijn Zuid-Afrikaanse collega's de les te lezen: 'De kritiek moet uit eigen kring opkomen en in eigen kring ontwikkeld worden. Het lijkt mij tegenover de schrijvers niet rechtvaardig, hen nu plotseling met Nederlandsche maatstaven te lijf te gaan. [...]. De Hollandsche schoenmaker houdt zich liever bij zijn Hollandsche leest.'[89] Greshoff stelt zich, zeker in het begin, met veel nadruk op als buitenstaander ten opzichte van de Zuid-Afrikaanse cultuur en literatuur.[90]

In een interview dat *Den Gulden Winckel* voor zijn vertrek afnam, gaf hij aan dat zijn onwetendheid ten opzichte van de Zuid-Afrikaanse literatuur en journalistiek voor hem juist de 'grootste bekoring' vormt. Hij zei er nog net niet bij: 'En dat wil ik graag zo houden ook.' In dat vraaggesprek toonde hij zich er bewust van dat de Afrikaner cultuur een vrij nieuwe cultuur is, nog volop in ontwikkeling, en dat hij van plan was zich als toeschouwer op te stellen: 'Ik stel me ook heelemaal niet voor iets te brengen, iedereen moet zijn eigen cultuur zelf verwerven met een eigen strijd. Het probleem van de Afrikaansche cultuur gaat geheel buiten Holland om.'[91] Aan Pierre Dubois had hij voor *Het Vaderland* iets soortgelijks gedicteerd: 'En ten slotte had ik graag dat je vooral zoudt willen vermelden, dat ik mij heelemaal niet voel als een soort cultureele afgezant, vooral ook al, omdat het tegenwoordig geen aanbeveling meer is Europeaan te zijn.'[92]

De boodschap is duidelijk: Greshoff is niet van plan zich met Zuid-Afrikaanse culturele zaken te bemoeien. Probleem is alleen dat zich afzijdig houden niet in zijn aard ligt. En met de geldzorgen erbij was dat voornemen al snel in de prullenbak verdwenen. Binnen enkele maanden had Greshoff zichzelf een plek binnen de Afrikaner journalistiek verworven, waarbij de

redacties dankbaar gebruikmaken van zijn kennis van en positie binnen de Nederlandse literatuur.

Aanvankelijk is Greshoffs bemiddeling overwegend éénrichtingsverkeer: hij injecteert de Afrikaanse cultuur met de Nederlandse. Vooral binnen zijn nieuwe vriendengroep, van wie het merendeel nog maar in de twintig is – alleen Van Wyk is net 33 geworden – en dichter in leeftijd bij zijn zonen staat dan bij hemzelf, verricht hij als éminence grise zendingswerk. Fred le Roux en Jacques Malan beginnen werk van Ter Braak te lezen, bij Gerrit Bakker dringt Greshoff erop aan dat de H.A.U.M. toch vooral veel exemplaren van het te verschijnen complete werk van Slauerhoff bestelt en hij vraagt Leipoldt om z'n invloed aan te wenden bij de openbare bibliotheek in Kaapstad zodat die het volledige werk van Vestdijk aanschaft.[93] Met Van Wyk Louw discussieert hij tot diep in de nacht over Ter Braaks *Nieuwe Elite*, waarbij ze met verschillende uitgangspunten en via verschillende methoden ongeveer op hetzelfde punt uitkomen: 'Wij houden ons maar aan de Calenders [...].'[94]

Greshoff spoort bovendien Ter Braak aan kopij voor *Die Brandwag* te leveren en voorziet hem uitgebreid van ideeën over onderwerpen die het in Zuid-Afrika goed zouden doen: 'Het is behalve voor je kas, ook nuttig voor het Nederlandsch hier.'[95] Volgens hem is de stijgende vraag naar moderne Nederlandse literatuur ('Ter Braak, Vestdijk, Hoornik, Greshoff, Marsman, Walschap etc.') in de boekhandel zelfs duidelijk merkbaar als gevolg van zijn artikelen.[96] De door hem uitgeoefende invloed bevalt hem: 'Een van de aangename verschijnselen van een land als dit, is dat er nog zooveel te doen valt.'[97]

Algauw biedt Greshoff ook zijn nieuwe Afrikaner vrienden een Nederlands podium en begint hij zijn netwerk in te schakelen om hun naam in Nederland gevestigd te krijgen. Hij is ondanks zijn verblijf in Kaapstad hoofdredacteur van *Groot Nederland* gebleven. Met zijn voormalig persoonlijk secretaris Van Rantwijk heeft hij afgesproken dat die het secretariaat van het tijdschrift van hem zou overnemen.[98] Greshoff vraagt Van Wyk Louw een artikel voor *Groot Nederland* te schrijven en drukt hem op het hart daarin precies te zeggen hoe hij over de literaire atmosfeer in Zuid-Afrika denkt, zonder zich te bekommeren over de eventuele 'boosheeden der heeren op het kussen'.[99] Hij verzoekt de Nederlandse dichter Henk Mulder, die in Pretoria woont en schrijft onder de naam Willem Hessels, om een korte introductie bij Van Wyk Louw, eveneens voor *Groot Nederland*.[100] Ter Braak stuurt hij ongevraagd Louws essaybundels, die er vervolgens zijn zondagskroniek in *Het Vaderland* aan wijdt.[101] En wanneer hij door het 'plichtgeschrijf' heen is, neemt hij zich voor zelf enkele artikelen over de Zuid-Afri-

kaanse politiek en literatuur voor *Het Vaderland* te schrijven, 'want het onderwerp is aardig en nog NOOIT ànders dan verbroederings-propagandistisch behandeld'.[102] Ook hoopt hij op een bijdrage van I.D. du Plessis voor *Groot Nederland* over de 'Slamsche' literatuur, en daarmee is 'het ZA'sche veld volkomen afgemaaid!'[103]

16

Een poging tot zelfverdediging (1939–1940)

Nog voor Greshoff zich goed en wel in Zuid-Afrika heeft gevestigd en een ritme te pakken heeft, valt Hitler op 1 september 1939 Polen binnen.

Roland Holst verzucht diezelfde dag in een brief naar Kaapstad vanuit een door gemobiliseerde soldaten overlopen Bergen: 'Zelfs nu heb ik nog een atoom vermoeden, dat een Europeesche oorlog nog zal worden vermeden... helaas? Voor eerst kunnen jullie het besluit zegenen, dat je Europa deed verlaten.'[1] Twee dagen later verklaren Frankrijk en Engeland Duitsland de oorlog.

Greshoff voelt zich compleet verlamd, aan werken komt hij niet toe. Hij wordt opgejaagd door onzekerheid: 'Zal HOLLAND erbuiten blijven? Wat doen de vrienden nu, zitten ze erg te knijpen? Hebben ze maatregelen voor een eventueel noodzakelijke vlucht genomen? Waar steekt Henny M.? Bestaat het Hollandsche Weekblad nog? Komt post aan?' Zijn journalistieke werk voelt nuttelozer dan ooit, terwijl het noodzakelijk is voor zijn inkomen. En hoe moet dat in de toekomst: 'Blijven de bladen en tijdschriften belangstelling toonen voor wat ik ze leveren kan?'[2]

Had Greshoff maar naar zichzelf geluisterd. In zijn in 1938 verschenen boek *In alle ernst* had hij al opgemerkt dat hij weliswaar 'dolgraag buiten de aktualiteit, welke mij met minachting vervult, [zou] willen opgaan in de dingen, waartoe ik me bestemd voel', maar tegelijkertijd dondersgoed wist dat zoiets niet kon: 'Al zou ik naar het uiterste puntje van de wereld vluchten, de gedachte aan de milioenen, die *overal* verslagen, door de gewetenlooze benden gemarteld en uitgemergeld worden, zou mij ook daar vervolgen en mij den smaak van het leven bederven.'[3]

Die constatering blijkt in retrospectief voorspellende waarde te hebben gehad. Hoezeer hij ook zijn best doet een nieuw leven op te bouwen, hij voelt zich eigenlijk niet op zijn gemak in Zuid-Afrika. Hij mist er een cultureel leven van niveau, hij snakt naar Nederlandse en Franse boeken en kranten, en ondanks enkele aardige nieuwe vrienden en kennissen, voelt hij toch steeds 'sterk die half verborgen achtergrond van ondoordringbare domheid,

die hier elk jong leven verstikt' en die zich volgens hem uit in provincialisme en nationalisme.[4] Greshoff is te eurocentrisch om zich thuis te voelen in Kaapstad.

Gevolg: zijn liefde voor Europa, het werelddeel dat hij zelf dood heeft verklaard, wordt door de afkeer van de culturele atmosfeer in Zuid-Afrika weer aangewakkerd. Of wellicht is het andersom: het heimwee naar Europa maakt dat Greshoff onmogelijk kan aarden in het nieuwe land. Aan Ter Braak schreef hij al op de heenreis: 'Ik reageer op deze avonturen, *gehéél* anders dan ik verwachtte. Ik wordt [*sic*] geplaagd door een aanhoudend heimwee. *Niet* naar Brussel, doch naar Nederland. Ik heb het gevoel, dat ik *onvervangbaar* verloren heb. Ik ben geen kind meer en niet sentimenteel, maar ik heb in Den Haag, Parijs en hier aan boord gehuild als een jong deerntje.'[5] En dat verlangen naar Nederland wil na aankomst maar niet overgaan, niet de eerste weken, niet de eerste maanden.

Aan Roland Holst schrijft hij ruim een halfjaar na de verhuizing geen uur langer in Kaapstad te zullen blijven dan strikt noodzakelijk: 'Als men mij vraagt de rekening op te maken, goed en kwaad tegen elkaar af te wegen en men vraagt mij dan ten slotte: hoe vind je het in ZA, volmondig en nadrukkelijk NAAR, héél naar.'[6] Voelde Greshoff zich altijd jong onder de jongeren, vol toekomstplannen en –ideeën, nu lijkt de veer gesprongen en begint hij in het verleden te leven.

De misrekening neemt hij vooral zichzelf kwalijk: hij houdt zo enorm van verplaatsingen en vernieuwingen en dacht dat de wereld zijn woning was, dat hij niet had verwacht zo gebukt te gaan onder dit avontuur. Het lijkt alsof Greshoff nu pas beseft hoezeer hij zich verbonden voelt met zijn land, zijn werelddeel, met andere Europese auteurs, en vooral met zijn vrienden in Nederland en België, zijn kleine gemeenschap.

De enige troost is de post, die de kern van Greshoffs bestaan begint te vormen: als de Heemskerk of de Arendskerk de Kaapse haven binnenvaart met aan boord de nodige pakjes, boeken en brieven is het feest. Hij wordt lid van de Nederlandse leeszaal, waar hij de NRC uitspelt, en van een redacteur van *Die Burger* krijgt hij tot zijn grote geluk – gedateerde – exemplaren van *Het Vaderland* toegespeeld.[7]

Vooral zijn correspondenties zijn een manier om met Nederland verbonden te blijven en zo het gevoel van onbehagen tegen te gaan. Greshoff grijpt voortdurend naar de pen – en soms naar zijn Hermes 2000-portable, een Zwitserse schrijfmachine – om zijn hart te luchten bij zijn Nederlandse vrienden, want Aty, die zich makkelijker aanpast en weigert het hoofd te laten hangen, wil hij zo min mogelijk met zijn somberheid lastigvallen.

Vooral het postadres van Menno ter Braak fungeert voor Greshoff als dagboek. Als Aty op de hoogte zou zijn geweest van wat haar man allemaal naar Nederland schrijft, had ze het hem waarschijnlijk verboden. Aty is te trots om aan anderen te laten merken dat de emigratie op een teleurstelling is uitgelopen: 'Zij voelt dit als een nederlaag, welke ze voor de wereld, de onze, wil verbergen. Vandaar een ietwat opgeschroefd optimisme, waar niet weinig zelfbedrog in gemengd is; maar waarin we haar zooveel mogelijk stijven.'[8]

Bij zijn zonen kan Greshoff zijn heimwee beter kwijt, want ook Jan junior en Kees aarden moeilijk in Zuid-Afrika. De titel die Kees de ruim twintig velletjes van zijn later opgetekende memoires over zijn leven in Kaapstad meegeeft, is veelzeggend: 'The Displaced Person.'[9]

Bij aankomst in Kaapstad waren Greshoffs zonen direct met een stoomcursus Engels gestart.[10] Dat valt hen beiden aanvankelijk moeilijk; onderling blijven Jan en Kees Frans spreken. Omdat tegen de tijd dat de Greshoffs arriveren het academische jaar binnen een paar maanden ten einde is, hebben de jongens een lange vakantie voor zich, zonder dat ze iemand kennen. Opeens zitten ze zonder vrienden, is er niemand om even te bellen of om iets mee te gaan doen. Ze hebben weliswaar elkaar, maar hoewel ze goed met elkaar kunnen opschieten, verschillen Jan en Kees te zeer om genoeg aan elkaar te hebben. Greshoff maakt zich het meest zorgen om zijn oudste zoon: Jan zit veel alleen, terwijl zijn broer al wel wat aansluiting weet te vinden.

De drie mannelijke Greshoffs gaan het heimwee ieder op hun eigen manier te lijf. Kees begint Franse bijlessen te geven à twee gulden per uur. Hij heeft al snel drie leerlingen, onder wie Van Wyk Louw, met wie hij Rimbaud leest. Van het verdiende geld wil hij in januari 1940 een kamer in Houtbaai huren om daar de eerste versie van zijn novelle te herschrijven. Verder schrijft hij vooral poëzie, in het Frans.

Jan junior, die verder nooit van literaire ambities blijk heeft gegeven, stort zich in Kaapstad op de Franse literatuur en leest de ene na de andere klassieker: van Choderlos de Laclos tot Zola en via Diderot, Rousseau, Stendhal en Gobineau naar Flaubert. 'Ik heb nog nooit iemand zoo hardnekkig en systematisch zien lezen,' schrijft zijn vader verbaasd.[11] Ook verdient de jonge Jan bij met fotografie.

Zowel Kees als zijn vader lezen zo veel mogelijk studies over hun nieuwe land. Kees, als jonge socialist, neemt daarbij nota van iets wat aan zijn vader voorbij lijkt te gaan: hij is ontsteld over de bordjes 'For Europeans only' die door heel Kaapstad te vinden zijn en kan zich niet voorstellen dat 'deze

huidskleursituatie' lang zal aanhouden. '*Il est certain qu'un jour ou l'autre ça doit sauter*;' schrijft hij in een van zijn notitieblokken: het kan niet anders dan dat de boel hier op een dag explodeert.

Al met al leeft de negentienjarige Kees dat eerste jaar in Zuid-Afrika met het idee dat het ware leven niet hier, maar 'daar' is. En zijn vader? Die zit met precies datzelfde gevoel: hij vindt dat de rust waarin hij nu verkeert niet bij hem hoort. Het lukt hem niet het advies van zijn vriend Van Schendel op te volgen, namelijk om op de momenten dat de nadelen overheersen te bedenken dat zijn vrijwillige ballingschap ook voordelen heeft.[12] Greshoff gelooft 'dat de oude angst te verkiezen was, boven dit gevoel van niet-met-jezelf-tevreden-zijn.'[13]

Een kleine autarkie

Tot autonoom werk, wat een van de redenen van het vertrek is geweest, kan Greshoff nog moeilijker komen nu de Tweede Wereldoorlog een feit is. Net als Kees probeert hij het wel. Eind november 1939 begint hij geleidelijk weer voor zichzelf te schrijven. Hij werkt verder aan *Catrijntje Afrika*, het boekje over zijn afkomst, en heeft een maand later zes hoofdstukken af. Na een bemoedigend telegram van de Hollandia-Drukkerij heeft hij een boek over de Franse moralisten, waar hij al in Brussel aan begonnen was, weer opgepakt. Hij maakt een tiende deel met drie lange essays van zijn hand voor de Ursa Minor-reeks klaar en voor uitgeverij Tjeenk Willink herziet hij de deeltjes III en IV van de schoolbloemlezing *Lyriek*.[14] Ook werkt hij aan een boek met artikelen 'over ietwat buitenissige menschen en boeken' met de titel *Rariteiten*, in de hoop dat Van Kampen het wil uitgeven, 'lichte kost, waar uitgevers juist altijd om vragen'.[15]

In maart 1940 krijgt hij plotseling de geest om een boek met spreuken en invallen, bestemd voor uitgever Boucher, te produceren onder de titel: *Mimosa pudica*, naar het kruidje-roer-mij-niet, een zeer gevoelig plantje dat bij aanraking al zijn blaadjes dichtvouwt. *Mimosa pudica* wordt het eerste in een reeks aforismenboeken. En zo heeft hij begin april 1940 vier manuscripten gereed om naar Nederlandse uitgevers te sturen.

Maar hoewel het schrijven Greshoff de nodige afleiding biedt, vult het de leegte die in zijn Zuid-Afrikaanse bestaan is ontstaan niet. Het liefst zou hij poëzie schrijven, maar het lukt hem niet. Hij heeft een gedicht onderhanden, waarvan de slotregel luidt: 'Slaat Adolf Haman dood!' De titel verwijst naar Haman, de minister van koning Ahasveros in het bijbelboek Ester, die de in Babylon verblijvende Joden wil uitroeien. Hamans plan wordt verhinderd en hij wordt vervolgens terechtgesteld. Greshoffs gedicht moet

een hommage aan de joden worden, maar half januari 1940 blijft hij na een twaalftal strofen steken.

Een ander wapen dat Greshoff tegen het heimwee inzet, is plannetjes maken. Vooral het vooruitzicht dat Menno en Ant ter Braak wellicht naar de Kaap komen, houdt hem lange tijd op de been. Die overwegen al een tijdje een sabbatical van een maand of zes bij de Greshoffs te komen houden: 'Onze plannen om het volgend jaar te komen neemen steeds positiever vormen aan.'[16] Maar op 24 augustus 1939 had Ter Braak Greshoff een brief geschreven die diende 'om jullie een laatste levensteeken te geven voor het geval vandaag of morgen het luchtverkeer wordt stopgezet en de oorlog uitbreekt. [...] Laat ik jullie ten overvloede nog eens zeggen hoeveel jullie vriendschap voor ons beteekend heeft.'[17]

Greshoff krijgt al koude rillingen als hij aan het woord 'oorlog' denkt, vooral omdat hij beseft dat als die Nederland bereikt, de kans dat de Ter Braaks dan naar Zuid-Afrika komen gereduceerd wordt tot nul. Hij had al bedacht hoe hij in de tuin van zijn huis een ruime blokhut zou laten bouwen met cementvloer. Daarin zouden ze dan een grote schrijftafel en twee slaapdivans kunnen plaatsen, terwijl er gegeten, gedoucht en getoiletteerd kan worden in La Verne.[18] Andere vrienden probeert hij eveneens over te halen toch vooral te komen. Aan Roland Holst schrijft hij: 'Als ik jou was stapte ik dezer dagen op de boot.'[19] Aan Simon Vestdijk: 'Je hebt gelijk, dat je na zoo'n intense arbeid een half jaartje rust neemt. [...] Het verstandigste zou zijn, die vacantie in Kaapstad door te brengen.'[20] Maar niemand geeft gehoor aan zijn oproep.

Het versterkt Greshoffs grootste angst, namelijk dat hij door het uitbreken van de oorlog een vreemdeling zal worden voor zijn beste vrienden. Nu al reageert hij anders op de gebeurtenissen in Europa: terwijl zij het gevaar direct ervaren, dringt tot hem alles dof en vertraagd door, alsof hij achter een dik scherm van afstand en tijd zit.[21] Hij voelt zich 'een tweede-rangschmensch, dat alleen maar voor spek en boonen mee mag doen'.[22] Voortdurend informeert hij bij Ter Braak naar Du Perron, die na een paar jaar Indië terug in Nederland is. Is hij veranderd, klikt het nog?[23]

Roland Holst, die de Du Perrons na hun terugkeer herbergt, begrijpt Greshoffs heimwee, maar vermoedt dat die zijn vrienden 'waarschijnlijk veel te veel voorstelt als samenzittend om de smeulende sintels van een oud Europeesch gevoel. Zóó is 't nu ook weer niet.'[24]

In zijn nieuwe omgeving is niemand met de oorlog bezig, een onverschilligheid die hem zeer hindert. Afleiding vindt hij er gelukkig steeds meer. Vooral bij het journalistenechtpaar Jacques en Hélène Malan, met wie hij

fantaseert over een eigen kleine autarkie. Na eerdere utopieën om een eigen gemeenschap te stichten op het eiland Gallinara en het eiland Walcheren, is nu het landgoed van de welvarende Malans de gedroomde locatie. Ze zouden er een Monotype-zetmachine en een pers kunnen neerzetten, waarop Ter Braak, Greshoff en Malan hun eigen boeken kunnen drukken, terwijl de vier vrouwen – Hélène, Aty, Ant ter Braak en Aty's zus Nini, die ze ook meteen zouden invaren – met 'behoorlijke zwarte hulp' het huishouden kunnen doen. Kennis Frans Bijlsma kan met Jan junior en Kees de drukkerij runnen en eens per seizoen moet iedereen helpen met de druivenoogst en de wijnproductie. De boerderij voorziet ook in overige voeding. Verder: veel vrije tijd.[25]

Hoe mooi alle dagdromen ook zijn, zij kunnen de donkere wolk van de Europese oorlog en de angst voor uitbreiding ervan niet wegnemen. Elke krant of brief drukt Greshoff weer met zijn neus op de realiteit. Tegen het eind van 1939 verslechteren de postverbindingen en komen er steeds minder brieven, pakjes en tijdschriften uit Europa binnen. En dus ook geen boeken meer met troostende opdrachten, zoals die van Simon Vestdijk in zijn *Strijd en Vlucht op Papier*, het achtste Ursa Minor-deeltje: 'Voor Jan Greshoff / ter opfleuring in ballingschap.'[26] De kans dat Nederland uit de oorlog kan blijven wordt kleiner en kleiner, Greshoffs bedruktheid groeit. De gebeurtenissen vervullen hem met een fysieke walging, een misselijke angst. In zijn dagboek spreekt hij vaak over slapeloosheid, hoofdpijn en lethargie.

Als Ter Braak in januari 1940 de vakantieplannen definitief afbreekt, blijft er van Greshoffs welzijn weinig over. In februari schommelt zijn bovendruk rond de 90, terwijl die bij een gezonde bloeddruk 140 zou moeten zijn. Hij voelt zich zo slap als een vaatdoek, heeft nergens zin in en 'zelfs de bezigheden waartoe de natuur ons aanspoort, in weerwil van de verdachtmakingen des christendoms, hebben iets van hun aantrekkingskracht ingeboet'.[27] Zijn arts schrijft hem benzedrine voor in de hoop dat die hem oppept.

Greshoff is ervan overtuigd dat Ter Braak de verkeerde keus maakt. Nu het gevaar nog groter is geworden in Nederland, is zijn komst naar Zuid-Afrika niet langer slechts plezierig, maar pure noodzaak. 'Kom mij niet met de dienst-des-vaderlands aan, want dat is een drogreden! Nederland heeft voor de *toekomst* van zijn taal en kultuur *honderdmaal* méér aan een springlevende, strijdbare Ter Braak, dan aan een doode of een onbruikbaar gemaakte Ter Braak. Het denkbeeld, dat je voor je vaderland nuttig bent als je je laat vergassen, onthersenen of afmaken, in plaats van in den vreemde de strijd voor Nederland voort te zetten, lijkt mij mìnder dan kinderachtig.'[28]

Maar Ter Braak wil zolang de situatie zo hachelijk is niet weg uit Nederland, hij zou het gevoel hebben te deserteren. 'Jouw geval is anders; je bent voor den oorlog weggegaan. In ieder geval is het argument, dat ik levend in den vreemde meer waard ben dan dood in Nederland een pure uitvlucht, waarmee *iedereen* thans de beenen zou kunnen nemen!'[29] Zou hij er nu vandoor gaan, dan zou hij nooit gemoedsrust hebben, waar dan ook.

Had Greshoff dat ook maar beseft toen hij met Aty emigratieplannen maakte. Hij kan niet langer ontkennen dat hij zich schuldig voelt dat hij Europa verlaten heeft en dat besef brengt hem nog dieper in de put. Het enige excuus dat hij kan aandragen, is dat het hem om de veiligheid van zijn zonen ging. Waren Aty en hij alleen geweest, dan was hij ongetwijfeld in Brussel gebleven.[30] Ter Braak mag zijn standpunten vriendelijk verpakken, Greshoff kan niet anders concluderen dan dat het betekent dat zijn vriend zijn vertrek als een lafhartige daad veroordeelt. En daarin moet hij hem nog gelijk geven ook: 'Mijn pleidooi voor je komst was voor een groot deel een poging tot zelfverdediging door middel van zelfbedrog.'[31]

'De eenige man van wien men iets verstandigs te hooren krijgt'

Terwijl bij Greshoff geestelijke hongersnood voortdurend op de loer ligt, omdat hij het dagelijks contact met geestverwanten mist, is zijn werk in Nederland intussen springlevend en voor sommige jongeren zelfs een houvast. Op dinsdag 7 mei 1940, drie dagen voordat de Duitse pantsertreinen Nederland binnendenderen, begint de 28-jarige bibliothecaresse Annie M.G. Schmidt op haar zolderkamertje in Scheveningen een dagboek. Het is een rustige week: de zon schijnt, er klinkt vrolijke muziek in de Haagse binnenstad waar ze werkt en de bloemenstalletjes staan overal op straat. Schmidt leidt haar dagboek in met een brief.[32] 'Wanneer hier op aarde de eenige mensch, waarin men een tikkeltje zelfbevestiging vindt, Jan Greshoff heet, is het moeilijk hem níet te schrijven,' begint ze haar epistel. 'Als deze Jan Greshoff bovendien de eenige man is van wien men iets verstandigs te hooren krijgt, is het toch, nietwaar, onmogelijk de aan hem gerichte brief aan te vangen met: Zeer Geachte Heer.'[33]

Wat ze Greshoff precies wil vertellen, weet Schmidt eigenlijk niet eens. Ze is bang in complimenteuze clichés te vervallen, want ze beseft maar al te goed dat Greshoff voor zijn eigen plezier, en niet voor het hare publiceert, en dat het dus potsierlijk zou zijn hem te bedanken 'voor Uw essays en voor Uw verzen "die me zooveel deden", "waar ik zooveel aan gehad heb", "die ik toch o, zoo mooi vond, wel een beetje wrang maar toch zoo echt goed, weet U!"'[34] Uiteindelijk besluit Schmidt dat toegeven aan de drang Greshoff te

schrijven voldoende is, dat ze hem de brief niet hoeft te sturen. Zijn werk is haar tot troost, daar gaat het om.

Drie dagen nadat Annie Schmidt haar dagboek is begonnen, wordt Den Haag opgeschrikt door bombardementen, luchtalarmen en neerstortende vliegtuigen. Schmidt ziet de beschaving binnen enkele dagen onder haar ogen wegvallen: geen telefoon- en postverbindingen meer, geen rijdende treinen en trams, schietpartijen in de straat en vluchtende ministers.

Ze overweegt zich aan te melden als vrijwilliger, maar twijfelt: is dat niet meehelpen aan de oorlog? Ze is er sterk van doordrongen dat ieder mens nu dient te leven naar zijn eigen wetten. Opnieuw wendt ze zich tot Greshoff, ditmaal pakt ze zijn in het najaar van 1939 verschenen *Steenen voor brood* erbij. Het bevat invallen, korte uitspraken, mijmeringen en enkele overdenkingen. Uit het bij P.N. van Kampen en Zoon verschenen boek klinkt een bekend liedje op: in de verzamelde tekstjes houdt Greshoff een pleidooi tegen de retoriek, tegen de vooroordelen en tegen de eenheid die democratie volgens hem brengt. Elk oprecht mens zou zijn houding en geest zo moeten ontwikkelen dat die ingaan tegen die van de machthebbers én de medemens: 'Protesteer! Protesteer innerlijk in elk geval en zoodra het onvermijdelijk wordt luid op; protesteer dag en nacht; protesteer verontwaardigd of ironisch, waardig of buiten u zelf, maar protesteer. Protesteer tegen *alles*.'[35] Pagina na pagina belijdt Greshoff zijn 'hartgrondige verachting voor de confectieburgerij' en voor de 'goed gedrilde staatsburger', die ja-knikt en gehoorzaamt. Greshoff komt met gevatheden die Schmidt blijkbaar aan het denken zetten, zoals 'Heldenmoed spruit voort uit een gebrek aan voorstellingsvermogen en geweten' en 'Een altruïst is een egoïst die uit lafheid en gebrek aan zelfrespect zijn aard verloochent'.[36]

Greshoffs wetten, noteert Annie Schmidt in haar dagboek, 'zijn de mijne: Wat ons aan leven wordt kenbaar gemaakt, is ruw materiaal. Wat men realiteit noemt is een opstapeling van heterogene feiten. Slechts onze eigen interpretative, onze eigen droomen en illusive, onze eigen causaliteit maakt van dit armzalige zoodje een dragelijk geheel.'[37]

Greshoff, 13.000 kilometer verderop, is intussen helemaal niet zo zeker meer van zijn gelijk. Stelde hij in *Steenen voor brood* nog dat een kunstenaar zijn taak ten opzichte van de gemeenschap vervult door zich aan de dagelijkse dingen te onttrekken, nu is het hem onmogelijk onverschillig te blijven.[38]

Zorgen om de vrienden

Op 10 mei 1940 wordt Greshoff ongewoon vroeg wakker, met zware hoofdpijn. Om half tien krijgt hij een telefoontje van Fred le Roux, die hem op de

hoogte stelt dat de Duitsers Nederland binnengevallen zijn. Hij is compleet van slag door het nieuws: 'Wat wij lang reeds verwachtten is gebeurd. Het was dwaas te hopen, dat dit ons bespaard zou blijven. Ik heb een gevoel van algehele verstijving. Ik kan niet bewegen en zit voor mij uit te staren, zonder aan iets bepaalds te kunnen denken.'[39] De SAUK, de Suid-Afrikaanse Uitsaaikorporasie, hangt een halfuur later aan de telefoon met het verzoek of Greshoff enige opbeurende woorden over de ether wil spreken, maar die is te ontdaan om überhaupt iets uit te brengen. Van Wyk Louw, die het nieuws pas rond lunchtijd verneemt, haalt de Greshoffs die middag op om wat rond te rijden, zodat Jan en Aty enigszins tot bedaren kunnen komen.

's Avonds spreekt Greshoff na aandringen alsnog voor de radio: 'Om half zes kwam ik, ziek en misselijk van hoofdpijn en verwarring voor de microfoon. [...] Dit is de verschrikkelijkste dag, welke ik ooit beleefd heb. Ik dacht dat mannen van mijn leeftijd niet meer konden huilen.'[40] Onmiddellijk na Greshoff spreekt Jan Smuts, die een jaar eerder premier van de Unie van Zuid-Afrika geworden was. De nazi-inval op 10 mei 1940 schokt Zuid-Afrika. Smuts herinnert zijn luisteraars in zijn toespraak aan de nauwe vriendschapsbanden tussen de Afrikaners en Hollanders, 'die thans het slachtoffer zijn van de Duitsche agressie'.[41] De kranten komen met speciale uitgaven, waarin wordt opgeroepen 'om hulp vir die stamgenote'.[42] Sommige Duitsgezinde Afrikaners veranderen van standpunt.[43]

De dagen erna gaat het niet veel beter met Greshoff. De Zuid-Afrikaanse vrienden, allen ontdaan, proberen Jan en Aty wat af te leiden. De Le Rouxs komen op 11 mei langs, een dag later zijn Frans Bijlsma en wederom Truida en Van Wyk er. Maar Greshoff is geheel ontregeld, veel praten doet hij niet. Hij en Aty zitten 's avonds uren voor zich uit te staren. Hij weet dat het slechts een kwestie van tijd zal zijn voor Nederland zich moet overgeven. Twee dagen voordat dat gebeurt, verzamelen de Nederlanders in de Kaap zich in de stadszaal, waar consul-generaal Regnier van Swinderen zijn landgenoten toespreekt. De avondberichten van 14 mei, over het bombardement op Rotterdam, zorgen voor een complete verslagenheid.

Een dag later belt Van Wyk Louw Greshoff vroeg op met het bericht dat opperbevelhebber Winkelman de wapens heeft neergelegd en het bestuur van Nederland aan de Oostenrijkse nazi Arthur Seyss-Inquart is overgedragen. Greshoff verwachtte het, maar is toch van slag: 'Ik had het wanhopige gevoel dat iets goeds en moois, waarmede mijn wezen innig verweven was, voorgoed vernietigd werd, maar daarbij iets van voldoening over het feit dat vernieling en doden nu toch gestaakt was. Althans voorlopig.'[44]

Vanaf de Duitse inval is Greshoffs gemis van zijn Nederlandse vrienden

omgeslagen in grote bezorgdheid. 16 mei 1940, een dag na de Nederlandse capitulatie, noteert hij in zijn dagboek: 'De gehele dag had ik op de achtergrond van besprekingen en bezigheden steeds een nijpende angst om Menno gevoeld. Wat zou hij doen? Hij is buigzaam in kleine dingen, onverwrikbaar in grote. En de bezetting door nazi's is een bittergroot ding.'[45] De angst blijft de weken erna aanhouden, immers: 'Hij is natuurlijk van al de onzen het meest geëxposeerd aan wraaknemingen van moffen of n.s.b.ers.'[46] Hoewel de Duitsers er niet direct toe waren overgegaan vijanden van het regime op te pakken, circuleerden er geruchten over dodenlijsten.[47]

Hoe zou Greshoffs leven er hebben uitgezien als hij niet naar Zuid-Afrika was vertrokken? De vraag moet vaak door zijn hoofd geschoten zijn. Verschillende vrienden en kennissen, onder wie Angèle Manteau, Karel Nijkerk en Pierre Dubois, zijn ervan overtuigd dat Greshoff, was hij in Europa gebleven, zou zijn gearresteerd vanwege zijn gedichten en essays tegen het nationaalsocialisme.[48] Dat is niet per se waarschijnlijk, maar ook niet onmogelijk, en bovendien afhankelijk van of hij in Brussel was gebleven of terug naar Nederland was gegaan. Direct gevaar zou er niet zijn geweest, maar in Nederland zouden verschillende toonaangevende anti-nationaalsocialisten in de loop van de bezetting als gijzelaar worden vastgezet. In België waren de Duitse bezetters veel terughoudender als het ging om bemoeienissen met het culturele leven en genoten schrijvers een relatieve vrijheid; van echte censuur was geen sprake. Van echt literair verzet trouwens ook niet, in tegenstelling tot in Nederland.[49]

17 mei schrijft Greshoff de regering in Londen met het verzoek om inlichtingen over het lot van Ter Braak, maar op 30 mei 1940 antwoordt Gerrit Bolkestein – de oud-inspecteur van onderwijs, die Greshoff destijds als eindexaminator aanstelde, is inmiddels minister – dat hij geen mogelijkheid ziet iets te weten te komen: 'De Regeering is uit Holland, na de Koningin, vertrokken: maar geen der Ministers heeft iemand zijner familie kunnen meenemen, en noch met deze, noch met iemand anders in Holland hebben wij eenig contact. Zelfs gelukt dit niet door middel van den Amerikaanschen gezant.'[50]

Andere vrienden hebben eveneens Greshoffs aandacht. Eind mei stuurt hij een telegram aan de Nederlandse ambassade in Genua: 'Where is van Schendel please inform him financial aid from South Africa possible.'[51] De postverbindingen met Italië zijn nog open, maar de brieven doen er weken over en zodoende hebben Greshoff en Van Schendel elkaar nog niet kunnen bereiken. Van Schendel had Italië na de inval in Polen op herhaaldelijk aandringen van de consul verlaten, was na een reis van vijf weken in Amsterdam

aangekomen en had daar besloten toch maar weer terug te gaan. Hij had op het balkon van zijn huisje in Sestri Levante gestaan toen zijn vrouw hem binnenriep, omdat zij het bericht van de inval op de radio hoorde.[52] Annie en Arthur willen Italië nu wel graag verlaten, om bijvoorbeeld naar Frankrijk te gaan, maar dat lukt niet. Zij beschikken alleen over Nederlands geld en wisselen is niet meer mogelijk. Als de consul-generaal hen van Greshoffs telegram op de hoogte brengt, zijn ze dan ook zeer dankbaar: 'Ik begrijp dat je niet veel missen kunt, maar met wat je zendt zijn wij geholpen.'[53]

Nadat het briefcontact hersteld is, zullen Greshoff en Van Schendel elkaar nog tot september 1942 op de hoogte kunnen houden van het weinige dat zij weten, al gaat het briefverkeer zeer sporadisch en moeten zij rekening houden met de censuur. Omdat brieven uit Nederland en België ook Italië niet meer bereiken, weet Van Schendel aanvankelijk niets te vertellen over gemeenschappelijke vrienden. Alleen over Nini, Aty's zus, heeft hij nieuws, want die is in mei 1940 eveneens in Italië. Zij is bij de Van Schendels geweest en probeert nu naar Zuid-Afrika te komen. Het lukt haar een visum te regelen, maar er gaan geen schepen meer. Ze informeert nog of ze via Spanje kan reizen, maar keert uiteindelijk op 12 juli terug naar Amsterdam.

Greshoffs zorg gaat verder uit naar Hendrik Marsman, die op het moment van de Duitse inval in St. Romain, een klein plaatsje in de Franse Bourgogne, verblijft. Dagelijks trekken er auto's, fietsen en verhuiswagens volgeladen met vluchtelingen uit België en Luxemburg door St. Romain, en Marsman en zijn vrouw Rien beseffen dat ook zij moeten vertrekken. Ze overwegen, naast Engeland en Portugal, Zuid-Afrika.

Op 15 mei 1940 informeert Marsman per brief bij Greshoff naar de levensmogelijkheden in Zuid-Afrika.[54] Marsman heeft last van dezelfde gevoelens als Greshoff: 'Ik word voortdurend geslingerd tusschen de meest tegenstrijdige gevoelens en verlangens, en telkens vraag ik mij af wat ik hier eig. doe, nu er in Holland geschoten wordt.'[55] Hij had zijn twijfels liefst omgezet in daden, maar op een veertigjarige afgekeurde zit niemand te wachten. Dat zijn taak binnen het terrein van de literatuur zou kunnen liggen, ziet hij zelf niet: 'Maar in Jezus naam, als onze taal afgeschaft wordt? Met dat al ben ik, net als jullie natuurlijk, ontzettend somber, en ik vraag mij af, wat er van dit alles worden moet.'[56]

Nog voor Marsman bij Greshoff naar Zuid-Afrika informeert, heeft die het lot van de Nederlandse dichter met Van Wyk Louw, Uys Krige, Gerrit Bakker en Frans Bijlsma besproken. Op de avond van 14 mei besluiten ze gezamenlijk dat ze de Nederlandse dichter zullen seinen toch vooral naar Kaapstad te komen. Gerrit Bakker heeft een vakantiebungalow aan

de Zeekoevlei, even buiten Kaapstad, die hij Marsman graag ter beschikking stelt. Het benodigde leefgeld zullen ze wel bij elkaar zien te krijgen.[57] 17 mei, twee dagen nadat Marsman zijn brief gepost heeft, stuurt Greshoff een telegram en een brief waarin hij Marsman sommeert direct af te reizen. 1 juni, na ontvangst van Marsmans brief van 14 mei, zet hij de zaken opnieuw uiteen. Enige kans op bericht of geld uit Nederland is er voorlopig niet en Marsman heeft eigenlijk maar twee opties: in Frankrijk blijven of naar Kaapstad komen. Dat eerste vindt Greshoff niet slim: '[Je kunt] het beetje geld dat je hebt in Frankrijk opmaken, maar wat dàn? Dan sta je in een vreemd land volkomen hulpeloos.'[58]

Greshoff vertelt Marsman over Bakkers buitenhuisje: aan een meertje, met huiskamer, keukentje, slaapkamer, werkhokje. Marsman kan er rustig schrijven en af en toe wat publiceren – een kring bewonderaars zal hem met enthousiasme verwelkomen. Ook hebben de Zuid-Afrikaanse vrienden inmiddels een fonds opgericht, waaruit Marsmans levensonderhoud à tien pond per maand kan worden bekostigd. Het is maar voor tijdelijk, aldus Greshoff, totdat de oorlog afgelopen is: 'Laten we zeggen een jaartje.'[59] Hij acht het uitgesloten dat Hollanders als Marsman en hij zich voorgoed in Zuid-Afrika zouden kunnen vestigen.

Marsman, die het telegram op 19 mei ontvangt, dankt Greshoff voor het bewijs van daadwerkelijke vriendschap en is blij met het vorstelijke aanbod. Hij zal er alles aan doen het Kaapse plan te doen slagen, maar moet een visum zien te regelen en dan is er ook nog een kans dat hij herkeurd moet worden, nu de Nederlandse regering nieuwe troepen op de been wil brengen.[60]

1 juni kan hij, doodmoe, vanuit Bordeaux melden dat het voorlopige 'visa de sortie' op zak is, evenals een verklaring van de Nederlandse consul die de Marsmans uittocht verleent. Spannend is het nog wel: 'Sinds gisteren worden alle Hollanders, hoe perfect hun papieren ook zijn, en al hebben zij tickets en god weet wat voor kruiwagens, eenvoudig vastgehouden aan de grens.'[61] Greshoff blijft optimistisch: 'Wij zouden het natuurlijk *héérlijk* vinden als jullie hier konden komen. Met elkaar is het toch altijd makkelijker door te komen. Wanneer de oorlog voorbij is met gunstige uitslag, ga ik toch ook *oogenblikkelijk* naar Nederland terug voor enkele maanden om de vrienden te zien en om Groot-Nederland weer op pooten te zetten. We kunnen dan misschien samen terug reizen. [...] Als je komt begin je natuurlijk met bij ons te komen logeeren! Veel plaats hebben we wel niet, maar er gaan veel makke schapen in een hok.'[62]

10 juni schrijft Marsman dat de Fransen alle vreemdelingen opnieuw willen controleren, iets wat veel tijd in beslag neemt. Hij is vastbesloten ze uit

te leggen dat hij geen echte vluchteling is. En werkt dat niet, dan zal hij aan de Nederlandse regering in Londen schrijven en direct ook aan de koningin: 'Dan kan ik haar meteen vragen waarom ze Adolf in Nov. gelukgewenscht heeft, toen die bom hem niet verpletterd heeft.' Ondanks alle moeilijkheden blijft hij hoopvol: 'Houd in elk geval die bungalow voor mij open tot ik je sein dat de kans definitief verkeken is (maar wij houden moed). Ik beloof je dat ik er zal werken als een paard; na "Tempel en Kruis" niets meer gedaan.'[63]

De Marsmans krijgen uiteindelijk toestemming Frankrijk te verlaten. 19 juni 1940 stappen ze aan boord van de Berenice en hopen via Engeland naar Kaapstad te kunnen komen, maar zeker zijn ze er niet op: 'Dag beste Jan en Aty en jongens, ik begin er erg aan te twijfelen of wij elkaar nog wel weer zullen zien. In alles het beste, ook van Rien.'[64] Naast de 24-koppige bemanning bevinden zich 22 Nederlandse en Belgische vluchtelingen op het vrachtschip dat hen in de haven van Bordeaux oppikt.[65]

Greshoff had van Ter Braak op 18 mei de laatste brief ontvangen, die op Hemelvaartsdag 2 mei 1940 geschreven is. Hij had moeite gehad de brief te lezen: het gings slechts bevend en met natte ogen, zo van slag was hij door de inmiddels uitgebroken oorlog en de onwetendheid over het lot van Menno. In zijn brief had Ter Braak over huis-, tuin- en keukenaangelegenheden geschreven: over de pogingen om de rode kat te dekken, over de roman waaraan hij werkte en over Du Perron, die zich beroerd voelde en allerlei vage klachten had. Over de oorlogsdreiging merkte Ter Braak in zijn brief van 2 mei op: 'Wij vragen ons altijd weer af, wanneer we jullie weer zullen zien, voor alles, en dan: waar. Deze wereld bevalt mij niet.'[66] Dat had ook Greshoff zich bij het lezen afgevraagd: 'God weet wat er van hem geworden is. Leeft hij nog?'[67]

Du Perron, die al tijden worstelde met allerlei kwalen, had Greshoff op 15 april juist geschreven dat het fysiek iets beter met hem ging, maar dat hij door de gespannen toestand voortdurend uit zijn concentratie werd gehaald: 'Soms verlang je ernaar dat de bommenregen dan maar begint, dat er in dit landje ook wat "gedaan" wordt,' want op deze manier – 'in zoo'n situatie en met zoo'n horizon' – kwam er van schrijven niets.[68]

25 mei hadden Jan en Aty, zittend bij het vuur en nog steeds in een afschuwelijke onzekerheid, alle brieven die ze sinds hun vertrek uit Europa van Ter Braak gekregen hadden, herlezen. Het versterkte hun onbeschrijfelijke, beklemmende angst. In juni herlas Greshoff Ter Braaks twee romans.

Greshoff blijft lange tijd in het ongewisse over het lot van Menno ter

Braak, die zichzelf op de avond van 14 mei doodde, en dat van E. du Perron, die diezelfde nacht aan de gevolgen van een angina pectoris-aanval stierf. Pas op 29 juli ontvangt Greshoff een brief vanuit Amerika van zijn kennis Hendrik Willem van Loon waarin die hem het overlijden van zowel Menno als Eddy meedeelt. 'We waren, Aty en ik, op van verdriet en verslagenheid, we waren één open wond, brandend en knagend.'[69]

Op 7 augustus 1940 krijgt Greshoff bericht van Rien Marsman, op 26 juni geschreven vanuit het ziekenhuis in Falmouth: de Berenice is in de vroege ochtend van 21 juni ten onder gegaan.[70] Rien was die ochtend vroeg wakker en was de kok gaan helpen met het ontbijt, waardoor zij zich bovendeks bevond en een zwemvest droeg. Zij is, naar eigen zeggen, de enige passagier die het heeft overleefd, samen met de kapitein en zes bemanningsleden. Haar man en alle andere vluchtelingen en bemanningsleden waren nog in hun kooien en verdronken.[71]

Drie heel goede vrienden, allen binnen enkele weken dood: Greshoff kan het amper bevatten. Opnieuw volgt een periode van diepe neerslachtigheid.

Het steunfonds

Op 14 mei had Greshoff zich moreel verplicht gevoeld een bezoek te brengen aan zowel de Nederlandse als de Belgische consul-generaal om hen te laten weten dat hij beschikbaar is voor 'eventuele werkzaamheden ten bate van de goede zaak'. Vooralsnog valt er echter weinig voor hem te doen. Ook aan Gerrit Bolkestein, minister van Onderwijs, heeft hij laten weten zijn diensten aan het vaderland aan te bieden. Maar die raadt hem aan in Kaapstad te blijven, 'ver van de Europeesche hel': 'Ik zou niet weten, hoe wij Uw gewaardeerde diensten zouden kunnen gebruiken. Er zijn hier in Londen een aantal Nederlandsche intellectuelen bijeen, gevlucht op de meest avontuurlijke wijzen, voor wie het bestaan hard is. De Regeering doet wat mogelijk voor hen is; maar werk is slechts voor weinigen te vinden. En met steungelden moet de Regeering spaarzaam zijn, nu het aantal vluchtelingen reeds in de duizenden gaat.'[72]

Markus Viljoen stelt voor dat Greshoff iets in *Die Huisgenoot* schrijft, de SAUK hoopt dat hij meerdere radiotoespraken wil houden. 'Ik mag mij aan deze opdrachten niet onttrekken, maar mijn hoofd staat er in het geheel niet naar.'[73] Een paar dagen later dicteert hij aan Aty een artikel voor *Die Huisgenoot*, maar hij is er niet tevreden over: het is hem te onsamenhangend en te vaag, hij kan zich niet concentreren. De radioredes die hij produceert, stemmen ook al niet tot voldoening.

Om Greshoff heen ontstaan er allerlei hulpinitiatieven. Het Schrijvers-

steunfonds, dat uit zorg om Marsman is opgericht, is niet alleen bedoeld om Marsman – men is dan nog steeds in de veronderstelling dat die op weg is naar Kaapstad – maar ook andere Nederlandse schrijvers in de oorlog te steunen. Het fonds wordt gevuld met giften en de opbrengsten van optredens van schrijvers en kunstenaars. Schilder Tinus de Jongh, een geboren Nederlander, maar al sinds 1921 in Zuid-Afrika, schenkt bijvoorbeeld twee doeken en zes etsen. Diens sentimentele landschappen zijn zeer populair, zij het niet per se onder kunstkenners. Greshoff vindt het monstruositeiten, maar is blij met de vijfhonderd pond die ze hopelijk zullen opbrengen, 'gezien de ware Tinus de Jongh rage onder de barbaren'.[74] De Hongaarse pianiste Lili Kraus, die op dat moment in Kaapstad verblijft, is bereid een concert ten bate van het steunfonds te geven.

Ook denken Greshoff en zijn Kaapse vrienden na over bepaalde publicaties die geld kunnen opleveren.[75] Een van de initiatieven die aan het fonds moet bijdragen is een bloemlezing uit de Zuid-Afrikaanse literatuur. Bakker denkt dat er best tweeduizend exemplaren te verkopen zijn en schat de opbrengst op minstens driehonderd Zuid-Afrikaanse pond.

Gladstone en Van Wyk Louw betrekken Danie Bosman, een gezaghebbend taalkundige aan de Universiteit van Kaapstad, erbij voor het nodige gezag – de literaire vetes worden ten behoeve van het goede doel tijdelijk terzijde geschoven. De inspanningen resulteren in *Tussen die engtes*: *'n Afrikaanse versameling ten behoewe van Nederlandse skrywers*.

Frans Bijlsma komt op dezelfde dag dat Greshoff zijn bespreking met Bakker heeft, 16 mei 1940, rond lunchtijd langs op La Verne met het idee een Nederlandstalig weekblad te publiceren gedurende de oorlog, om zo de banden met Zuid-Afrika te versterken. Greshoff gelooft er niet in: zoiets is te duur. Toch wordt de dagen erna veel over het potentiële tijdschrift gesproken, ook op het Nederlandse consulaat, en Greshoff begint er steeds meer voor te voelen. Hij stelt de voorwaarde dat niemand honorarium ontvangt en dat het geld ten goede komt aan het steuncomité. Hij vindt naar eigen zeggen een aantal Kaapse industriëlen bereid vrij grote bedragen beschikbaar te stellen. Na overleg met Van Swinderen schrijft hij een brief over het plan aan minister van Buitenlandse Zaken, Eelco van Kleffens.[76]

Van Kleffens collega Bolkestein meldt vanuit Londen dat hij hoopt dat Greshoff slaagt in zijn pogingen tot het oprichten van een weekblad, 'want een tegenwerking van den gewelddadigen invloed der Duitschgezinde propaganda is zeer noodig. Men huivert nu al bij de gedachte alleen, dat de Duitsche radio's de Nederlandsche bevolking langzaam maar zeker zullen beïnvloeden. Ik hoop dat wij spoedig Uw weekblad zullen ontvangen.'[77]

Het plan om een wekelijkse Nederlandse pagina aan *Die Suiderstem*, de Zuid-Afrikaanse krant van de Verenigde Party, toe te voegen, is dan inmiddels verworpen. Na rijp beraad met Van Wyk Louw en anderen had Greshoff ingezien dat de Nederlandse zaak door de verbinding met een Zuid-Afrikaans regeringsblad een te politieke kleur zou krijgen, wat de Afrikaners en Nederlanders verder uit elkaar zou kunnen drijven. De regerende Verenigde Party ligt met veel Afrikaners overhoop. Toen zowel het kabinet als het parlement tegen de wil van toenmalig premier Barry Hertzog voor oorlogsdeelname had gestemd, kon Hertzog na de nederlaag weinig anders doen dan aftreden. De pro-Britse Smuts was hem in september 1939 opgevolgd. De witte Zuid-Afrikanen waren sindsdien onderling sterk verdeeld: de beslissing dat Zuid-Afrika als bondgenoot van Engeland aan de Tweede Wereldoorlog deelneemt, kunnen veel Afrikaners, met de twee Anglo-Boerenoorlogen vers in het geheugen, niet verkroppen. De voormalig premier Hertzog was, nadat hij was afgetreden, uit de Verenigde Party gestapt en had de handen ineengeslagen met Daniel Malan. Hun Nasionale Party neemt sindsdien snel in aanhang toe. Hertzog voelt veel voor het nationaalsocialisme, net als een groot deel van zijn aanhangers: deze ideologie zou nauwer aansluiten bij het geestelijke en godsdienstige karakter van de Afrikaners dan het Engelse stelsel. De extremistische Ossewa-Brandwag, de bekendste Afrikaner nazigezinde organisatie, in 1939 opgericht, heeft volgens schattingen zo'n 100.000 aanhangers.[78]

De meerderheid van de Nederlanders die zich in Zuid-Afrika bevinden wil om die reden na 10 mei 1940 niets meer met deze Afrikaner nationalisten van doen hebben, een houding die Greshoff niet juist vindt: 'Men behoeft geen overtuigden te overtuigen. Maar het is van het hoogste belang om hen die tégen ons zijn tot beter inzicht te brengen.'[79]

Als Van Wyk Louw een maand of drie later echter een felle pro-Duitse opmerking maakt, gaat Aty een dag later naar Truida om te zeggen dat zij en Jan op dat moment te kwetsbaar zijn om zulke meningen aan te horen. Uit zelfbescherming willen ze de wederzijdse bezoeken graag een tijdje staken.[80]

Verdwenen afzetmarkt

Met Aty voert Greshoff al vanaf het moment dat zij voet op Zuid-Afrikaanse bodem hebben gezet gesprekken over hun terugkeer naar Europa. Ze fantaseren regelmatig over waar ze dan gaan wonen: 'Dit is één van onze liefste onderwerpen!!!!'[81] Maar zolang het onduidelijk is hoe de oorlog zal verlopen, is het niet verstandig Zuid-Afrika te verlaten. De kans is groot dat Jan junior en Kees dan alsnog in dienst moeten. Bovendien zou remi-

gratie opnieuw hun studies onderbreken en ook nog eens veel te veel geld kosten.

Schrijven voor Nederlandse bladen zit er door de bezetting van de Duitsers niet meer in: sinds de inval is contact met Nederland vrijwel onmogelijk. Dat betekent: geen inkomsten uit Nederland meer. De Greshoffs zijn daardoor aangewezen op de bladen in Zuid-Afrika, die niet genoeg afzetmarkt bieden. Aty, die zich aanvankelijk tevreden in haar nieuwe bestaan schikte, wordt nu ook somberder; ze maakt zich grote zorgen over hun financiën.

De oplossing zoeken de Greshoffs in de Nederlands-Indische kranten en tijdschriften. Daar hebben ze al enkele relaties: Jan stuurt af en toe kopij naar Albert Besnard, die na Greshoffs vertrek in 1923 nog tot 1930 voor de *Nieuwe Arnhemsche Courant* gewerkt had en vervolgens in Medan als hoofdredacteur van de *Sumatra Post* aan de slag was gegaan. Aty vult een vrouwenrubriek voor de *Sumatra Post* en schrijft artikelen in het *Maandblad der Nederlandsch-Indische Huisvrouwen*.[82] Haar alter ego Rosine schrijft bovendien nog steeds, al meer dan tien jaar lang, 'Brieven uit Brussel' voor *De Locomotief* en *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. De postverbindingen met Batavia zijn nog open en redelijk snel.

Schrijven voor de Zuid-Afrikaanse en Indische bladen stelt Greshoff echter voor een probleem: hij schreef tot nu toe vooral over de Nederlandse literatuur, maar is afgesneden van wat zich daarbinnen afspeelt. Nieuwe te recenseren romans arriveren niet meer. Weliswaar kan hij over de Zuid-Afrikaanse letterkunde schrijven, maar die beschouwt hij als een snel opdrogende bron: er gebeurt te weinig op cultureel gebied en er verschijnt te weinig dat de moeite waard is om met regelmaat verslag over te kunnen doen.

Hij denkt na over nieuwe onderwerpen, maar hij is nog nooit in Indië geweest en kan zich dus maar moeilijk een voorstelling maken van het publiek: Wat verwachten ze? Wat lezen ze graag? De Nederlandse kranten kende hij zo goed, dat hij precies wist welk karakter een bepaalde krant had, welke toon bij welk blad paste. De Nederlandse kolonie in Nederlands-Indië is voor hem echter een gesloten boek. Zonder persoonlijke kennismaking ziet hij geen kans zijn Indische opdrachtgevers op reguliere basis tevreden te stellen.

Greshoff stelt zich in contact met Coert Binnerts, directeur van Wolter's uitgeversmaatschappij in Batavia, het huidige Jakarta. De twee hebben elkaar weleens in Brussel ontmoet, Binnerts was bovendien een kennis van Du Perron. Hij stuurde eens twee artikelen naar Greshoff, bestemd voor *Groot Nederland*. Greshoff had ze vol afschuw terzijde gelegd en Du Perron ge-

schreven of die Binnerts geen 'crypto-fascist' was. Maar Du Perron had daar hard om moeten lachen en Greshoff overtuigd van zijn verkeerde indruk: 'Als je zijn stukken "lullig" vond, zou hij er niets tegen hebben, zei hij, maar dat je hem nu direct van antisemitisme en ennesbejigheid verdacht, heeft hij zich bepaald aangetrokken. Hij vond jou zoo'n heerlijke vent!'[83]

Greshoffs brief aan Binnerts van 4 juni 1940 is verloren gegaan, maar Binnerts' antwoord van 10 juli niet. Binnerts is op dat moment net als Greshoff nog niet op de hoogte van het lot van Greshoffs *Forum*-vrienden: 'U hebt van Eddy en Menno ter Braak zeker ook verder niets meer gehoord? Vooral voor ter Braak, die publiekelijk nogal van zich deed spreken op het gebied van het Nazi-dom, vrees ik niet veel goeds.'[84]

De brief van de uitgeefdirecteur zit vol praktische aanknopingspunten, die Greshoff nieuwe perspectieven bieden. Zo is Binnerts op verzoek van Greshoff naar J.H. Ritman, hoofdredacteur van het *Bataviaasch Nieuwsblad*, gegaan, die graag van diens medewerking gebruikmaakt. 'Eén literaire kroniek en één praatbrief uit Zuid-Afrika per week ad f 20,– per stuk' luidt de opdracht. Het was een inkoppertje, want Ritman was een 'verwoed "greshoviaan"'.[85] Vanaf augustus 1940 begint Greshoff zijn rubriek 'Brief uit Zuid-Afrika' of 'Brief uit De Unie' in het *Bataviaasch Nieuwsblad*.

En waarom, oppert Binnerts, komt Greshoff niet naar Indië? Diens verblijf zou verschillende voordelen kunnen bieden, vooral omdat Binnerts met enkele anderen bezig is een algemeen cultureel tijdschrift op te richten, dat een mix moet worden van *De Gids*, *Groot Nederland* en *Haags Maandblad*. Dat moet Greshoff als muziek in de oren klinken, nu het onmogelijk is geworden zich nog langer met *Groot Nederland* te bemoeien. De woorden van Binnerts zijn veelbelovend: 'Uw medewerking en toetreding tot de redactie – dat kan ik U reeds nu op eigen vuist verzekeren – zou door ons allen op zéér hogen prijs gesteld worden.'[86]

De vooruitzichten voor Greshoff worden nog beter als Binnerts hem twee dagen later bericht dat hij net van de landsarchivaris heeft gehoord, dat men de oprichting overweegt van 'wat men zou willen noemen een Nederlands Cultuur-Instituut'.[87] Het instituut zou bedoeld zijn om propaganda voor de Nederlandse cultuur te maken. Hij gaat er niet over, maar wellicht is de positie van directeur voor hem weggelegd?

Greshoffs neerslachtigheid slaat bij het lezen van Binnerts' brieven om in een energieke gejaagdheid. In een epistel van maar liefst elf getypte A4'tjes reageert hij op wat Binnerts hem geschreven heeft en doet hij uit de doeken waar hij aan werkt en welke plannen hij heeft, in de hoop dat de uitgeefdirecteur daar iets mee kan verrichten.

In een vaste baan in Batavia, zoals Binnerts suggereerde, heeft Greshoff geen trek. Hoewel het hem in Kaapstad maar 'zeer, zeer matig bevalt' en hij in deze tijd meer dan ooit behoefte heeft aan een Nederlandse omgeving, zoals hij die in Indië verwacht te vinden, ziet hij te veel bezwaren in een definitief vertrek. Hij kan zijn zonen niet opnieuw naar een vreemd land meeslepen en om ze alleen achter te laten: 'in déze tijden liever niet.' Hoewel maar weinigen zich op dat moment een uitbreiding van de oorlog tot in de Pacific kunnen voorstellen, houdt Greshoff toch rekening met de mogelijkheid dat de communicatie tussen de Nederlandse kolonie en Zuid-Afrika verbroken zou kunnen worden.

Een ander bezwaar om een vaste betrekking in Indië te aanvaarden, vindt Greshoff zijn leeftijd: 'Men begint nu eenmaal een Indische carrière niet op z'n twee en vijftigste jaar.'[88] Hij is bang voor gebrek aan aanpassingsvermogen en vreest het klimaat. Bovendien wil hij nog steeds ruimte houden voor zijn eigen letterkundige arbeid: een vaste aanstelling zal dat belemmeren.

Toch speelt Greshoff in gedachten wel degelijk met de mogelijkheid van een dienstverband, want hij vraagt minister Bolkestein eens naar de mogelijkheden bij het op te richten instituut te informeren, iets wat hij niet met Binnerts deelt.[89]

Intussen probeert Greshoff Binnerts te overtuigen dat het van belang is dat hij inderdaad naar Nederlands-Indië komt, zodat ze kunnen overleggen en hij kennis kan maken met alle dagbladredacteuren en uitgevers. Binnerts repte immers over een op te zetten tijdschrift. Dát plan heeft wel degelijk Greshoffs belangstelling en voor een plaats in de redactie van zo'n maandblad, zoals Binnerts oppert, voelt hij zeker.

Greshoff gaat alvast na welke Nederlandse schrijvers aan zo'n blad mee zouden kunnen werken. Arthur van Schendel is bereikbaar, maar zeer moeilijk, A. den Doolaard en Herman de Man lijken vast te zitten in Frankrijk: die drie niet dus. Maar Jacques de Kadt, hoewel voornamelijk politicus toch ook een origineel schrijver, is op dat moment met een Engelse boot onderweg naar de Australische havenstad Freemantle en zal van daaruit naar Batavia proberen te komen. Verder is Beb Vuyk in Indië. Greshoff noemt haar laatste boek voortreffelijk. En wat te denken van het handjevol Nederlandse schrijvers in Zuid-Afrika: Henk Mulder, de jonge dichter Finus Oosterhoff en Balthazar Verhagen, vroeger directeur van de Amsterdamse toneelschool? In Amerika bevinden zich onder anderen Adriaan van der Veen – die zijn Amerikaanse geliefde was nagereisd – en prof. dr. A.J. Barnouw. Greshoff geeft Binnerts alle contactgegevens door.

Ook de Zuid-Afrikaanse auteurs moeten niet vergeten worden: als die hun medewerking verlenen, versterkt dat de cultuurbanden met Nederland en zorgt dat voor extra afzetmogelijkheden voor het op te zetten maandblad. Misschien kan er zelfs een Zuid-Afrikaan in de redactie opgenomen worden? Te denken valt aan de gebroeders Louw, Uys Krige, Elisabeth Eybers ('hoogst begaafd'), C.M. van den Heever of prof. Gerrit Dekker. 'Ik herhaal daar er hier géén maandschrift is, heeft een gemeenschappelijk Nederlandsch-Afrikaansch tijdschrift hier een goede kans.'[90]

Daarnaast zou Greshoff dolgraag zien dat Binnerts' uitgeverij zijn eigen werk uitgeeft. Voor de zekerheid geeft hij een overzicht van wat hij reeds geschreven heeft en wat hij van plan is nog te gaan schrijven. Want op de afspraken met Stols en Boucher kan hij niet meer rekenen. *Rariteiten* en *Catrijntje Afrika* zijn inmiddels af, tussendoor heeft hij nog een bundel opstellen over toneel, schilderkunst en literatuur geschreven: *Drie gebieden*. De jonge Nederlandse sierkunstenaar Piet Bijl heeft zelfs al bandontwerpen gemaakt. Aty's werk wordt direct meegenomen in het overzicht: van haar ligt een geautoriseerde vertaling van een detectiveroman, geschreven door de Fransman Pierre Véry, klaar voor publicatie. Misschien in boekvorm of als feuilleton in een dagblad? *Laat Vrugte* van Van den Heever zou ook hoognodig vertaald moeten worden. Of anders kunnen ze wellicht het een en ander herdrukken van Nederlandse schrijvers als Van Schendel, Vestdijk, Marsman, Ter Braak of Du Perron? Greshoff durft de verantwoordelijkheid van zulke uitgaven, nu de auteursrechten niet geregeld kunnen worden, wel op zich te nemen. En wat te denken van schooluitgaven en bloemlezingen? Daar zou ook in Zuid-Afrika een afzetmarkt voor zijn en hij heeft genoeg ervaring met dit soort werk.

Vervolgens hamert Greshoff er nog maar eens op dat het enorm belangrijk is om, willen ze samen iets tot stand brengen, elkaar eens rustig te spreken. Het enige probleem: de reiskosten. Een retour voor Aty en hem – en 'zonder mijn vrouw zou ik deze reis waar ik nogal tegen op zie zeker niet kunnen ondernemen' – kost zo'n driehonderd pond en dat heeft Greshoff niet tot zijn beschikking. Kunnen Binnerts en Ritman, de hoofdredacteur van het *Bataviaasch Nieuwsblad*, misschien iets voor elkaar krijgen? Zou de Koninklijke Paketvaart Maatschappij geen vrije overtocht kunnen bieden? Als Binnerts voor de overtocht en een paar logeeradressen kan zorgen, zal Greshoff direct zijn koffers pakken. Zijn bezoek aan Indië kan werkelijk nuttig zijn in deze tijd, want: 'Is het niet een nationaal belang dat weinige vertegenwoordigers van de Nederlandsche litteratuur tesamen kunnen komen om maatregelen te beramen, voor het in stand houden van onze cul-

tuur. Is op dit oogenblik die cultuur en onze taal niet het krachtigste strijdmiddel wat ons ten dienste staat?'[91]

Greshoff sluit zijn brief vol plannen af met: 'Ik hoop dat het u niet is beginnen te duizelen!!!!!!!'[92]

In augustus komt het verlossende telegram: 'YOUR PASSAGE VICEVERSA FREE [...] SEVERAL PLANC [SIC] FOR YOU IN PREPERATION STOP. TAKE WITH YOU ALL YOUR AND OTHERS MANUSCRIPTS ALSO BOOKS TO MAKE ANTHOLOGY FOR HIGHER CLASSES SECONDARY SCHOOL STOP.'[93] Greshoff gaat uit van een kort verblijf, want dit keer zullen hun zonen achterblijven. Van Wyk Louw belooft de inmiddels volwassen jongens een beetje in de gaten te houden.

Op 14 november 1940 worden Jan en Aty Greshoff door consul en vriend Regnier van Swinderen naar de haven in Kaapstad gebracht. Nog geen anderhalf jaar na hun emigratie staan de Greshoffs opnieuw op de kade, een lange boottocht in het vooruitzicht. Reisdoel: Batavia.

17

Een pijnlijke les in bescheidenheid (1940–1941)

'Dat kan in Indië niet worden toegelaten!' roept de schrijver Willem Walraven uit als hij in januari 1941 voor het eerst werk van Greshoff leest. 'Als ze goed begrijpen, wie hij eigenlijk is, dan moet hij weg of zijn mond houden.'[1] Uit Greshoffs gedichten is hem duidelijk geworden dat die graag de spot drijft met de burgercultuur, en Walraven is bang dat de schrijver maar moeilijk aansluiting zal vinden in de Indische maatschappij, vol bureaucratie en regelzucht.

De witte bovenlaag, met wie Greshoff vooral te maken zal hebben, is klein en iedereen kent iedereen. Hoewel Indië een vrij egalitaire middenklassemaatschappij vormt, voelen de Europeanen in de kolonie, van wie zo'n 87 procent Nederlands is, zich heel wat. Wie naar Indië vertrekt was, in de woorden van Beb Vuyk, in Nederland 'een Nederlander, een gelijke tusschen gelijken, in Indië is hij een Europeaan, een eerste rangs mensch, een meerdere tusschen minderen en daardoor wordt hij onderhevig aan een bederf van den geest, waartegen slechts de allersterksten bestand zijn'.[2] Er zijn weinig economisch zelfstandigen, bijna alle witten werken in dienstverband, de meesten bij de overheid. Doordat witte arbeiders ontbreken, is er ook geen sprake van een in klassen en standen verdeelde witte samenleving.[3] Maar dit deel vormt wel de maatschappelijke elite. Het is geen wonder dat Greshoff kort na aankomst zal uitroepen: 'Alle menschelijke verhoudingen zijn hier zoo nieuw voor mij'.[4]

Van een literaire traditie of een literair klimaat is in Nederlands-Indië geen sprake: het gebrek aan differentiatie onder de kolonialen, de vaak kortstondige aanwezigheid van de uitgezondenen, en de hoge werkdruk staan een gevarieerd cultureel leven in de weg. De kranten en de NIROM, de radio-omroep, zijn er vooral om de Nederlanders van gebeurtenissen in het vaderland op de hoogte te houden en hen de nodige afleiding te bieden.[5] Volgens het *Soerabaiasch Handelsblad* is het culturele leven in Indië, uitzonderingen daargelaten, 'vooral traditioneel, het concentreert zich hoofdzakelijk in belangengemeenschappen, en nieuwe gedachten, bijzon-

derlijk wanneer zij eenige geestelijke inspanning eischen, beroeren het slechts weinig'.[6]

Greshoff is op de hoogte van hoe de Nederlands-Indische samenleving er ongeveer uitziet. Zijn goede vriend Eddy du Perron had voortdurend naar het land van zijn jeugd gehunkerd en had er in zijn *Het land van herkomst* (1935), waarvoor Greshoff de aanbiedingstekst schreef, een flink geromantiseerd beeld van gegeven. Maar toen Du Perron eind 1936 daadwerkelijk met vrouw en zoon naar zijn geboorteland was teruggekeerd, bleken de mensen en de culturele atmosfeer hem flink tegen te vallen. Hij had Greshoff in het begin wekelijks op de hoogte gehouden. Die had zelfs nog – al dan niet serieus – met de gedachte gespeeld Du Perron achterna te gaan, zo moe en neerslachtig voelde hij zich in die tijd al in Brussel. Maar Du Perron, die dat best begreep, had hem 'in alle ernst af[ge]raden hier te komen, het europeesche vee hier is tè stom en van indo's en inlanders "vreet je niet", zooals dat heet'. Dat 'europeesche vee' zijn vooral de planters: 'best vee, op het uitbuiten van den inlander na, maar... *vee*.'[7] En met de ambtenaren was het al niet veel beter: die 'zijn even geborneerd, maar met iets meer vernis. Het geheel is vomitief. Goddank heb ik eenige betrekkingen aangeknoopt met betere "indo's".'[8]

Du Perron had in Nederlands-Indië niet kunnen aarden en had zich er cultureel drooggelegd gevoeld. Zijn gemoedstoestand was zelfs aanleiding geworden tot een reeks moeilijkheden en misverstanden tussen Greshoff en Du Perron, die bijna een jaar lang had voortgesleept.

De ergernissen waren begonnen toen Greshoff weinig enthousiast reageerde op enkele notities die Du Perron over zijn reis naar Indië gemaakt had en voor *Groot Nederland* had bestemd. Greshoff vond het 'Scheepsjournaal van Arthur Ducroo' banaal, beneden Du Perrons peil en bovendien een (mindere) herhaling van wat in *Het land der herkomst* al aan de orde kwam. Du Perron had er maar moeilijk over uit gekund dat juist Greshoff, die zichzelf in zijn werk voortdurend herhaalde, hém nu dat verwijt maakte: 'Jan en het land aan herkauwen? Goeie hemel, dat hebben we in zijn poëzie kunnen merken.'[9]

Na die eerste irritatie hadden de ergernissen zich opgestapeld, vooral toen Greshoff een voorpublicatie van 'de nare man' J. Saks, een pseudoniem van historicus Pieter Wiedijk, in *Groot Nederland* opnam. Saks had een boek over Multatuli geschreven en Du Perron was met een studie over hetzelfde onderwerp bezig. Hoewel de voorpublicatie nog door Coenen was aangenomen, had een woedende Du Perron Greshoffs daad als een verraad aan hun vriendschap én aan Multatuli opgevat. Talloze brieven vol verwijten

hadden hun weg van Indië naar België gevonden. Du Perron had de briefwisseling zelfs een week of wat stopgezet, om vervolgens weer nieuwe brieven met uiteenzetting van zijn standpunten te sturen. Ook had hij Ter Braak bij het conflict betrokken, maar die had ondubbelzinnig Greshoffs kant gekozen: 'Hierop is niet te antwoorden, behalve met: val dood (figuurlijk).'[10]

Beiden hadden geconcludeerd dat de oorzaak van Du Perrons plotselinge felle vijandigheid in diens isolement in Nederlands-Indië lag. De deceptie over zijn geboorteland en het gebrek aan mondeling contact, aan begrip en bemoediging van gelijkgestemden hadden hem eenzaam gemaakt en uit zijn evenwicht gebracht. De hele kwestie had Greshoff ervan overtuigd dat afstand voor een vriendschap verschrikkelijk is: misverstanden zijn onmogelijk per correspondentie op te lossen.[11]

De gemoederen waren uiteindelijk tot bedaren gekomen en de twee waren op oude voet verdergegaan. 'Wat zou het prettig zijn als we samen ergens oud konden worden, elkaar steunend over en weer, in dit opgewekte leven,' had Du Perron Greshoff nog voor diens vertrek naar Zuid-Afrika geschreven.[12]

Inmiddels heeft Greshoff zelf ervaren wat het is om ver weg te zitten, afgesneden van vrienden en vaderland, in een land waar weinig culturele prikkeling van uitgaat. Nu, onderweg naar het land van Du Perron, heeft hij geen reden om te hopen dat hij in Batavia wél een cultureel toevluchtsoord zal treffen.

Maar er is één groot verschil met de periode dat zijn vriend in de Nederlandse kolonie verbleef: het is nu oorlog. Du Perron is er niet meer, net als Ter Braak en Marsman. Vestdijk had hun vroege dood 'een barbaarse decimering van onze letteren' genoemd.[13] *De Indische Courant* noteert: 'Vooral een man als Greshoff, wiens militante verzen in de dagen na den Teutoonschen inval in alle Indische bladen werden afgedrukt, hoort thans hier te werken en zich te uiten.'[14] En het *Soerabaiasch Handelsblad* wijst er op 21 december 1940 op dat van de 'paganistisch-vitalistische' groep Ter Braak-Du Perron-Marsman-Greshoff er nog maar één in leven is. Tot de vaste forumianen worden naast Greshoff niet alleen Ter Braak, Du Perron en Marsman gerekend, maar ook Slauerhoff – en die is er ook niet meer. Binnen vijf jaar is Greshoff vier van zijn naaste geestverwanten kwijtgeraakt en is hij de enige overgebleven forumiaan. 'Het is aan hem, den leidenden arbeid voort te zetten der generatie van vernieuwende, critische intellectueelen, wie, voor zoover zij nog in leven zijn, in ieder geval voorloopig het zwijgen is opgelegd,' vindt het *Soerabaiasch Handelsblad*.[15] Het gedachtegoed van kosmopolitisme en persoonlijkheid verdedigen in een kleingeestige, weinig

op cultuur georiënteerde koloniale samenleving: er rust een bijna onmogelijke taak op Greshoff.

Greshoffs aankomst in Indië

Op 17 december 1940, twee dagen nadat Greshoff 52 is geworden, vaart De Bontekoe de haven van Batavia in. Greshoff zet rond halfelf in de ochtend voet aan wal, vol hoop dat hij op literair-cultureel vlak van betekenis kan zijn in Nederlands-Indië.

De Regeerings Publiciteits Dienst heeft twee personen naar de haven gestuurd om de Greshoffs af te halen: neerlandicus Dirk de Vries en schrijver Soejitno Mangoenkoesoemo. Ze moeten een tijd wachten, want eerst moeten alle spullen door de douane, wat eindeloos duurt, omdat er maar één beambte aanwezig is.

Dirk de Vries neemt de Greshoffs mee naar zijn huis aan de Kebon Sirih 96, waar ze de komende tijd zullen logeren in een 'allerprettigst paviljoen'.[16] De Kebon Sirih is onderdeel van de bestuurswijk in Weltevreden, een voorstad van Batavia. De Europese wijk heeft het karakter van een Nederlands villadorp. Paste de levensstijl van de Europeanen zich lange tijd aan Indië aan, de laatste paar decennia was zij steeds meer een afspiegeling van Nederland gaan vormen: Nederlands eten werd geïmporteerd en Nederlandse artiesten werden voor tournees uitgenodigd.[17] Greshoff maakt direct kennis met een leven dat Europees is, en toch ook weer niet.

Nog voor hij zich goed en wel heeft kunnen installeren, zorgt de drukkende hitte voor een acute zware hoofdpijn. Toch moet hij direct naar het departement van Marine, om een koffertje met informatie te overhandigen, dat het Consulaat van Kaapstad hem heeft meegegeven. Ook de dagen erna zitten vol met verplichtingen: Greshoff bezoekt onder meer waarnemend hoofdredacteur Versteeg op het *Bataviaasch Nieuwsblad*, hij ontvangt P.J. Koets, die op het Ministerie van Onderwijs werkt en betrokken is bij het tijdschrift waar Coert Binnerts al over geschreven had, hij ziet iemand van de NIROM, de Nederlandsch-Indische Radio Omroep Maatschappij, ontmoet de drukker Thomas Nix, en praat bij met de directeur van boekhandel Kolff & Co, een oude schoolvriend. Hij krijgt bezoek van Hoessein Jayadiningrat, een collega van Koets op het onderwijsdepartement, en hij dineert met Binnerts en diens vrouw. De ene na de andere afspraak volgt. Na een dag of drie is hij voor het eerst hoofdpijnvrij, al is het niet voor lang.

Greshoffs dagboekaantekeningen geven weinig informatie over zijn verblijf in de Nederlandse kolonie. Over het landschap, het tropenklimaat, de koloniale structuur: niets. Over hoe het contact met al deze mensen ver-

loopt: niets. Slechts korte, feitelijke notities over wie hij ontmoet en wat hij gedaan heeft, elke dag een paar regeltjes, slordig geschreven en met veel afkortingen, een soort agenda achteraf. Compleet is het dagboek bovendien niet, wat waarschijnlijk verklaart waarom we bijvoorbeeld niets lezen over zijn weerzien met zijn jeugdvriend Albert Besnard.[18]

In de bewaard gebleven aantekeningen komen enkele namen met regelmaat terug, zoals Binnerts en Vroman, die hij beiden bijna dagelijks ziet. Greshoff en de 26 jaar jongere Leo Vroman hadden een halfjaar eerder in Kaapstad kennisgemaakt, waar de tweede op 14 juli 1940 een tussenstop maakte. De joodse Vroman, gevlucht na de Duitse inval, was op doorreis naar Nederlands-Indië, omdat de vader van Tineke, zijn verloofde, daar verblijft. In Indië zou Vroman zijn studie biologie kunnen voortzetten. In Kaapstad had consul Regnier van Swinderen zich over hem en zijn vriend Daan Langelaan ontfermd en ze aan Greshoff voorgesteld. Hoewel de twee studenten er maar tien dagen verbleven, was er tussen de stille Vroman en Greshoff direct een hecht contact ontstaan.[19] Toen Vroman naar Batavia vertrokken was, had Greshoff Binnerts al per brief geadviseerd zich in verbinding te stellen met de 'zeer intelligente en geestige bioloog': diens illustratietalent zou weleens van pas kunnen komen voor schooluitgaven van Wolters' Uitgevers Maatschappij waarvoor Binnerts werkt. Vroman is op 7 augustus in de kolonie gearriveerd en voelt zich sindsdien ontheemd, vooral Tineke mist hij enorm. In november 1940 had hij Greshoff geschreven dat het zo stil in Batavia was dat hij een aapje dreigde te kopen; hij keek onvoorstelbaar uit naar Greshoffs komst.[20]

Net als Dirk de Vries woont Vroman in Weltevreden. Greshoff treft hem aan in een pension aan de Gang Scott, in een van de éénkamergebouwtjes die om het hoofdgebouw, een woonhuis uit het begin van de eeuw, heen staan. Op zijn voorgalerij heeft Vroman een tafeltje neergezet, waaraan hij illustraties voor een plantkundeboek in opdracht van uitgeverij Wolters maakt: Greshoffs aanbeveling had geholpen.[21] Om hem heen springt geen aapje, maar zijn Javaanse eekhoorn Joepie.

In het rustige Weltevreden valt niet veel te beleven. Diners vinden plaats in herensociëteit De Harmonie, in Hotel des Indes en soms bij iemand in de tuin. Greshoff en Aty worden gehaald en thuisgebracht. Per voet verkennen ze tussen de sociale verplichtingen door de stad: de Rijswijkstraat (Rathkamp), de Noordwijk, de Pasar Baroe.

Ook zoekt Greshoff zijn weg naar de boekhandels, niet alleen Kolff & Co, maar ook die van Visser. En hij noteert te werken aan een boekje *Menschen, Land en Water*, over Nederlands-Indië, een plan dat hij al snel laat va-

ren als hij merkt dat Indië te veel een wereld op zich is.[22] Nu en dan is er ruimte voor een toeristisch uitstapje, zoals een bezoek aan het vervallen geboortehuis van Du Perron in Meester-Cornelis, in het oosten van Jakarta.[23]

Nauwkeurig legt Greshoff elke dag de tijd van ontwaken in zijn dagboekje vast. De hoofdpijn blijft terugkomen en wordt met saridon getracht te bestrijden. Eén enkele keer merkt hij op dat hij zijn zonen mist: 'Verlang sterk naar Kaapstad in zonderheid naar het gezelschap van Jan en Kees.'[24] Na jaarwisselingen in achtereenvolgens Londen, Parijs en Kaapstad sluiten Jan en Aty 1940 af in het huis van Dirk de Vries in Batavia, zittend op de stoep te midden van snerpende krekels. Ze vragen zich af wat 1941 zal brengen.

Mogelijkheden

Bij zijn aankomst in de archipel hadden er enkele brieven van minister Bolkestein op Greshoff liggen wachten. De minister, die Greshoffs werk graag leest – 'voor geestelijke gezondheid is het noodig, nu en dan mijn gedachten te kunnen afwenden van niets dan bombardementen' – had in *In alle ernst* zitten bladeren en trof daarin een zin aan waarin Greshoff beweert bij elk vertrek zeker te weten vrijmoedig en vol vertrouwen op een aaneengeschakelde reeks teleurstellingen af te stevenen. Bolkestein hoopt 'dat Uw vertrek naar Batavia een uitzondering zal vormen' en wenst hem toe 'dat U er veel zult kunnen doen voor de zuiver Nederlandsche beschaving'.[25]

Greshoff is daar hoopvol over: de vele ontmoetingen die hij na aankomst heeft gehad, hebben geresulteerd in een aantal opties en concrete afspraken. Zo maakt hij nieuwe afspraken met het *Bataviaasch Nieuwsblad*, nu hij zijn 'Brief uit Zuid-Afrika' voorlopig niet schrijven kan: hij mag een wekelijks artikel leveren à 30 gulden per stuk.[26] Aty zal meewerken aan de vrouwenrubriek van het nieuwsblad. Ook het *Soerabaiasch Handelsblad* meldt op 18 januari 1941 kronieken van Greshoff te gaan publiceren, want: 'Zijn puntige beschouwingen verdienen belangstelling.'[27]

Na overleg met de Nederlandsch-Indische Radio Omroep Maatschappij komt Greshoff tot de afspraak tijdens zijn verblijf in Indië tien radiolezingen te houden, elk 15 minuten lang à 35 gulden. De NIROM zal zijn causerieën tweewekelijks uitzenden: zondag 2 februari trapt hij af en praat hij over 'Kleine landen en de cultuur'.[28] Verhandelingen over 'De verhouding Zuid-Afrika-Nederland in cultureel opzicht', 'De kunst van het reizen' en 'Wat onze koningin voor ons beteekent' alsook persoonlijke herinneringen aan Marsman en journalist M.J. Brusse volgen.[29] De NIROM noemt Greshoffs komst naar Nederlands-Indië 'niet minder dan een gebeurtenis' en acht het haar culturele taak 'geen oogenblik te talmen met een uitnoodiging

aan Greshoff om haar microfoons te gebruiken ter bevordering van dien opzet', te weten: 'ons iets te komen vertellen over de Nederlandsche cultuurschatten, waarvan hij zelf zoo'n voorname bewaker is'.[30] De NIROM zond tot voor kort veel Nederlandse programma's uit, maar nu het contact met het moederland verbroken is, moet zij de zendtijd voor de 115.000 abonnees volledig zelf invullen. De radio-omroep streeft wat betreft programmering iets in de sfeer van de AVRO na: licht amusement.[31] Greshoffs kwartiertjes krijgen hun plaats tussen de Maleise taalcursus, populaire concerten, kookpraatjes voor de huisvrouw, ochtendgymnastiek, nieuwsberichten en uitzendingen van Radio Oranje.

Het blijft niet bij radiolezingen: J.Ph. van Hasselt, voorzitter van de Bond voor Kunstkringen, stelt voor Greshoff een rondreis door de archipel te laten maken, zodat hij op verschillende plekken lezingen kan geven. De mannen van de Regeerings Publiciteits Dienst – De Vries en Mangoenkoesoemo – beloven voor reisgelegenheid te zorgen.[32]

Geruchten dat Greshoff een lectoraat aan de eind 1940 opgerichte literaire faculteit in Batavia zou worden aangeboden – het had zelfs in de krant gestaan –, zijn na zijn aankomst snel verstomd, hoewel minister Bolkestein Greshoff nog bij het bestuur heeft aanbevolen.[33] Waarschijnlijk was Bolkesteins brief te laat gekomen: de opening van de Faculteit der Letteren in Batavia had op 4 december 1940 plaatsgevonden, dertien dagen voor Greshoff arriveerde.[34] Greshoff zou later als reden opgeven dat het niet tot een samenwerking kwam, omdat hij zich niet bevoegd achtte noch van plan was in Java te blijven.[35] Uit zijn dagboek blijkt dat hij met Koets over de positie gesproken heeft. Koets wil in ieder geval dat Greshoff lezingen voor de studenten zal verzorgen.[36]

De grootste verwachting binnen de Nederlands-Indische gemeenschap is echter gericht op Greshoffs ervaring als tijdschriftleider. De kopijstroom vanuit Nederland is sinds mei 1940 opgedroogd, wat de Indische kranten tot herziening van hun rubrieken heeft gedwongen. Literaire tijdschriften uit Nederland komen niet meer aan, wat de ambitie in Indië heeft aangewakkerd.

Veel tijdschriften die cultuur en literatuur een podium bieden, zijn er in Indië niet.[37] In 1938 had een handjevol individuen het blad *Noesantara*, de klassieke naam voor Indonesië, op willen richten; ook Du Perron was bij de onderneming betrokken. *Noesantara* wilde culturele vraagstukken op literair-essayistische wijze bespreken en was van plan geweest nadrukkelijk een brug te slaan tussen de westerse en de Indonesische gemeenschap.[38] Dat was geen overbodige luxe. Had het groepje Europeanen zich voor lange tijd

deels aan de Indische levensstijl aangepast – door zich informeel en soms 'inlands' te kleden, van de Indische rijsttafel te genieten en het dagritme aan de Indische temperaturen aan te passen –, sinds enkele decennia was er sprake van europeanisering: een Nederlandse levensstijl verdrong de Indische.[39]

De enorme kloof tussen de verschillende bevolkingsgroepen was in de jaren dertig nog eens extra toegenomen, toen het Indonesisch nationalisme sterk groeide. De angstige Europese overheid had slechts weten te reageren met een nog conservatiever politieke koers. In Nederlands-Indië wonen er in 1930 – en op het moment dat Greshoff er arriveert zullen de aantallen hoger, maar de verhoudingen hetzelfde zijn – zo'n 240.000 'Europeanen'. Daarvan bestaat het merendeel uit Indo-Europeanen, de 'Indische mensen' van zowel Indische als Europese afkomst, die sinds de eeuwwisseling de maatschappelijke ladder met succes hadden weten te beklimmen. Het overige deel bestaat uit *totoks*, de volbloed-Europeanen, grotendeels Nederlanders. Naast deze kleine gemeenschap leven er zestig miljoen Indonesiërs in de archipel, meer dan een miljoen Chinezen en nog wat andere Aziaten. De scheiding van de rassen is in de wet nauwkeurig vastgelegd: 'Europeanen', 'Inheemsen' en 'Vreemde Oosterlingen' hebben verschillende rechten, tot in openbare gelegenheden als hotels en zwembaden aan toe, waardoor de Europeanen en Indonesiërs naast in plaats van met elkaar leven. De Europeanen, die dus nog geen half procent van de totale bevolking uitmaken, bezetten zo goed als alle leidinggevende posities en leiden een comfortabel bestaan dat door de groeiende onafhankelijkheidswens van de Indonesiërs op de tocht is komen te staan.[40]

Ook de Nederlandse pers is conservatiever geworden sinds het Indonesisch nationalisme meer tekenen van ontwaking vertoont en haar eigen kranten heeft opgezet. De Nederlandse pers schrijft volgens Ritman, hoofdredacteur van het *Bataviaasch Nieuwsblad*, intussen 'alsof in Indië alleen Nederlanders en Nederlandse belangen' zijn.[41] Onderlinge onenigheid tussen de Nederlanders wordt zo veel mogelijk de kop in gedrukt en de pers besteedt er als het even kan geen aandacht aan, zodat het witte leiderschap zo veel mogelijk kracht uitstraalt. Dat Du Perron sympathie had voor de Indonesiërs en hun roep om onafhankelijkheid, was hem door velen niet in dank afgenomen. 'Er is geen uitweg, in de koloniale samenleving. Of voor het hollandsch gezag of er tegen,' had hij verzucht.[42]

Het blad *Noesantara* had de Hollanders en Indonesiërs dichter bij elkaar willen brengen, maar men had de financiën niet rond gekregen. De mislukking was de nekslag die Du Perron Indië deed verlaten. Aan Soetan Sjahrir, die de eerste premier van Indonesië zou worden, had Du Perron bij zijn

vertrek uit de kolonie geschreven: 'Mensen als ú moeten de kultuur van dit land vooruitbrengen (van de politiek spreek ik nog niet eens); niet "buitenspelers" als ik.'[43]

Maar P.J. Koets ('Peejee'), hoofdambtenaar bij het Departement van Onderwijs, had de tijdschriftplannen niet willen loslaten, vooral niet na 10 mei 1940. Nu de Duitsers Nederland bezetten, moest geld makkelijker bijeen te brengen zijn: de urgentie was nu hoger. Hij had zelfs al een nieuwe naam in zijn hoofd, *Vitai lampada tradunt*, naar een dichtregel van Lucretius: 'Zij geven de levensfakkel door.' Koets had uitgeverij De Unie bereid gevonden het blad uit te geven en dat resulteerde in *De Fakkel*. Koets had Binnerts, die als schoolboekenuitgever vaak bij hem op het departement van Onderwijs komt, direct bij het tijdschrift betrokken.

De directie van uitgeverij De Unie had het door Koets en Binnerts opgezette blad willen uitgeven op voorwaarde dat er een aantal vooraanstaande deskundigen bijeengeroepen werd om het plan te ondersteunen. Zo kwam het dat *De Fakkel* van start was gegaan met een twaalfkoppige redactie van veelal hoge piefen uit ambtelijke en academische kringen. De redactie is, volgens Koets, samengesteld om representatief te zijn: ze vertegenwoordigt de sociaal-culturele Indische bovenlaag. Het was de enige manier om het tijdschrift van de grond te krijgen.[44]

In november 1940 is het eerste nummer van het cultureel maandblad verschenen. Vroman had een tekening voor het omslag gemaakt. *De Fakkel*-redactie zegt in de eerste plaats het Nederlandse culturele leven te willen vertegenwoordigen, 'in overeenstemming met de beste tradities van den Nederlandse geest' om zo een waardige vervanger te vormen voor de leemte die de Nederlandse tijdschriften hebben geslagen.

Over een brug naar de Indonesische gemeenschap spreekt het blad niet, wel dat bijdragen uit 'het moderne-cultureele leven der Indonesiërs en Chineezen' welkom zijn en dat *De Fakkel* in zich wil 'samentrekken de medewerking van allen die, ongeacht ras en landaard, aan het Westersche cultuur- en geestesleven in zijn Nederlandschen vorm deel hebben'. *De Fakkel*-redactie hoopt bovendien dat de Nederlandse cultuur zich ontwikkelt tot een Indische variant, om op die manier haar voortbestaan te garanderen.[45] Twee van de twaalf redactieleden zijn Indonesiërs, één Chinees.

In januari 1941, nadat er twee nummers van *De Fakkel* verschenen zijn, woont Greshoff op uitnodiging van Binnerts een redactievergadering bij. Een schok, zoals hij ruim een jaar later in zijn dagboek zal vastleggen.[46] Met twaalf mensen kun je helemaal geen tijdschrift leiden: zo'n redactie is veel te log. De zevenkopppige redactie van de *Kroniek van hedendaagsche Kunst en*

Kultuur had Greshoff al een nachtmerrie gevonden. Bovendien vindt Greshoff de Indische ambtenaren, allen vervuld van een 'Indische geestesgesteldheid', onkundig en overmoedig: literaire kennis ontbreekt bij deze groep heren, Ritman is als ex-hoofdredacteur van het *Bataviaasch Nieuwsblad* – hij werkt inmiddels bij de Regeerings Publiciteits Dienst – de enige met redactionele ervaring. Niet hij, maar de geschiedkundige prof. dr. I. Brugmans, volgens Greshoff een 'eerzuchtige ijdeltuit' en 'als tijdschriftleider een nul', heeft zichzelf echter tot voorzitter uitgeroepen. De mannen zouden wat Greshoff betreft als adviesraad moeten fungeren, niet als redactie.

Op enkele uitzonderingen na, zoals de novelle van Beb Vuyk, vindt Greshoff de eerste twee nummers gevuld met 'rijmende lorren' en 'de naarste stukjes liefhebberijgeschrijf'.[47] Op de vergadering die hij bijwoont, overziet hij de knoeierij en besluit hij dat er actie ondernomen moet worden. Een cultureel blad dat literatuur ontbeert, dat gaat niet. Greshoff gaat op zoek naar wat er aan literair talent te vinden is in Indië.

De du perronianen

Volgens Beb Vuyk ontstaat in Indië door Greshoffs komst 'iets wat er nooit geweest was, een literair klimaat dat inspirerend werkte'.[48] Dat klimaat beperkte zich echter maar tot een kleine groep jongeren. Deze progressieve Nederlanders, die zich op een niet-ambtelijke wijze om cultuur en literatuur bekommerden, hadden met de komst van Du Perron de moed opgevat om van zich te laten horen en een tegengeluid af te geven. Ze strijden tegen de Nederlands-Indische ambtelijkheid en racistische hooghartigheid en zoeken samenwerking met de Indonesiërs. Du Perron had op hen een bijna goeroe-achtige werking gehad: door hem waren vriendschappen over de kleurlijn heen ontstaan, tussen schrijvers van Europese zijde en de Indonesische intelligentsia, als Soetan Sjahrir en Soejitno Mangoenkoesoemo.[49]

Greshoffs connectie met Du Perron zorgt ervoor dat hij met dit groepje 'du perronianen' direct contact heeft. Du Perrons nagedachtenis leeft nog sterk en geldt niet alleen als bindmiddel, maar ook als kompas: wie Du Perron graag mocht, stelt nu, bijna als vanzelf, zijn vertrouwen in Greshoff. Bovendien kennen ze Greshoffs gedichten tegen Hitler en zijn minachting van de zelfgenoegzame burgerlijke ernst die juist in ambtelijke kringen in Indië zo overheerst en waar ook zij zo'n hekel aan hebben.[50] Dit handjevol individuen heeft dan ook hoge verwachtingen van hem: Greshoff zal het ontwakende culturele besef in de kolonie stimuleren en de kleine Nederlands-Indische culturele gemeenschap zal profiteren van zijn praktische ervaring en

kennis en, net als Du Perron, begrijpen dat het hoog tijd is dat de Nederlanders toenadering zoeken tot de Indonesiërs.

Een gemene deler tussen deze mensen – Vuyk, Willem Walraven, Rob Nieuwenhuys, Dirk de Vries – is dat zij allen meewerken aan het in 1938 door pensionado D.M.G. Koch opgerichte *Kritiek en Opbouw*. Nadat *Noesantara* een vroege dood was gestorven, had Koch de droom van een eigen progressief tijdschrift alsnog verwezenlijkt. Du Perron had in de tijd dat hij in Indië verbleef bijna elk nummer wel een bijdrage geleverd voor *Kritiek en Opbouw*. 'Schrijf je *alsjeblieft* nog iets voor het blad?' had hij al aan Greshoff geschreven: 'De menschen van *K. en O.* zijn dolblij met je belofte iets te sturen. Je bent hier een beroemd man.'[51]

Koch had Greshoff in zijn brief van september 1940 al uitgelegd dat hij zijn luis-in-de-pelstijdschrift had opgericht, 'omdat wij behoefte voelen, het onze te doen om de groote ernstige verwijdering tusschen de rassen hier te lande, de Europeanen en de Indonesiërs, tegen te gaan'. Koch had de kloof de laatste decennia voortdurend groter zien worden. Ondanks de welvaartsbronnen van de archipel bleven de Indonesiërs onder het Nederlandse bewind grotendeels straatarm en verstoken van ontwikkeling. Koch constateerde in zijn brief aan Greshoff dat de schuld hiervan aan de zijde van de Nederlanders ligt, die volmaakt onverschillig staan ten aanzien van wat er binnen de Indonesische gemeenschap leeft. 'De domheden die men in de kringen van Europeanen kan hooren debiteeren over "den inlander" en de nationalistische beweging, zijn meer dan ergerlijk. En de visie op die dingen is tot in hooge regeeringskringen onnoozel en vaak kinderlijk.'[52]

Koch was politiek betrokken geraakt bij de zaak van de Indonesiërs, toen hij op uitnodiging van Soekarno, de latere president, bestuurslid werd van de Algemene Studieclub, een groep die maatschappelijke en politieke vraagstukken bespreekt en die nauw verbonden is met de Partai Nasional Indonesia.[53] Hij zou graag zien dat Indonesiërs ook een aandeel in het landsbestuur krijgen, al zal dat ten koste gaan van de Nederlandse overheersing. 'Maar die zal toch moeten verdwijnen; daar zal de oorlog, hoe de vrede ook zal blijken uit te vallen, toch een definitief eind aan maken.'[54]

Koch had Greshoff geschreven, omdat hij hem graag als vaste medewerker aan *Kritiek en Opbouw* wilde verbinden, zodra hij een honorarium kon gaan betalen. 'Met de algemeene richting ervan zal U, dunkt ons, zich kunnen vereenigen,' dacht Koch.[55]

Zou Greshoff zich inderdaad in deze visie kunnen vinden? Helaas is zijn antwoord op Kochs brief niet bewaard gebleven. De schrijvers rondom *Kritiek en Opbouw* delen Kochs kritische houding ten opzichte van het koloniale

bewind in ieder geval wel, al is de een wat radicaler dan de ander.[56] Maar allen zoeken ze op z'n minst de mogelijkheid tot dialoog.

Van de 'du perronianen' ontmoet Greshoff in de eerste maand in Batavia zowel Rob Nieuwenhuys als Beb Vuyk. Met Koch en Willem Walraven, die hij een paar weken later op Bandoeng zal opzoeken, heeft hij briefcontact.

De ontmoeting met Nieuwenhuys, die ongeveer tegelijkertijd in Batavia is aangekomen om aan de zojuist opgerichte literaire faculteit Nederlandse letterkunde te gaan doceren, leidt tot enthousiasme bij Greshoff.[57] De jonge lector is wat Greshoff betreft 'de aardigste kerel, die ik in Indië ontmoet heb', hij 'weet precies wat er op dit gebied omgaat in Indië, kent iedereen'. Nieuwenhuys zou uitgroeien tot Greshoffs 'troost en toeverlaat' tijdens zijn Indische verblijf.[58]

Na zijn ontmoeting met Nieuwenhuys stuurt Greshoff direct Leo Vroman naar hem toe, omdat hij vindt dat de twee jongemannen elkaar moeten leren kennen. Het klikt, ze zitten direct eindeloos over literatuur te praten. Volgens Nieuwenhuys sleept Greshoff, 'die overal en met iedereen contacten maakte', Vroman van de een naar de ander om hem een beetje uit zijn eenzaamheid te verlossen. Vroman, Nieuwenhuys en de Greshoffs gaan ook gevieren regelmatig op pad. In de avond nemen ze nogal eens een open taxi naar de verlaten en stoffige benedenstad, om een beetje te toeren en wat koelte te vangen. Terwijl ze dan langs de oude Compagnieswoningen aan de Tijgergracht, langs pakhuizen, langs het heilige kanon en de Amsterdamse Poort en om het Stadhuisplein heen rijden, zit Greshoff, meestal tussen Vroman en Nieuwenhuys ingeklemd, aan een stuk door te praten. Had Greshoff in de jaren dertig nog gedacht dat Batavia zoiets als Antwerpen was, dat beeld is inmiddels gecorrigeerd. 'Goeie God, het is 5× Antwerpen, en 10× zoo gevarieerd,' had Du Perron destijds al uitgeroepen. 'Dat komt door de chineesche wijken en door de Javanen die er ook nog zijn.'[59]

Beb Vuyk is sinds begin 1940 in Batavia, waar zij als directeur van een meisjesinternaat werkt.[60] Vuyk is al zo'n anderhalf jaar vaste medewerker aan het *Bataviaasch Nieuwsblad*, waar ze net als Greshoff een incidentele literaire rubriek heeft. Hoewel velen tot op de dag van vandaag haar *Groot Indonesisch Kookboek* (1973), een keukenklassieker, in de kast hebben staan, heeft Vuyk aanvankelijk slechts literaire ambities. De ontmoeting met de Nederlandse literaire netwerker heeft goede gevolgen voor haar: Greshoff weet de uitgever van De Unie ervan te overtuigen terug te komen op zijn beslissing Vuyks verhalenbundel niet te publiceren en in juli 1941 verschijnt alsnog *De wilde groene geur van het avontuur*. Greshoff richt er met De Unie zelfs een speciale serie voor op: Vuyks bundel is het eerste deel in de Fakkel-reeks, die

Nederlands werk zal publiceren. De schrijfster is opgetogen over het herziene besluit: 'Ik geloof mij niet te vergissen wanneer ik Uw invloed in deze onderken. Hartelijk, zeer hartelijk bedankt!'[61]

Als Vuyk het jaar erop Greshoffs in de Fakkel-reeks verschenen boekje *Rariteiten* bespreekt, blijkt dat ze diens afkeer van burgerlijkheid en ambtenarij toejuicht: 'Jarenlang in kritiek en gedicht, trekt hij te velde tegen alle domheid, opgeblazenheid en geborneerdheid der groote massa's. Hij doet dit op een sublieme manier.'[62] Greshoff voelt andersom weinig genegenheid voor Vuyk. Zij is wat Du Perron 'een geschikte dikke zus' noemde: 'even joodsch als indisch, allesbehalve "verfijnd" in haar optreden (ze schrijft bepaald fijner dan dat ze praat), maar met iets heel eerlijks en betrouwbaars.'[63] Greshoff vindt haar werk goed, maar Vuyk als persoon te grof, te lomp, een 'vulgaire, schreeuwerige vrouw'.[64] De keren dat hij haar ziet, lopen niet bepaald soepel. Tegenover Willem Walraven beklaagt Vuyk zich dat ze geen 'contact' met Greshoff krijgt. Als die Walraven in maart ontmoet, vertelt hij zijn kant van het verhaal: tijdens de kennismaking met Vuyk had Greshoff er geen speld tussen kunnen krijgen. Walraven concludeert: 'Zij heeft natuurlijk in haar zenuwachtigheid maar zitten kletsen, zooals zij altijd doet. Net een meisje.'[65]

Walravens mond staat overigens ook zelden stil, Koch omschrijft hem als 'een levendig causeur met frisse, originele ideeën'.[66] Willem Walraven, geboren op Goeree-Overflakkee, had Nederland in 1915 verlaten en was via omzwervingen in Indië terechtgekomen. Daar verdient hij sinds 1930 de kost in de journalistiek. Bijna dagelijks schrijft hij – onder het pseudoniem M.C. – lichte, humoristische en verrassende stukjes in *De Indische Courant*.[67] Het leven van de 'grote man in een witte pyjamabroek en een wit hemd' draait om literatuur: als Walraven niet achter zijn Remington zit, leest hij een boek of tijdschrift.[68] Het werk moet dienen als afleiding en tegengif tegen de eenzaamheid, het heimwee en de financiële moeilijkheden: de Nederlander, zijn Indonesische vrouw Itih en hun acht kinderen, worden geteisterd door geldzorgen, een probleem dat de drank niet verzachten kan.

Omdat Walraven in Blimbing woont, een voorstad van Malang en zo'n zeshonderd kilometer van Batavia verwijderd, onderhoudt Greshoff per brief contact met hem. Hij zendt hem vier boekjes, één cadeau en drie te leen. *Mimosa pudica*, het boekje dat Walraven mag houden, is voorzien van een opdracht: 'Aan W. Walraven, mijn broeder in Du Perron.'

Nieuwenhuys, Vuyk en Walraven zijn net als Greshoff niet onder de indruk van de eerste twee nummers van *De Fakkel*. Zij hekelen de redactiesamenstelling, die buiten de schrijvers om uit een 'half-ambtelijke en half-uni-

versitaire koker kwam' en niet op kwaliteit maar op politiek-maatschappelijke eenheid berust, 'alsof het de commissie voor een oranjefeest geldt: van alle rassen en groepen één'.[69] Ze hadden gehoopt dat *De Fakkel* een tijdschrift zou worden waarin Indonesiërs en Europeanen zouden samenwerken en dat uiting kon geven aan de zich ontwikkelende Indische cultuur. Een beetje zoals het *Noesantara*, waar Du Perron altijd van gedroomd had. In *De Fakkel* zijn Indonesiërs weliswaar welkom, maar de toon, opzet en het merendeel van de redactie is Nederlands.

Greshoff ziet zijn kans schoon. Hoewel hem, voordat hij op de boot stapte, het redacteurschap van *De Fakkel* door Binnerts als een worst is voorgehouden, krijgt hij geen officieel verzoek tot de redactie toe te treden. Dat weerhoudt hem er niet van tijdens zijn Indische verblijf alle vergaderingen bij te wonen en zich zoveel als hij kan met de inhoud en organisatie te bemoeien.

Hij heeft goede hoop dat Nieuwenhuys in tegenstelling tot de twaalf redacteuren wél kennis van zaken heeft en betrekt hem bij *De Fakkel*. Nieuwenhuys lijkt 'de eenige man met een juist begrip van de taak, de waarde en de bouw van een maandschrift en gesteund door Binnerts en Koets, beide belezen en mannen van smaak, zou hij van *De Fakkel* iets zeer goeds' kunnen maken.[70] Als men hem daartoe althans de gelegenheid geeft. Greshoff krijgt het voor elkaar dat met ingang van het vierde nummer Nieuwenhuys in de redactie van *De Fakkel* wordt opgenomen, een gouden greep.[71]

Een goede Nederlander

Hoewel Nederlands-Indië voor Greshoff vooral het land van Du Perron is, zal hij af en toe ook aan zijn vader, die er in de Atjeh-oorlog gevochten had, en aan zijn oom Maurits hebben gedacht. Een van de uitstapjes die Jan en Aty maken, is een bezoek aan plantentuin Buitenzorg in Bogor, waar Maurits decennia geleden, aan het begin van zijn carrière, de geneeskracht van tropische planten onderzocht. Indië was een populaire bestemming voor wetenschappers, die met hun nobel academisch streven naar kennis de imperialistische zucht van het vaderland dienden.[72]

Aan Maurits heeft Greshoff in zijn memoires weinig woorden gewijd, maar de wetenschapper was de enige van de familie geweest in wie Greshoff 'eenige menschelijkheid ontdekte', een humaan baken in vergelijking met de geldbeluste ondernemers die zijn andere ooms waren.[73]

Nadat Maurits uit Indië was teruggekeerd, was hij de rechterhand van Frederik van Eeden senior geworden, die in 1864 het Koloniaal Museum in Haarlem had opgezet – het zou later naar Amsterdam verhuizen en tot

Tropenmuseum worden omgedoopt. Maurits was Van Eeden na diens dood als museumdirecteur opgevolgd en vooral het laboratorium was onder zijn leiding tot bloei gekomen.[74] Maurits' begrafenis in 1909 had ongetwijfeld indruk gemaakt op zijn destijds twintigjarige neef, zo enorm veel hoogwaardigheidsbekleders en collega's kwamen erop af om de wetenschapper hun laatste eer te bewijzen.[75] Hoe verschillend ze ook waren, oom Maurits had net als oom Anton, handelaar in Congo, bekendgestaan als een door en door goede vaderlander, die de koloniale Nederlandse glorie diende met zijn talenten.

Ook hun literaire neef zoekt in oorlogstijd naar wat het betekent een goede Nederlander te zijn. Begrippen als volk en vaderland hadden in Greshoffs jeugd een 'levende gevoelswaarde' gehad, het nationalisme was een levenshouding geweest. Later had het gedachtegoed van Charles Maurras het ideaal voor Greshoff een bewuster politieker kleur gegeven. In de jaren dertig, na zijn afscheid van het maurrassianisme en de opkomst van het nationaalsocialisme, had Greshoff een afschuw gevoeld van elk soort ideologie – hij had een radicale onverschilligheid proberen te ontwikkelen tegenover alles wat volk en vaderland aanging.[76]

Dat dat hooguit deels was gelukt, was al gebleken in Zuid-Afrika. Daar was Greshoffs sympathie gewekt voor de nationalistische zaak van de Afrikaners, die een zelfstandige plaats voor hun eigen cultuur naast de Engelse wilden veroveren, al kon hij er niet mee uit de voeten dat hun nationalisme soms met een voorkeur voor de Duitsers gepaard ging. En nu, in oorlogstijd, concludeert Greshoff dat vaderlandsliefde het enige is wat een mens in de strijd te brengen heeft. Juist het propageren van de Nederlandse cultuur lijkt hem het sterkste tegengif tegen de overwinning van de Duitsers. Als de Nederlanders hun eigen beschaving niet doelbewust en zo doortastend mogelijk handhaven, is een Duitse beschaving het enige alternatief.

Juist daarom maakt Greshoff zich in Indië hard voor Nederlandse eensgezindheid en geeft hij al zijn aandacht aan *De Fakkel*. Over de ontstaansgrond van het blad schreef Coert Binnerts hem destijds immers: 'Nu Holland als culturele bron voorlopig is uitgevallen, voelen wij deze oprichting min of meer als een plicht, om daardoor met onze uiteraard zwakke krachten te pogen de fakkel althans enigszins brandende te houden.'[77]

De beeldspraak dat Indië de nieuwe lichtbron van de Nederlandse cultuur zou zijn, had veel Nederlanders in Indië al snel in de greep gekregen. De fakkelmetafoor wordt diverse malen, ook los van het tijdschrift, in krantenartikelen gebruikt. Men voelt duidelijk een nationale plicht de Neder-

landers door culturele uitingen bijeen te houden, nu Nederland die rol zelf niet meer kan vervullen.

Maar waar een nationalistische gezindheid in Nederland een wapen is tegen de Duitse overweldigers, is die in de kolonie, waar nog geen oorlog is, vooral een middel om het groeiend zelfbewustzijn onder de Indonesiërs de kop in te drukken. Veel Nederlanders in Nederlands-Indië zijn uitgesproken voorstanders van de NSB: zij zien veel in een sterk gezag en moeten van democratie weinig hebben.[78] Toen Du Perron bijvoorbeeld in 1936 in zijn geboorteland aankwam, had een jeugdvriend hem direct gewaarschuwd niet hardop te verkondigen dat hij lid was van het Comité van Waakzaamheid en Mussert maar 'een voze kwibus' vond.[79] De grote aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme in Indië is, zoals Du Perron in december 1936 aan Greshoff had geschreven, 'iets dat je alle plezier ontneemt als je er éven scherp aan denkt, d.w.z. je eigen rol in een komende uitbarsting doordenkt: òf gemeene zaak maken met Japan, òf ook min-of-meer N.S.B.-er zijn, goddôme!'[80]

Greshoffs nieuwe literaire vrienden zijn zich maar al te bewust van deze situatie. Doordat *De Fakkel* in de eerste plaats een Nederlands tijdschrift wil zijn, negeert de redactie het feit dat ze vanuit een kolonie werkt, schrijft Vuyk: 'Laten we elkaar niet wijsmaken, dat we hier het Nederlandsche cultuur- en geestesleven kunnen voortzetten. Dat is verraad tegenover Nederland en tegenover Indië beiden.'[81] Iets meer dan tweehonderdduizend koloniale Nederlanders, afgesneden van elk geestelijk contact met Nederland, in een heel andere maatschappij te midden van een volk met een zo andere cultuur, kunnen de Nederlandse cultuur toch niet vertegenwoordigen?

En de gezagsvijandige Greshoff? Ook die moet hebben beseft dat het Nederlands nationalisme in Indië een heel eigen kleur heeft. Zijn jonge vrienden zullen hem bovendien op de hoogte hebben gebracht van de Indonesische strijd tegen het Nederlandse bestuur. Maar openlijk kritisch, als Du Perron, is hij niet over de NSB-mentaliteit die bij veel Nederlanders in Indië te constateren is, en de situatie belet hem ook niet om met allerlei gezagsdragers contacten aan te knopen.

Hij heeft nog maar enkele maanden geleden drie goede vrienden verloren, tobt constant over het lot van vele anderen en wil slechts doen wat hij kan om datgene in stand te houden wat zij allen zo'n warm hart toedroegen: de Nederlandse literatuur. Ook eigenbelang zal een rol hebben gespeeld: Greshoff hoopt een baantje te regelen, om zo voor het broodnodige inkomen te zorgen.

Toch is dit niet het hele verhaal. Greshoff noteert het tijdens zijn bezoek

aan Indië nergens en zijn jonge vrienden zullen het niet direct hebben doorgehad, maar uit latere uitspraken is duidelijk dat hij het Hollands-kolonialistische gezag veruit verkiest boven een (deels) Indonesisch bestuur. Hij stelt zich op als een allemansvriend: hij mag dan het land hebben aan middelmatige, kleingeestige ambtenaren en dat niet onder stoelen of banken steken, maar Nederlands-Indië behoort toe aan Nederland. In Indië is de situatie op dat moment simpel: je bent of vóór het Hollands-kolonialistische gezag of ertegen.[82] En Greshoff is vóór.

Op reis door de archipel

Nu Nieuwenhuys in de redactie is opgenomen, wordt *De Fakkel* in de praktijk door Greshoff, Nieuwenhuys, Binnerts en Koets samengesteld. Het viertal gaat z'n eigen gang en kookt de beslissingen van de officiële redactie in de maandelijkse vergaderingen voor, door in het geheim voorbesprekingen te houden. Soms is Vroman, door Greshoff erbij gesleept, ook aanwezig.[83]

Nieuwenhuys zou Greshoff, die het literaire kaf van het koren kan scheiden en diverse bijlagen voor het tijdschrift weet los te peuteren, onmisbaar noemen: 'Men ziet het aan het peil van de letterkundige bijdragen na de eerste twee nummers. Hij werd de man achter de schermen, de enige ook met letterkundige relaties die zelf veel in de Fakkel schreef en anderen daartoe aanzette.'[84]

De inhoud bewijst inderdaad dat Greshoffs invloed op *De Fakkel* groot is. Vanaf het derde nummer zien we een vaste rubriek 'Kroniek', later 'Kroniek en Kritiek': Greshoffs idee.[85] Ook beginnen vanaf dit nummer de door Greshoff opgeporde Zuid-Afrikanen mee te werken: er is poëzie van Elisabeth Eybers, in latere nummers volgen gedichten van W.E.G. Louw, N.P. van Wyk Louw, Uys Krige, Finus P. Oosterhof (die sinds april in Nederlands-Indië is), W. Hessels (het pseudoniem van H.A. Mulder), F. Sybrand Bijlsma en proza van J. van Melle, een Nederlander die in Zuid-Afrika woont. Mulder schrijft verschillende artikelen over (Zuid-Afrikaanse) literatuur, professor A.C. Bouman over Zuid-Afrikaanse kunst en dr. A. van Selms, die semitische taal- en letterkunde aan de Universiteit in Pretoria doceerde maar na het uitbreken van de oorlog naar Nederlands-Indië was vertrokken om Nederland te dienen, een artikel over het Afrikaans als volks- en cultuurtaal.

Uit andere werelddelen komen er, via Greshoff, novellen van Adriaan van der Veen, Jan van As en F.C. Terborgh, het pseudoniem van diplomaat Reijnier Flaes, die in Peking verblijft en die voor de oorlog al in *Helikon* en *Forum* gepubliceerd heeft. H.P.L. Wiessing levert een verhaal en Miep

Luitingh, een leerling van Anthonie Donker, komt met poëzie. Bovendien brengt *De Fakkel* (nagelaten) werk van Du Perron, Marsman, Van Schendel en van G.H. 's-Gravesande, dat Greshoff waarschijnlijk al in zijn bezit had. Een brief van Thomas Mann aan Greshoff over de dood van hun beider vriend Ter Braak wordt met Manns toestemming afgedrukt.

Ook anderen beginnen zich, door Greshoff geprikkeld, te roeren. Nieuwenhuys komt met zijn eerste novelle, die hij onder zijn pseudoniem E. Breton de Nijs plaatst. Greshoff had Nieuwenhuys na lezing geschreven: 'Het is net een Japans speelgoed dat je in het water doet en dat gaat bloeien, maar hier is het te geconcentreerd, het komt niet tot bloei.'[86] Nieuwenhuys was blij geweest met de opbouwende kritiek.

De dan 26-jarige Vroman zal eveneens in *De Fakkel* debuteren met proza. In het zevende nummer verschijnt de novelle *De adem van Mars*. Greshoff noemt het 'voortreffelijk': 'Maar hoogst zelden heeft een debuut een zoo volkomen *eigen* toon. Het lijkt op niets ànders, het is geheel Leo. Een prachtige humor, die een diepe ontroering verbergt. Schrijf spoedig wéér een stuk!!'[87] Hoewel Vroman literaire aspiraties heeft, adviseert Greshoff hem echter dringend toch vooral geen broodschrijver te worden.[88]

Vanzelfsprekend draagt Greshoff eigen kopij bij. In het derde nummer staat hij al met veertien pagina's aforismen, in het vierde nummer weer tien pagina's, en in het zesde nummer publiceert hij een artikel over Ed. Hoorniks poëzie.[89] Het vijfde nummer opent met een waarderend woord van minister Bolkestein uit Londen, die zich verheugt dat *De Fakkel* zal getuigen 'van Nederlandsche zelfbewustheid, nu in het Moederland-zelf dit getuigenis niet geduld wordt'. Dat *De Fakkel* bovendien openstaat voor werk van Indonesiërs bevalt hem. Dat toont immers aan dat er 'ook een Nederlandsche "Commonwealth of Nations" [is], waarin de vrijheid leeft'.[90] Met dit Indische culturele leven bemoeit Greshoff zich niet. Het is Nieuwenhuys die onder meer voor een bijdrage van Armijn Pane zorgt, na Soejitno Mangoenkoesoemo en Soewarsih Djojopoespito de derde Indonesiër die in *De Fakkel* publiceert.

De Fakkel doet het niet slecht met zo'n negenhonderd abonnees. Het blad wordt nog veel breder gelezen dan dat, want het zit in een van de leesportefeuilles, 'de leestrommel'.[91] Van die negenhonderd komen er zo'n vijftig uit Zuid-Afrika, en Greshoff vindt dat uitgeverij De Unie er werk van moet maken om te zorgen dat dat er veel meer worden: 'Die kruideniers,' schrijft hij aan Nieuwenhuys, 'vergeten altijd, dat de Fakkel niet ALLEEN een onderneming is, of althans behoort te zijn, maar ook een middel om de Nederlandsche geest te verspreiden'.[92]

Door toedoen van zowel Greshoff als Nieuwenhuys debuteert ook Walraven met proza in *De Fakkel*. Een bezoek aan zijn woonplaats Blimbing staat op het reisschema van Jan en Aty, die een maand na aankomst besluiten om een reis over Java te maken. Via Bogor, Poentjak en Soekaboemi treinen ze, eerste klas, allereerst naar Bandoeng, waar Jacques de Kadt na een lange omzwerving is neergevlijd en bij wie ze een week blijven logeren. In Bandoeng brengen ze diverse bezoekjes, onder meer aan Marcel Koch van *Kritiek en Opbouw*, de drukker Nix en op 31 januari ook aan Greshoffs nichtje Willy, de dochter van zijn Bussumse oom Willem Godzen en tante Jannetje Hendrika, een zus van zijn moeder. Willy is in haar jeugd nooit een speelkameraadje voor Jan geweest: ze werd pas dertien jaar na hem geboren. Greshoff zal wellicht gehoopt hebben dat Willy nieuws heeft over zijn moeder, omdat de postverbindingen tussen Nederland en Nederlands-Indië na de Duitse inval nog iets langer open waren gebleven dan die tussen Nederland en Zuid-Afrika. De tachtigjarige Ko had Willy in juni 1940 nog een postkaartje kunnen sturen om haar te vragen 'aan de kinderen een briefkaart te schrijven dat ik het goed maak, je weet wel waar ze wonen'.[93] Gerard en Alice d'Abo, kennissen uit Arnhem die later vlak bij de Greshoffs in Brussel hadden gewoond, nemen Jan en Aty mee naar de Tangkoeban Prahoe, de vulkaan vlakbij Lembang, ten noorden van Bandoeng. 'Mijn eerste krater!' roept Greshoff enthousiast uit.[94]

Walraven kijkt intussen uit naar Greshoffs komst, hij verlangt ernaar eens rustig met hem te praten over literaire en andere zaken: 'Ik zal vóór het huis staan. Ik ben dik en kaalhoofdig, op het eerste gezicht precies Pickwick, al ben ik, naar ik hoop, minder naïef.'[95] Greshoff arriveert in de ochtend van 23 maart 1941. Maar terwijl Walraven had uitgekeken naar een rustige, lange ontmoeting, neemt Greshoff maar een uurtje de tijd, hij wil diezelfde dag nog naar Soerabaja doorreizen. En dus praten de twee nogal van de hak op de tak over van alles en nog wat, onder meer over uitgeverij De Unie, hun gezamenlijke vriend Eddy – Greshoff doet Du Perrons geldzaken in de laatste jaren van A tot Z uit de doeken – en over Adriaan van der Veen. Greshoff vraagt Walraven toch vooral iets voor *De Fakkel* gereed te maken en probeert diens bedenkingen tegen het blad weg te nemen. Walravens vrouw Itih krijgt van Greshoff het compliment dat zij 'beter Hollandsch [...] dan Noto Soeroto!' spreekt en weet haar zo op haar gemak te stellen.[96]

Walraven is enigszins teleurgesteld over het bliksembezoek en vindt het vooral jammer dat Greshoff zich niet laat verleiden tot roddelen over andere personen in Indië: Greshoff is volgens hem zeer gereserveerd en spreekt in algemene termen.

Vanuit Soerabaja reizen de Greshoffs door naar het eiland Bali en 4 april schrijft hij vanuit Oeboed aan Leo Vroman: 'Bali is heerlijk. Wij komen nog *niet* in Batavia terug. Gaan van hier naar Djocja en vandaar naar Trètès. We missen je. Nu merken we pas hoezeer we aan je gehecht zijn.'[97] Het missen is wederzijds, de vijfentwintigjarige Vroman schrijft: 'Nu u weg bent merk ik pas dat hier nagenoeg niemand woont.'[98]

Het eerste wat Greshoff bij terugkomst in Batavia doet, is Vroman opzoeken. Veel andere mensen zal hij niet gezien hebben, want Batavia is slechts een tussenstop: Aty en hij gaan binnen een paar dagen terug naar Bali. Het gesprek met Walraven is voor Greshoff blijkbaar ook onbevredigend verlopen, want hij zorgt ervoor dat hij onderweg opnieuw bij hem aanwaait, op zondag 20 april. Het is een onverwachte verrassing, waarvan Walraven in geuren en kleuren verslag doet aan Nieuwenhuys: 'Mijn vrouw en ik waren bij Saripah, verkoopster van vleesch van het rund, en zochten juist naar een malsch stukje. De localiteit van Saripah is ongeveer zoo groot als een telefooncel, en daarin hangt het vleesch langs de wanden. [...] Door het raampje van de cel zag mijn vrouw een auto voorbijsnellen en zei: "Dat is de auto van mijnheer Greshoff en hij zit er zelf in." [...] Wij arriveerden per dogcart, met het vleesch, en zagen Greshoff op de voorgalerij bij een kopje thee, dat een van de jongens hem had gebracht. Hij wuifde ons van verre al toe.'[99]

Bij de tweede ontmoeting dringt Greshoff er opnieuw op aan dat Walraven toch vooral moet schrijven voor *De Fakkel*. Maar over een honorarium, waarover Walraven inmiddels met Nieuwenhuys correspondeert, rept hij niet: 'Hij kan soms goed zwijgen over dingen, ook over menschen!' klaagt Walraven weer.[100] Verder praten ze over het klimaat, dat Greshoff volgens Walraven ondragelijk vindt, vooral aan de kust van Java: de hitte belet hem te werken. Nu Greshoff Prigèn en Trètès, twee hoger gelegen vakantieoorden, heeft bezocht, denkt hij erover daar te gaan wonen. Blijkbaar speelt hij met de gedachte langer in Nederlands-Indië te blijven, nu het met zijn zoons in Zuid-Afrika prima gaat. Walraven ziet het niet gebeuren, Greshoff in zo'n afgelegen oord: 'Je begrijpt, dat Batavia hem altijd zal blijven trekken,' schrijft hij aan zijn vriend Veenstra, die hij eveneens uitgebreid verslag doet van het bezoek.[101] Walraven noemt Greshoff een 'scherp intellect, een enorm geheugen ook – al faalde het éénmaal in mijn bijzijn op een dichternaam – maar soms is er iets in hem van den zakenman. Zooals een redacteur van een krant wordt, als hij tevens directeur moet zijn.'[102]

Zakenman of niet, Greshoff kreeg los waarvoor hij kwam. Terug in Batavia, waar Aty en hij op 21 mei weer arriveren, haalt hij de carbondoorslagen van een novelle en veertien feuilletons van Walravens hand uit zijn tas:

voor *De Fakkel*.[103] Walraven heeft er alle vertrouwen in dat Nieuwenhuys en Greshoff de novelle zullen waarderen, maar twijfelt 'of de rest van de bonte redactie er aan zal willen'.[104] 'De clan' komt uiteindelijk in het juni-julinummer van het tijdschrift, dat Nieuwenhuys geheel aan schrijvers in de archipel wijt.

Dichte deuren

Walraven had zich nog voor hij Greshoff de hand had geschud, voorgenomen een profiel van hem te schrijven. Hij had hem in de maand na diens aankomst van het plan op de hoogte gesteld, want hij wilde niets zonder Greshoffs medeweten publiceren: dat zou 'van mijn zijde jegens iemand als U nogal arrogant zijn'.[105] Maar toen hij zich op Greshoffs werk stortte – hij had tot januari 1941 nooit iets van hem gelezen – had hij al snel begrepen met wie hij te maken had.

Hij had Greshoff direct geschreven dat hij zijn voornemen voor een artikel niet langer kon uitvoeren, want de bureaucratische instituten waar Greshoff in Indië mee verbonden is, zullen hem afwijzen als ze hem beter leren kennen. Dat wil hij niet op zijn geweten hebben: 'Ik zou Uw gedichten met de grootste voorzichtigheid moeten aanhalen in een Indisch blad en alleen de hoop, dat ook ditmaal de groote hoop het toch niet zou lezen en het dus alleen tusschen ons en "de élite" (die er wel is, natuurlijk!) zou blijven, zou mij tot het waagstuk kunnen brengen, hoeveel leute ik persoonlijk dan ook zou kunnen putten uit een dergelijke verhandeling. Ook Uw "losse gedachten" in Groot-Nederland, zooals U die schreef kort voor Uw vertrek naar Zuid-Afrika, zoo ongodsdienstig, zoo oneerbiedig jegens de bourgeoisie, foei, foei, daar zou Indië, als het een helder oogenblik had, of er was een Zentgraaff, die het er op attent maakte, werkelijk schande van spreken!'[106] Met de strijdlustige, fascistische Zentgraaff, de hoofdredacteur van de *Java-Bode*, had Du Perron het tijdens zijn verblijf in Indië al aan de stok gekregen. En Greshoff mag zich dan welwillend en meegaand opstellen, zijn poëzie, boutades en aforismen spreken natuurlijk een andere taal.

Dat Greshoff en Indië inderdaad mijlenver uit elkaar liggen in denk- en belevingswereld en dat Walravens angst niet ongegrond is, begint na enkele maanden ook tot anderen door te dringen, onder meer in de gelederen van *De Fakkel*. Hoezeer Greshoff zich met Nieuwenhuys ook inspant iets te maken van het blad, zonder officiële positie in de redactie kan hij *De Fakkel* niet omvormen tot het blad dat hij voor ogen heeft. 'Uw medewerking en toetreding tot de redactie,' had Binnerts nog voor Greshoffs komst geschreven 'zou door ons allen op zéér hogen prijs gesteld worden.'[107] Dat was

echter voor de oprichting en de komst van de raad van twaalf. Dat men hem niet de positie van redacteur-secretaris aanbiedt, zoals hij verwacht had, kan Greshoff moeilijk verteren: 'Ik meende, dat gezien mijn jarenlange ervaring met week- en maandbladen en in het bijzonder de letterkundige en geldelijke resultaten met "Groot Nederland" behaald, de stille hoop welke ik hier koesterde, geen aanmatiging zou zijn.'[108] Maar in plaats daarvan is Greshoff afhankelijk van Koets en Binnerts, de meest invloedrijke mannen binnen de grote redactie, die toch ook niet de ware tijdschriftleiders blijken te zijn. Ze eisen plaatsing van stukken van vrienden en bekenden, volgens Greshoff 'middelmatige en minder-dan-middelmatige' bijdragen, terwijl Koets voor de gedichten van Leo Vroman dan weer niets voelt.[109]

Greshoff begrijpt niet goed dat niemand in *Fakkel*-kringen 'er blijkbaar één minuut over gedacht [heeft] dit werktuig in mijn handen te stellen' – hij zou er lijn in aan kunnen brengen en het tot een goed blad kunnen maken.[110] Hoewel hij de redactieleden 'een stelletje snoeshanen' vindt, heeft hij onvoldoende door dat dit *incompatibilité d'humeur* een langdurige intensieve samenwerking in de weg staat.[111] Vooral zijn aforismen, die in het januari- en februarinummer van *De Fakkel* verschenen en die regelmatig de tegenstelling tussen de middelmatige, domme burger en de uitverkoren dichter betroffen, werden door veel Nederlanders in Indië vreselijk hoogmoedig gevonden: Greshoffs imago van enfant terrible is inmiddels tot hen doorgedrongen en ze kijken wel uit officieel met hem in zee te gaan.

Het is anno nu moeilijk te geloven dat iemand aanstoot kan nemen aan brave inkoppers als: 'Men wordt trotsch op zijn vak, wanneer men geen redenen ontdekt om trotsch op zichzèlf te zijn' of 'De meeste menschen doen eenvoudig hun plicht, omdat zij te weinig vindingrijk zijn om iets anders te doen'. Toch hadden de kwinkslagen veel irritatie gewekt, vooral die waarin Greshoff de dichter boven de gemiddelde burger stelt. ('Een dichter kan niet onderschat worden. Alle andere menschen worden stelselmatig overschat.')[112] A. van Selms, theoloog en publicist, zou later over Greshoff constateren: 'In dit land, waar ieders rang en stand en waardigheid protocollair vastgelegd is, was geen plaats voor iemand, die althans in geschrifte lange neuzen dorst te trekken naar officieele gewichtigdoenerij.'[113]

Ook andere met Greshoff gemaakte culturele afspraken lopen op niets uit, deels door miscommunicatie, deels door hetzelfde gebrek aan aansluiting.

Koets' plannen voor eventuele lezingen aan de zojuist opgerichte literaire faculteit hadden bij Greshoff blijkbaar een weinig definitieve indruk gewekt, want hij was zonder nog iets van zich te laten horen naar Bali vertrok-

ken.[114] Ook met de voorzitter van de Bond der Kunstkringen, die direct na Greshoffs aankomst in december een lezingentournee door de archipel had voorgesteld, loopt het contact mis. Volgens Greshoff was deze meneer Van Hasselt nooit meer op het voorstel teruggekomen, waarop hij geconcludeerd had dat de kennismaking hem niet bevallen was en het plan blijkbaar van de baan was. Greshoff is flink verontwaardigd over de onwil of achteloosheid van de Bond, die hem daarmee belet ook maar iets voor de cultuur te doen én iets te verdienen.

En de radiovoordrachten? Na enkele toespraken voor de NIROM is Greshoff in mei opeens uit de ether verdwenen, 'als het ware van de microfoon weggeschopt', zoals het *Bataviaasch Nieuwsblad* het uitdrukt. De krant zegt 'geen zachter woord' te hebben voor de manier waarop de NIROM Greshoff behandelt.[115] Hoe en waarom het tussen Greshoff en de NIROM precies is misgegaan, heeft geen van de partijen geboekstaafd, maar volgens Nieuwenhuys vond de leiding van de NIROM de te felle toon van Greshoffs lezingen niet bij de omroep passen. Zij had vervolgens niet het fatsoen om hem dat zelf mee te delen, maar liet dat door een werknemer doen, waarop Greshoff zijn relatie met de NIROM verbrak.[116] Vermoedelijk heeft Greshoff zich ook over de ether op zijn bekende greshoviaanse manier uitgelaten, iets waar Walraven al bang voor was geweest. De radio-omroep was door de oorlogsomstandigheden in het moederland juist onder nog strenger toezicht geplaatst en moest onder meer zorgen dat de tegenstellingen binnen de Europese bevolking niet zouden worden aangewakkerd.[117]

Nederlands-Indië laat Greshoff duidelijk voelen dat het hem niet wil hebben, wat hem een onbeschrijfelijk pijnlijk gevoel van nutteloosheid geeft. Iedereen is even aardig voor hem, en toch bereikt hij niets: hij begrijpt er niets van. Greshoff zal later, terug in Kaapstad, aan Nieuwenhuys schrijven dat hij Nederlands-Indië als een gang ziet met talloze dichte deuren. Op elke deur hangt keurig een naambordje: 'De Fakkel', 'De Literaire Faculteit', 'De Kunstkring', 'Het Departement van Onderwijs' et cetera. Greshoff bevindt zich in deze gang, waar hij 'vele bijzonder prettige, hartelijke, getrouwe en lieve menschen' ontmoet. Maar de deuren blijven hermetisch gesloten en 'men kan nu eenmaal niet permanent in een gang huizen! [...] Dit is de *pijnlijkste*, maar daardoor ook de nuttigste en doeltreffendste les in bescheidenheid, welke ik in heel mijn leven ontvangen heb.'[118]

Teleurgesteld terug naar Kaapstad

Doordat er niets werkelijks van de grond komt, besluiten Jan en Aty Batavia in juni 1941 te verlaten. Van een afscheidsfeest is geen sprake, Greshoff

vertrekt met stille trom.[119] Wel schrijft hij een afscheidsbrief in het *Bataviaasch Nieuwsblad*, waarin hij aangeeft dat hij Nederlands-Indië dankbaar is voor alle mooie ervaringen en dat hij het land zal missen. Hij zal zijn best doen om in Zuid-Afrika belangstelling te wekken voor de archipel en het is zijn liefste wens nog eens terug te keren. Hij vertrekt met het prikkelende gevoel 'dat er nog duizend dingen gedaan kunnen en moeten worden, dat er nog oneindig veel te onderzoeken, te rangschikken, te verheerlijken valt, dat er nog gansche gebieden ongerept zijn en wachten om door ons ontgonnen te worden'.[120]

Het ss Tegelberg vaart Jan en Aty terug naar Zuid-Afrika.[121] Hij voelt zich de gehele reis uiterst onbevredigd. Van alles wat hij had kunnen doen, is maar een fractie terechtgekomen en het lukt hem niet de vinger te leggen op de afgang.

Terwijl Greshoff op de boot zit, wordt er in de Nederlands-Indische kranten veel gespeculeerd en gedebatteerd over zijn plotselinge vertrek. Enkele kennissen brengen hem hiervan op de hoogte: hij vindt hun brieven met knipsels bij thuiskomst op de deurmat van La Verne.

'Was niet de fakkel van de Nederlandsche cultuur in Indische handen overgegaan?' vraagt het *Bataviaasch Nieuwsblad* haar lezers retorisch. 'Hadden wij niet den duren plicht die brandende te houden? Daarvoor hadden wij menschen als de dichter en literator Jan Greshoff nu juist noodig. Zoo'n figuur ontbrak ons tot nu toe in Indië.'[122]

Om die reden had Nederlands-Indië van Greshoffs komst gebruik moeten maken, vindt het blad: ze hadden hem nooit mogen laten gaan. Het *Soerabaiasch Handelsblad* en *De Indische Courant* publiceren woorden van gelijke strekking. De meeste journalisten verwijten het zowel de ambtenarij, die immers de culturele instellingen bestuurt, als de particulieren, die geen belangstelling hebben getoond. Nu moet ieder weer gezapig langs de beperkte weg voort, zonder de mogelijkheid 'boven het peil van bioscoop, bier en bridge, het peil waar Jan Lubbes oppermachtig is' uit te kunnen stijgen. *De Indische Courant* denkt dat Greshoff slachtoffer is geworden van 'de heldensage, die velen zich over hem hadden gevormd. Want al wat hier in Indië van verre komt, wordt eerst opgevijzeld, en later, even onvermijdelijk, in den modder getrapt.'[123]

Maar volgens Rob Nieuwenhuys betreurt lang niet iedereen Greshoffs vertrek. Greshoff had halve en hele tegenstanders in bijna alle groepen en standen van de koloniale samenleving. Dat die hun grieven uit piëteit voor zich hielden, is logisch: Greshoff bekleedt nu eenmaal een belangrijke positie in de Nederlandse literatuur en daar dient men ontzag voor te hebben.[124]

De mislukking van het Indische avontuur dringt pas bij thuiskomst in Kaapstad in volle omgang tot Greshoff door. Hij begint te beseffen dat hij in Indië in bepaalde kringen ergernis heeft gewekt, dat hij stille vijanden had. Ligt dat aan hem, heeft hij iets fout gedaan? Men wist toch wie men uitnodigde? Waarom zijn er dan onnodige verwachtingen gewekt? De vragen tasten zijn toch al niet grote zelfvertrouwen grondig aan.

Uit angst dat er rondom zijn persoon een legende ontstaat, reageert hij op de kritiek met een open brief in het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Hij onderstreept erin dat hij naar Indië is gegaan in de hoop nuttig werk te verrichten voor de Nederlandse beschaving, maar dat hij, omdat het tot geen enkele fundamentele samenwerking kwam, hij niet anders kon dan terugkeren naar Kaapstad. Desondanks heeft de archipel zich diep in zijn hart genesteld: 'Indië was niet op mij gesteld, maar dat belet mij niet zéér op Indië gesteld te zijn. De ware minnaar vraagt geen wederliefde.'[125]

In Nederlands-Indië gemaakte vrienden krijgen lange brieven, waarin hij zich teleurgesteld toont dat zijn ervaring, kennis en gaven blijkbaar niets waard zijn. In een poging alsnog van de zure nasmaak af te komen, verzoekt hij de geadresseerden hem hun visie op zijn falen te schrijven. Misschien kan hij er iets van leren en helpt het om zijn gepieker erover te stoppen. Misschien kan hij Nederlands-Indië zelfs nogmaals bezoeken en het beter doen.

Nieuwenhuys antwoordt Greshoff openhartig. Hij ziet niet in hoe er ooit een goede relatie tussen Indië en Greshoff zal kunnen ontstaan. Ze zullen hem altijd een over het paard getilde charlatan blijven noemen. 'Waarom? Omdat deze mensen *niets* met je gemeen hebben. Wat begrijpt deze samenleving van geld en prestige, van lange tenen en gewichtigheid eigenlijk van kunst van poëzie enz? [...] De Europese samenleving in Europa was voor jou ondanks alles "aanvaardbaar", maar deze samenleving *is niet gelijk te stellen met de Europese*, en dat heb jij niet gezien, of onvoldoende beseft of niet willen zien.'[126] In de weinig gedifferentieerde toplaag van de Indische samenleving is nu eenmaal geen plaats voor literatoren. 'Om in de samenleving geïntegreerd te worden moest men "iets" zijn: ambtenaar, officier, huisvrouw, gouvernante, onderwijzer of desnoods geleerde, maar geen letterkundige.'[127] Greshoff moet zich geen illusies maken over de mogelijkheden: 'Jij maakt deze samenleving heus niet cultuur-minded; daar is ze nog niet ontvankelijk genoeg voor. '[128]

Toch ligt de oorzaak van het mislukte avontuur niet alleen in een gebrek aan begrip en belangstelling vanuit de ambtelijke kringen. Ook het handjevol 'du perronianen' – Willem Walraven, Marcel Koch, Rob Nieuwenhuys

en Beb Vuyk –, dat zo had uitgekeken naar Greshoffs komst, toont zich ontgoocheld over de Nederlandse literator.[129]

Het zit hen dwars dat Greshoff niet kieskeuriger is geweest in met wie hij omging. Hij besteedde veel tijd aan de Nederlandse gezagsdragers; wat de schrijvers rondom Nieuwenhuys betreft *te* veel. Zij waren althans, volgens Jacques de Kadt, hevig verontwaardigd over de wijze waarop Greshoff, op zoek naar een positie van waaruit hij zich nuttig kon maken, 'de machthebbers naliep en het hof maakte'.[130] Ook Walraven weet na twee ontmoetingen nog steeds niet wat hij met Greshoff aan moet en begrijpt niet dat Greshoff 'uren en dagen vullen [kan] met het praten met volslagen onbeduidende personen, aan wie ik geen vijf minuten zou willen verspillen, tenzij gedwongen of "om den broode", hetgeen overigens direct aan mij wordt gemerkt'.

Walraven vond Greshoff af en toe meer weghebben van een 'makelaar in koffie' dan van een literator. Hij had duidelijk gehoopt op een man van multatuliaanse allure, een tweede Du Perron, maar Greshoff bleek in zijn ogen meer een Droogstoppel, het prototype van de op zichzelf en op gewin gerichte Hollander, die zich beter voordoet dan hij is en die zich afwendt van wat er in Nederlands-Indië speelt, een vernietigende kwalificatie.[131]

Waarschijnlijk hebben deze vooruitstrevende geesten, toen ze hun hoop op Greshoff vestigden, zich niet gerealiseerd dat ze weliswaar hetzelfde over de conservatieve, ambtelijke kleinburgerij denken, maar dat hun neuzen wat betreft de toekomst een andere kant op wijzen. Greshoff arriveerde in Indië in een periode waarin 'het oude bezig was af te sterven en het nieuwe zich, zij het soms nog maar heel vagelijk, aankondigde', zoals P.J. Koets het omschreef.[132] De progressieve schrijvers kijken allen uit naar een literaire wereld die zich onderscheidt van die van het moederland, door er eentje te zijn waarin ook Indonesische invloeden een plaats innemen. Dit streven is politiek. Walraven bijvoorbeeld is een gepassioneerd marxist en Vuyk is ervan overtuigd dat Nederlands-Indië volledig onafhankelijk moet worden en daarbij de banden met Nederland moet verbreken, zonder zalvende tussenweg.[133] Er moet geen Nederlandse, maar een Indonesische cultuur komen, die ruimte biedt aan iedereen.

Dat Greshoff dat anders voor zich zag, hadden ze uiteindelijk ingezien. De Kadt bijvoorbeeld constateert dat Greshoff niet alleen vrijwel niets over Indië en de Indische maatschappij weet, 'maar hij bekeek die maatschappij vanuit het standpunt der heersende machten, waarbij hij zich fundamenteel aanpaste, als zou hij altijd begrip hebben gehad voor literaire rebelsigheden, zolang ze zich tot de literatuur beperkten.'[134]

Daardoor bleef Greshoff in Indië, ondanks zijn enthousiasme, 'een

vreemdeling die de problematiek van het land niet kende' denkt Nieuwenhuys, 'en die alleen neerlando-centrisch kon denken met een bijna uitsluitend op kunst en letteren gerichte belangstelling'.[135] Door Greshoffs medewerking is *De Fakkel* literair gezien van betere kwaliteit geworden, maar bleef het ook sterk op de Groot-Nederlandse cultuur gericht.

Ondanks een hartelijke briefwisseling die Nieuwenhuys met Greshoff na zijn vertrek blijft voeren, oordeelt ook hij dat Greshoff 'geen enkel gevoel voor het Indische, en nog minder voor het Indonesische [had]. Daar dacht hij nooit aan.'[136] De techniek van een tijdschrift leiden, daar was hij mee bezig, en die bracht hij op Nieuwenhuys over, maar 'de nieuwe tijd heeft hij niet gezien. Hij bleef bij uitstek de letterkundige, levend in een Europese denkwereld. Ondanks al zijn contacten begreep Greshoff weinig of niets van wat in Indië in beweging was gekomen. [...] Hij bleef de zelfgenoegzame westerse literator.'[137]

18

Het is al vriendjes wat de klok slaat (1942)

Zeekoevlei, even buiten Kaapstad, een avond in maart 1942. Drie mannen warmen zich bij een vuur op het groene veldje voor de blokhut. Het houten vakantiehuisje is van boekhandelaar Gerrit Bakker.

Bakker had zijn ooit zo energieke vriend Greshoff na diens terugkeer uit Nederlands-Indië zien sukkelen en had hem aangeboden Kaapstad in te ruilen voor een paar weken in zijn blokhut. Ook hun vriend Frans Bijlsma, de Nederlandse dichter-schilder, werd meegevraagd en zo reden de twee jonge Nederlanders op 2 maart met een auto vol inkopen en een vermoeide 53-jarige schrijver op de achterbank Kaapstad uit.

Bakkers aanbod was op het goede moment gekomen. Na zijn terugkomst uit Indië waren Greshoffs zorgen groot geweest, zowel om de situatie in Nederland als om zijn eigen toekomstperspectieven. Weliswaar kon hij in het *Bataviaasch Nieuwsblad* en enkele andere Indische bladen zo nu en dan wat kopij kwijt, maar het was ternauwernood genoeg om een inkomen te garanderen.

De teleurstelling om zijn mislukte missie in Indië had bovendien lang nagezeurd. Zijn behoefte om iets voor Nederland te kunnen betekenen, is er nog steeds, maar ook in Kaapstad heeft zich tot nu toe geen concrete mogelijkheid voorgedaan die in de lijn van zijn talenten ligt.

Na Greshoffs vertrek was het groepje rondom *De Fakkel* nog hetzelfde jaar langzaam uiteengevallen. De kwaliteit van de bijdragen was langzamerhand tot het nulpunt gezonken: 'Het grootste gedeelte van de redactie heeft er geen besef van dat je voor *De Fakkel* nu eenmaal anders moet schrijven dan voor *Koloniale Studiën*,' klaagde Nieuwenhuys bij Greshoff.[1] Maar Nieuwenhuys werd steeds meer in beslag genomen door gesprekken met Indonesische nationalisten en lastiggevallen door de Politieke Inlichtingendienst, dus had wel iets anders aan zijn hoofd dan de twaalf bezadigde 'pijprokers en breteldragers'.[2] Greshoff en hij overlegden of ze samen een internationaal kwartaalschrift konden beginnen. Hij, Vroman, Vuyk en enkele anderen weigerden nog langer in *De Fakkel* te publiceren, maar voelden wel

voor een blad onder Greshoffs leiding.[3] Dat zou dan *Constantia* kunnen heten, met in elk werelddeel een vertegenwoordiger. Nieuwenhuys zou zorg kunnen dragen voor Nederlands-Indië, Adriaan van der Veen voor de Verenigde Staten en N.P. van Wyk Louw of zijn broer voor Zuid-Afrika. Greshoff, die dan de redactie van *Constantia* zou leiden, wilde versnippering van tijdschriften in oorlogstijd liever voorkomen, maar had veel voor de plannen gevoeld.

Voor Nieuwenhuys en Greshoff echter tot actie hadden kunnen overgaan, viel Japan de Verenigde Staten aan en raakte de archipel zes maanden na Greshoffs vertrek, op 7 december 1941, in oorlog. Zowel *De Fakkel* als het embryonale *Constantia* stierven een vroege dood.[4]

Hoewel de kans nu Nederlands-Indië in oorlog is miniem is, droomt Greshoff van een tweede reis naar de kolonie. Zijn open brief in het *Bataviaasch Nieuwblad* had nog een staartje gekregen. J.Ph. van Hasselt, de voorzitter van de Bond van Kunstkringen, had geantwoord dat het niet de Bond, maar juist Greshoff was die afwijzend op het idee van een lezingentournee gereageerd had: 'Hij had nog nimmer lezingen gehouden; had derhalve ook geen lezingen klaar, doch zou deze eerst moeten uitwerken en wist niet, of hij daartoe wel den tijd zou kunnen vinden.'[5] Deze voorstelling van zaken lijkt juist als we Greshoffs dagboek erbij pakken, waarin die na afloop van het bezoek van Van Hasselt noteerde: 'Hij sprak ook over een rondreis met lezingen voor mij. Ik heb dit in beraad gehouden, doch gevoel er *niets* voor.'[6] Van Hasselt had Greshoff na diens open brief alsnog aangeboden de lezingentournee te organiseren, wat Greshoff begerig toezegde.[7]

Greshoff had de weken erna vol ongeduld gewacht tot de financiële en praktische details geregeld zouden zijn. Dagelijks waren Aty en hij herinneringen blijven ophalen aan de zeven heerlijke maanden en 2 januari 1942 verzuchtte hij nog in zijn dagboek: 'Zal ik ooit naar Indië terugkeeren? Ik beschouw mijn Indische reis en daarvan de twee verblijven op Bali, als het hoogtepunt van mijn leven. Ik herinner mij niet dat ik ooit daarvóór zoo diep genoten heb, zoo vrij en gelukkig geweest ben.'[8] Greshoff: de man met het wankelmoedige karakter en het inconsequent gedrag.

De zorgen om vrienden in Indië en de consequenties die de uitbreiding van de oorlog voor zijn toekomst heeft, uiten zich opnieuw in lichamelijke ellende. Nu de kolonie ook in oorlog is geraakt, komt er van de lezingen natuurlijk niets meer terecht en is opnieuw een afzetgebied weggevallen: de postverbindingen met de archipel zijn verbroken, kopij komt niet meer aan. Voor Aty en Jan zit er niets anders op dan nog verder in te teren op hun spaargeld, dat eigenlijk bedoeld is als pensioen. 'Hoelang zal ik het kunnen

uitzingen?' had Greshoff zich bezorgd afgevraagd.[9] Hij slikt voortdurend aspirines en saridontabletten tegen de hoofdpijn en ligt vaak nachten wakker om aan het begin van de ochtend alsnog een paar uurtjes in slaap te vallen, al dan niet met behulp van slaappillen. Die zorgen er weer voor dat hij moe en suffig opstaat. Zijn dagboek leest als dat van een depressieve, sukkelende man. 26 december 1941: 'Ik heb heel dikwijls het gevoel, sterker: de overtuiging, dat buiten de poëzie *niets* de moeite waard is.' 31 december 1941: 'Dikwijls voel ik mij een béétje ziek!' 4 januari 1942: 'Al weer een slapelooze nacht.' 28 januari 1942: 'Dag van hoofdpijn.'

Greshoff moet zich dwingen om te werken en houdt daartoe een strakke dagindeling aan. Maar echt lezen en schrijven lukt hem de eerste maanden van 1942 maar mondjesmaat. Hij wordt volslagen in beslag genomen door het verloop van de oorlog, de zorgen om het lot van talrijke vrienden, familieleden en kennissen. De nervositeit valt nergens te ontlopen: 'Ik voel mij gedrukt, rusteloos, minderwaardig. Ik zou wèg willen. Maar waarhéén??'[10]

In Zeekoevlei knapt Greshoff op. De Reiger, Bakkers blokhut, is omringd door bergen en zee. Er is geen radio en ook post bereikt het huisje niet. Zon, wind en enkele pelikanen doen de rest. De verandering van omgeving doet Greshoff goed, hij voelt zich rustiger en heeft sinds tijden weer eens een goede nachtrust. Het enige nadeel van Bakkers huisje is de geschiedenis erachter: de blokhut was immers als noodwoning voor H. Marsman bestemd, had hij de Kaap bereikt. Greshoff is in gedachten voortdurend bezig met zijn jonggestorven dichtersvriend.

Hij verblijft bijna de gehele maand maart in het huisje, terwijl Aty het huishouden in Kaapstad draaiende houdt. De dagen in Zeekoevlei verlopen eentonig. Greshoff staat voor zijn doen iets later op dan normaal, en werkt en rust verder volgens zijn normale ritme. Rond halfvier neemt hij een stortbad, 's avonds maakt hij vaak een kleine wandeling of doet hij een boodschap in de enige winkel in de buurt. In de natuurlijke omgeving vindt hij weer iets van zijn lees- en werklust terug. Hij werkt onder meer aan een aantal korte dierenverhalen. *Pluimen* moet de bundel gaan heten, later kiest hij voor de werktitel *Beëdigde verklaringen* en dan weer voor *Balladen in Proza*. Binnen twee dagen heeft hij twaalfhonderd woorden op papier, begin mei staan er van de verhalen 'acht in blad'.[11] Maar hij merkt dat dierenverhalen al snel iets kinderachtigs krijgen en durft niet te voorspellen of hij er iets van terecht zal brengen. De verhalen zullen inderdaad nooit het daglicht zien – maar in ieder geval is Greshoff wat minder lamgeslagen.[12] Verder schrijft hij aan een vierde reeks aforismen, het enige genre dat hij de laatste jaren gemakkelijk op papier krijgt, vanwege de korte aandachtsspanne die

ervoor nodig is. Na *Mimosa pudica* en *Kalender zonder dagen* heeft hij al een derde reeks af: *Bitterzoet*.

In de avonden keuvelt hij met Gerrit Bakker en Frans Bijlsma in de glans van het maanlicht en de flikkering van de brandende vlammen van het houtvuur. Erg gek is Greshoff niet op de twee jongemannen. Vooral Bijlsma is wat hem betreft een eigenwijs en zichzelf overschattend figuur, een tikje ijdel, die weinig weet en niet goed kan redeneren, terwijl hij toch over elk onderwerp een mening heeft: 'Mijn goede F.B. die hier best voor mij zorgt, heeft mij nog meer dan ik al was afkeerig gemaakt in het voelen, aanvoelen, invoelen, bevoelen en voorvoelen!'[13] Greshoff houdt het gesprek dan ook het liefst bij ditjes en datjes. Bakker, van dezelfde leeftijd als Bijlsma, is een heel ander persoon: 'bescheiden, ingetogen, vol belangstelling, belezen, met uitstekende manieren, doch zonder een sterk uitgesproken persoonlijkheid en zonder eenige gave.'[14]

Greshoff is in de avonden veel aan het woord. Hij vertelt over zijn oude vrienden van *Forum* en doet de ontstaansgeschiedenis van *De Fakkel* uit de doeken. Soms gaat Gerrit of Frans naar de stad en neemt dan een en ander mee terug, zoals het twaalfde en laatste nummer van *De Fakkel* dat met de Tegelberg is gearriveerd. Zo dringt, ondanks de afwezigheid van kranten en radio, toch zo nu en dan wat van de buitenwereld door.

Ook op de avond van 7 maart zitten de drie bij het vuur aan de waterkant. Dit keer spreken ze weinig, omdat Gerrit, toen hij boodschappen ging doen, in het café van de val van Batavia vernomen heeft. Op 11 januari waren Japanse militairen op Indische bodem geland en hadden achtereenvolgens Borneo, Celebes, Ambon en Java veroverd. Het KNIL verzette zich met hand en tand, maar bleek volstrekt niet opgewassen tegen de Japanners, met hun veel sterkere vuurkracht, torpedo's en schepen. Op 8 maart 1942 zal Nederlands-Indië zich overgeven. Veel van Greshoffs Indische contacten – Besnard, Binnerts, Nieuwenhuys, Vroman, Vuyk en Walraven onder anderen – belandden met tienduizenden andere Nederlanders en Indische Nederlanders in Japanse interneringskampen.

Een paar dagen na het onthutsende nieuws komt Aty over uit de stad. Greshoff heeft 'zeer naar haar komst verlangd' en is daardoor opgewekt.[15] Van de spaarzame momenten dat ze even zonder Bakker en Bijlsma zijn, maken ze gebruik door over hun situatie te praten. Kunnen ze de stilte die ze hier ervaren en die Greshoff zo goed doet, niet ook thuis creëren? De kranten, de radio, de telefoon uitbannen? Ook praat hij lang met zijn echtgenote over haar houding, hij vindt dat Aty zich te veel laat gaan: 'Zij wordt gemakzuchtig, toont een sterk verminderde belangstelling en gaat te veel op in de

dingen van den dag.'[16] Het gesprek doet hen beiden goed, denkt Greshoff.

Na het eerste bezoek in maart zou Greshoff dat jaar nog geregeld naar De Reiger teruggaan. Het is een ideale plek om de zenuwen, door de oorlog tot het uiterste geprikkeld, te ontspannen. Al blijft zelfs in de blokhut het knagende gevoel van twijfel, dat stemmetje in zijn hoofd dat voortdurend fluistert: 'Heb ik rècht op deze godzalige stilte, deze veiligheid, dit overvloedig bestaan, terwijl miljoenen menschen lijden als men voordien nog nimmer geleden heeft.'[17] Greshoff beseft maar al te goed dat deze afsluiting van de werkelijkheid een vorm van zelfzucht is, maar, vergoelijkt hij, hij is aan het einde van zijn krachten. Hij moet zijn gemoed tot rust brengen, wil hij ooit nog iets tot stand kunnen brengen en iets voor anderen kunnen betekenen.[18]

Eenzaamheid

Greshoffs dagboek, dat nu een regelmatig karakter begint te krijgen, bestaat in 1942 uit ruim 500 velletjes papier, alle ongeveer 10 bij 15 centimeter groot, volgeschreven met Greshoffs moeilijk te lezen kriebelhandschrift. Die uit andere jaren betreffen eveneens dikke pakjes papier, zakboekjes of schriftjes in A5-formaat. Soms legt Greshoff een jaar op wel drie plaatsen tegelijk vast: een boekje voor de boekhouding van in- en uitgaande post, een agenda voor de dagelijkse gebeurtenissen in steno en een schrift voor de gedachten en anekdotes die wat meer ruimte nodig hebben.

Denk bij 'dagboek' niet aan alinea's vol persoonlijke ontboezemingen. Greshoff noteert aanvankelijk vooral het verloop van zijn dagen: wanneer en met wie er gegeten of koffie gedronken wordt, wat de gespreksonderwerpen zijn, wat hij schrijft, wat hij leest en wat hij daarvan vindt, hoe laat hij opstaat en gaat slapen en de inname van zowel voedsel als medicijnen. Regelmatig weidt hij uit over een hem ter ore gekomen roddel of over personen die zijn pad kruisen, waarbij hij dan vaak direct hun levensgeschiedenis vermeldt. In oorlogstijd wordt bovendien het schaarse nieuws over vrienden, kennissen en kennissen van kennissen genoteerd: wie is opgepakt, wie is omgekomen, wie heeft weten te vluchten.

De 53-jarige Greshoff merkt dat zijn geheugen minder wordt – zijn dagboek is vooral bedoeld hem in de toekomst te helpen herinneren aan zaken die wellicht nog van belang kunnen zijn, bijvoorbeeld om in een journalistiek of literair werk te gebruiken. Ook is het een plek waar hij zijn denkbeelden en ergernissen kwijt kan, nu hij niet langer kritisch in tijdschriften kan zijn of zijn hart in correspondentie met vrienden kan luchten. Aty wil hij nog steeds zo veel mogelijk ontlasten.[19]

Een voorbeeld. 13 december 1941. De dichter C. Louis Leipoldt gaf de

avond ervoor een 'intiem heerendiner'. De gastheer bereidde: 'Oestercocktail, papaja, soep (bijzonder goed geslaagd), ossentong met couscous en drie groenten. Ten slotte kaassoufflé. Ik heb om L. plezier te doen even aan de wijnen genipt, vooral de ZuidAfrikaansche bourgogne was voortreffelijk. [...] Terwijl de anderen in de biljartkamer speelden, kreeg ik de gelegenheid Leipoldt te laten praten.' Volgt: een uitgebreide karakteristiek van de Zuid-Afrikaanse dichter.

In de periode dat Greshoff zijn dagboek serieus begint te nemen, (her) leest hij ook veel gepubliceerde (schrijvers)dagboeken en hij blijft dat zijn verdere leven doen. Vervolgens noteert hij of de auteur zich behoorlijk van zijn taak gekweten heeft. In het dagboek van Walter Scott is wat hem betreft te weinig te vinden over Scotts opvattingen en innerlijk leven en te veel over diens wereldse aangelegenheden (bezoeken, diners, uitstapjes). Na Scott zijn de drie dagboeken van de Engelse romanschrijver Arnold Bennett een verademing. Greshoff heeft ze al twee keer eerder gelezen en geniet opnieuw van Bennetts zo herkenbare herinneringen aan de jaren twintig en dertig.[20] Vervolgens leest hij het dagboek van Maine de Biran, dat hij ooit van Eddy du Perron cadeau kreeg. 'Ik vraag mij af of er niet tal van gevoelens en gedachten zijn, welke *alle* menschen deelen, want het komt zoo opvallend dikwijls voor dat ik uitspraken ontdek, mij uit het hart gegrepen.'[21]

Gides dagboek heeft hij al zeker vijf keer integraal gelezen, en het boeit hem altijd weer, al ergert hij zich erover dat de homoseksuele Gide alles wat betrekking heeft op diens huwelijk weglaat en hindert het hem ook dat de Franse schrijver zijn dagboek duidelijk bijhoudt met openbaarmaking als doel: 'Het is niet een echt dagboek, in het geheim bijgehouden, ter ontlasting van geest en gemoed, en voorbestemd om vernietigd te worden. Gide is daar te veel "schrijver" voor. Het gaat hem aan het hart, dat zooveel uiterst bruikbare kopij verloren zou gaan.' Begrijpen doet hij dat echter maar al te goed en de gevolgtrekking over zijn eigen dagboek is zelfs door Greshoff snel gemaakt: ook dat is geen dagboek 'in de ware zin des woords'.[22] Hij vermoedt dat hij niet anders kan dan kopij maken.

Gides dagboek overtuigt hem ervan dat je een dagboek van een schrijver niet moet lezen als een bekentenis, maar 'als een min of meer gelukkige staal van een letterkundig genre, dat zijn eigen wetten en bekoringen heeft'.[23] Toch lijken zijn eigen aantekeningen zelfs in dat opzicht in niets op zijn bewonderde voorbeelden: hij noteert enorm veel triviale wissewasjes, wordt zelden persoonlijk en herhaalt zichzelf vaak. Humor, een van Greshoffs in het oog springende kenmerken in zijn essays en gedichten, ontbreekt in zijn dagboek bijna geheel. Greshoff zegt zelf te waken voor een al te gestileerd

verslag, hoewel hij beseft dat ook dagboekschrijvers, net als alle schrijvers, de waarheid geweld aandoen. Hoe gestileerder, hoe potsierlijker en onwaarachtiger zo'n *journal intime* immers wordt: 'Fictie (fiction) is leugen. Hoe groter romancier, hoe machtiger leugenaar.'[24]

Hoezeer Greshoff ook nadenkt over het literaire gehalte van het genre, zijn dagboek dient vooral als uitlaatklep. Hij mist innig zielscontact met zijn oude kameraden, die hem zowel prikkelden als begrepen. En lezend in de andere dagboeken hoopt hij nieuwe geestverwanten te ontmoeten, al is het dan in surrogate, want papieren vorm.

Parallel aan de dagboeken leest Greshoff in 1942 veel over 1914–1918 en de daaropvolgende onderhandelingen tussen de wereldmachten in Versailles. Hij haalt stapels boeken over de Eerste Wereldoorlog uit de Zuid-Afrikaanse Parlementsbibliotheek, waaronder de *Intimate Papers* van Edward 'Colonel' House, destijds de rechterhand van Woodrow Wilson. Greshoff ziet allerlei verbanden tussen de Eerste Wereldoorlog en de oorlog van nu: veel machtswellust en leugens achter een gevel van grote woorden. 'Er is *niets* veranderd. Men maakt nu tot in kleinigheden dezelfde fouten van toen, men dient dezelfde leugens op, men gaat op in dezelfde geestdrijverij.'[25] Voortdurend gebogen over schriftjes en boeken zoekt een geïsoleerde Greshoff naar houvast, naar een manier om te doorgronden wat er met de wereld gebeurt.

Hij is ervan overtuigd dat de Tweede Wereldoorlog direct voortspruit uit de kolossale herstelbetalingen van het Verdrag van Versailles, die door Duitsland als onrechtvaardig ervaren werden. Had Duitsland destijds mogen meebeslissen over de inhoud, dan was er nu geen nazisme en geen oorlog. De 'domheid en huichelarij te Versailles' maken hem nog eens extra neerslachtig.[26] Zijn persoonlijke obsessie zet hij om in een serie artikelen voor het Zuid-Afrikaanse blad *Trek*, onder de titel 'Versailles onzaliger nagedachtenis'.

Hoewel Greshoff geheel opgaat in de ellende van de brandhaarden van Europa, en daarmee in het verleden, doet hij wel pogingen zijn zinnen te verzetten. Na het bezoek aan Nederlands-Indië zoekt hij vooral naar andere manieren waarop hij zijn verbondenheid met Nederland vorm kan geven. Aty en hij beginnen meer naar de Nederlandse gemeenschap in Kaapstad toe te trekken. Aty zet zich, met andere echtgenotes, in op liefdadigheidsmarkten en bazaars, waar ze een kraampje beheert en waar Greshoff plichtmatig een kopje erwtensoep komt eten.[27] Hij maakt er verder al snel een gewoonte van elke ochtend een kopje koffie te gaan drinken in de Nederlandse Club, die zijn vriend Regnier van Swinderen tijdens Greshoffs afwe-

zigheid heeft opgericht.[28] De Club, in hartje Kaapstad, is een ontmoetingsplaats voor de Nederlandse kolonie in de Kaap en de zeemannen die er tijdelijk aanmeren.

Bij zijn dagelijkse kop koffie zit Greshoff als vanouds aan een tafel van zakenlieden en mannen die bij het consulaat werken.[29] Het enige wat Greshoff op dit moment boeit, is de oorlog, maar een gemakkelijk gespreksonderwerp is dat niet. Hij 'kàn niet tegen al die opzichtige vaderlandsliefde van lieden, die veilig buiten schot en dik in hun contanten zitten. Geen van deze goed opgeborgen en goed betaalde heeren, is in staat tot eenig medegevoel met de menschen die nu gedwòngen *worden*, alles wat zij met de grootste moeite opgebouwd hebben, in de steek te laten.'[30] Ook het enthousiasme onder zijn landgenoten voor Rusland kan hij niet uitstaan. Dat constateert hij 'bij menschen die eenige maanden geleden geen erger scheldwoord kenden dan bolsjewiek en die "vroeger" het nazisme nog zoo gek niet vonden als bolwerk tegen het roode gevaar! En die windhanen klappen nu als het brute uiterlijk van Stalin op het doek verschijnt.'[31]

De afschuw van zijn tafelgenoten voor de Engelsen deelt Greshoff wel. Bijna alle Nederlanders op de Club lijden aan de 'Engelsche ziekte': ze hebben volstrekt geen vertrouwen in de manier waarop de Britten de oorlog aanpakken. Onder de koffie spreken de Club-gangers er schande van hoe die het eigenlijke vechtwerk door anderen – Australiërs, Zuid-Afrikanen, Nieuw-Zeelanders, Nederlanders en Amerikanen – laten opknappen. Bovendien zijn de Britten onbetrouwbaar. Beweerden ze niet dat Singapore onneembaar was?[32]

Ondanks zijn ergernis blijft Greshoff de Club bezoeken, elke dag weer. Hij wordt er 'onwederstaanbaar naar toe gedreven, omdat ik er zij het niet het bèste van Holland, toch Holland vind'.[33] Hij neemt taken op zich die hem niet liggen, maar waarvan hij vindt dat hij ze niet kan weigeren. Aty en hij hebben soms bardienst. Vooral 's avonds wordt de Club druk bezocht door Nederlandse zeelieden wier schip in de haven van Kaapstad ligt, in afwachting van nadere orders. Veel van hen verbleven al op zee toen de Duitsers Nederland waren binnengevallen. De Nederlandse koopvaardijvloot wordt sindsdien wereldwijd ingezet om troepen, materiaal, munitie en brandstof te vervoeren. Naar huis kunnen de mannen niet: iedere zeeman heeft vaarplicht, vergelijkbaar met de dienstplicht. Het schip is opeens hun thuis geworden.

De stemming onder de bemanningen is de laatste anderhalf jaar nogal verslechterd. De zeevarenden zijn gespannen, omdat ze verstoken zijn van berichten over hun gezinnen en familie in bezet Nederland: vanaf 1942 is

enkel nog telegramverkeer via het Rode Kruis in Genève mogelijk. Door de kostbare lading zijn hun schepen bovendien belangrijk vijandelijk doelwit, wat de angst onder de zeemannen nog eens verhoogt.[34] Veel Nederlandse koopvaardijschepen zijn door ontploffende mijnen en U-bootaanvallen al verloren gegaan.

Greshoff en Van Swinderen hopen de zeelieden met de Club een thuis aan wal te verschaffen, waar de mannen tot rust kunnen komen, een surrogaathuiskamer. Greshoffs vriend heeft de sociëteit met zorg ingericht met lichthouten fauteuils en banken met lichtgroene leren kussens. Hij gelooft dat een fraai interieur het beste in de Hollandse zeelui naar boven zal halen en dat hij zo niet al te veel toestanden met ze krijgt.[35]

Greshoff probeert als gastheer zo gezellig en joviaal mogelijk te zijn, al is het niet gemakkelijk voor hem aansluiting te vinden bij de bonkige zeelieden en soldaten. Maar: 'Ik heb mij daar beschikbaar voor gesteld, omdat ik mij in dezen tijd voor àlles, wat men mij in verband met de Nederlandsche zaak vraagt, beschikbaar stel.'[36] Gelukkig werkt Van Swinderens interieurtruc: de zeelieden gedragen zich behoorlijk, ook als ze gedronken hebben, en Greshoff heeft nooit last met ze. Het ergste dat hij meemaakt is een volgepiste asbak in de biljartkamer.[37]

Het blijft niet bij bardienst. Op de jaarvergadering van 30 maart 1942 wordt Greshoff tot bestuurslid gekozen, wat tot consequentie heeft dat hij onderdeel wordt van de driekoppige huishoudelijke commissie. De commissie is onder andere verantwoordelijk voor het vinden van een nieuwe kastelein-beheerder voor de Club. Arme Greshoff, de man die uit niets anders bestaat dan uit literatuur: onderdeel van een huishoudelijke commissie.

Zelf probeert hij er laconiek onder te blijven: 'Wie had ooit gedacht, dat ik nog eens een café-restaurant zou mede-beheeren!'[38]

Nederlandse literatuur buiten bezet gebied

'Wat er nu in Nederland gedacht en gedaan wordt kunnen wij niet vermoeden, want geen boek komt het land uit,' had Greshoff in februari 1941 geconstateerd.[39] Hij is ervan op de hoogte dat er in Nederland nog nieuwe boeken verschijnen, omdat Arthur van Schendel hem zo nu en dan nog schrijft. Greshoff weet vanuit Sestri Levante dat de jongere schrijvers in Nederland nog tientallen bundels hebben gepubliceerd, en nog goede ook.[40] Zijn vriend heeft hem ook verteld dat Jany Roland Holst en Jacques Bloem in goede omstandigheden verkeren, maar voorlopig niets zullen publiceren 'volgens opgave wegens gebrek aan inspiratie'.[41]

Hoewel veel Nederlanders na de Duitse inval uit angst voor censuur di-

rect een deel van hun boeken en tijdschriften hadden verbrand, begraven of in de grachten gegooid, waren de Duitsers vrij geleidelijk te werk gegaan in het in banen leiden van het Nederlandse culturele leven. Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK) was op 27 november 1940 onder leiding van Tobie Goedewaagen in werking getreden, maar uitgevers konden in 1940 en 1941 nog redelijk ongestoord hun gang gaan.[42]

Toen op 22 januari 1942 echter de Nederlandse Kultuurkamer opgericht werd, begon, door alle bureaucratische rompslomp, het uitgeven van boeken een stuk ingewikkelder te worden. Greshoff is door Van Schendel op de hoogte gebracht van de instelling en 'de verplichting voor den uitgever om zich te vergewissen of een auteur lid van een gilde is'.[43] Van Schendel heeft via via vernomen dat de leden op de vingers te tellen zijn.

Een extra complicatie vormt de Afdeeling Boekwezen, dat onder het DVK valt. Omdat papier steeds schaarser wordt, ziet zij toe op de papierdistributie. Met behulp van lectoren, onder wie Greshoffs voormalige vriend Jan de Vries, Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe en Greshoffs voormalige secretaris Victor Varangot, bepaalt zij welke boeken verschijnen mogen. Dat dat boeken zijn die niet in strijd zijn met het nationaalsocialistische gedachtegoed spreekt voor zich.

En zo kan het gebeuren dat, als de firma Joh. Enschedé Greshoffs in 1932 verschenen bundel *Mirliton* tien jaar later wil herdrukken, een anonieme lector van de Afdeeling Boekwezen negatief adviseert. De lector was vooral gestruikeld over een strofe in een gedicht van de cyclus 'De Najaarsopruiming':

> 'k Heb vierkant maling aan 't vijfjarenplan,
> Ik veeg mijn schoenen aan een encycliek;
> Der Vlamen heil'gen taalstrijd maakt me ziek;
> En Hitler vind ik een vulgairen man.[44]

In zijn rapport uit 1942 noteert de lector: 'De hoogmoedige wijze, waarop hier de Führer beleedigd wordt, maakt het noodzakelijk deze bundel aan den omloop te onttrekken.'[45] De Duitsers hebben het manuscript en de nog aanwezige boekjes bij drukkerij Enschedé in beslag genomen. Ook dringt de dienstdoende SS-Obersturmbannführer erop aan exemplaren die nog in omloop zijn op te sporen.[46]

Dat Greshoff voor de nazi's een besmette naam is, wordt nog eens bekrachtigd als het hoofd van de Afdeeling Boekwezen zijn gehele oeuvre in augustus 1943 op een lijst van verboden lectuur plaatst. Aanleiding is een

verzoek uit Duitsland aan het DVK om een 'zwarte lijst' van schrijvers op te stellen. Jo van Ham, een oud-leerling van De Vries en op diens aanbeveling aangesteld als leider van Boekwezen, stuurt prompt een rits namen naar Himmlers hoofdbureau. Daarop staat in de eerste plaats het werk van alle Joodse schrijvers, en in de tweede plaats: het werk van Menno ter Braak, E. du Perron en J. Greshoff, alsook dat van Johan Fabricius en A. den Doolaard.[47] Greshoffs *Gedichten* was bovendien al op 20 februari 1941 op de 'Aanvullende lijst van boeken waarvan de uitleening verboden of voorbehouden is' van de Centrale Vereeniging voor Openbare Leeszalen en Bibliotheken terechtgekomen.

Greshoff is van dit alles in 1942 waarschijnlijk niet op de hoogte. Niet dat hij ermee gezeten zou hebben dat zijn eigen werk niet via het officiële circuit verkrijgbaar is, integendeel. Als uitgever Van Kampen hem na de bezetting schrijft dat 'de moffen' al Greshoffs boeken 'hadden weggehaald en verbrand' en hij daar veel last mee had, is Greshoff 'zeer trotsch!'[48] Ook Stols heeft maatregelen moeten nemen en een groot aantal van Greshoffs bundels sinds augustus 1940 als 'zogenaamd uitverkocht' verklaard.[49] Stols zou Greshoff na de oorlog schrijven dat 'het eerste ongenoegen met de moffen' dat hij ondervond over Greshoffs 'Bruine liedjes' was gegaan.[50]

In plaats van via officiële kanalen vindt Greshoffs werk een weg in het clandestiene circuit in Nederland, zoals het gedicht 'Een strijdbaar man', dat is afgedrukt in het illegaal uitgegeven *Geuzenliedboek*, een bloemlezing met verzetspoëzie.[51] Van het fragment van *Catrijntje Afrika*, dat in 1940 nog in *Groot Nederland* had kunnen verschijnen, zal Greshoffs neef Huib, zoon van Nini en Jan van Krimpen, in november 1944 een clandestiene uitgave publiceren, waarvan de 1250 exemplaren na de oorlog allemaal verkocht zijn.[52]

Maar wat er in Nederland al dan niet illegaal verschijnt, blijft binnen de landgrenzen. Door de oorlog is handel overzee niet meer mogelijk. Van de zeelieden die hij op de Club heeft leren kennen, heeft Greshoff begrepen dat zij amper over leesvoer beschikken. Die jongens brengen veel tijd op zee door, zonder enige afleiding. Greshoff is ontzet over dit tekort; hij vindt het van groot nationaal belang dat zij hun eigen taal blijven lezen en gebruiken. Ook voor Zuid-Afrikanen, die tot nog toe veel Nederlandse literatuur lazen, is er geen nieuwe literaire aanvoer.

Al in juni 1940 had de Hollands-Afrikaanse Uitgewersmaatskappy Van Schendel via de Italiaanse consul getelegrafeerd dat ze vijftienhonderd exemplaren van *Een eiland in de Zuidzee* nodig had, omdat het aan kinderen op scholen is voorgeschreven. Die had de autorisatie aan Greshoff overge-

laten en hem gevraagd de royalty's te regelen.[53] In Batavia had Greshoff ervoor gezorgd dat Van Schendels *Mijnheer Oberon en mevrouw*, in 1940 bij Meulenhoff uitgegeven, door De Unie herdrukt werd in de Fakkel-reeks, zodat ook dat weer buiten Nederland verkrijgbaar is. Van Schendel had hem bedankt voor de bemiddeling en hem beloofd drie nieuwe manuscripten te zenden.[54]

Maar met enkele boekjes in de Fakkel-reeks is er slechts een begin gemaakt om het 'probleem van de Hollandse lectuur' op te lossen.[55] Greshoff voelt zich persoonlijk verantwoordelijk voor het tekort en piekert erover hoe hij ervoor kan zorgen dat er meer Nederlandse boeken verschijnen. Die mogelijkheid wordt concreet als Jan en Aty een reis naar het noorden van Zuid-Afrika maken. Ze zijn er voor langere tijd te gast bij de Nederlandse Henk Mulder en zijn vrouw in Pretoria. Mulder is zes jaar voor Greshoff in Zuid-Afrika aangekomen en heeft beduidend minder aarzeling zich in de Afrikaner letteren te mengen dan zijn landgenoot. Onder zijn pseudoniem W. Hessels publiceert hij poëzie en schrijft hij regelmatig kritieken. Hij vervulde een belangrijke functie voor de Dichters van Dertig, omdat hij een van de eerste buitenstaanders was die toejuichte wat de jonge dichters voor ogen stond. Als enige had hij *Die halwe kring* van Van Wyk Louw in 1937 positief besproken. Sinds Greshoffs aankomst in Zuid-Afrika voeren de twee Nederlandse dichters een briefwisseling, maar omdat Pretoria zo'n 1400 kilometer van Kaapstad vandaan ligt, is het niet eerder tot een kennismaking gekomen.

Tijdens het bezoek aan het noorden maken Mulder en Greshoff plannen om een reeks Nederlandse boeken te herdrukken, die het tekort dat er in Zuid-Afrika is ontstaan, moet verhelpen. Greshoff en Mulder weten de Nederlander Johan van Schaik, die in 1914 zijn boekhandel in Pretoria oprichtte en daar twee jaar later een uitgeverij aan toevoegde, te enthousiasmeren voor de Nederlandse Boekerij.

De uitgever had in augustus 1941 per brief contact gezocht met Greshoff, nadat hij een interview met hem in een oud nummer van *Het Hollandsche Weekblad* was tegengekomen.[56] Van Schaik vertelde Greshoff dat boeken voor hem niet alleen commerciële producten, maar ook geestelijke uitingen zijn en dat had Greshoff zo verheugd dat hij hem in september zijn manuscript van *Fabrieksgeheimen*, met essays over poëzie, gestuurd had. Van Schaik publiceerde het nog datzelfde jaar. Twee jaar later zou hij Greshoffs *Muze, mijn vriendin* uitgeven.

Nog tijdens zijn verblijf in Pretoria storten Greshoff en Mulder zich op de samen te stellen Nederlandse Boekerij. Een makkelijke klus is dat niet,

want lang niet alle benodigde teksten zijn aanwezig en communicatie met Nederland is niet mogelijk. Bovendien heerst er ook in Zuid-Afrika papierschaarste als gevolg van de oorlog. Als streefomvang geeft Van Schaik hen daarom een maximum van tweehonderd bladzijden, waardoor vanzelf enkele romans afvallen.

Greshoff heeft onder meer zijn zinnen gezet op een bundel van Bloem. Het herlezen van diens gedichten grijpt hem nogal aan: 'Heimwee naar mijn jeugd, verlangen naar Nederland en naar de vrienden.'[57] Maar van ambtelijke zijden komt verzet tegen een herdruk van Bloems poëzie, omdat de dichter tijdens de bezetting een betrekking als griffier bij het kantongerecht in Zutphen aanvaard heeft.[58] Greshoff windt zich erover op, want hij vindt dat literaire en maatschappelijke daden los van elkaar beoordeeld moeten worden: 'Ten eerste blijf ik, ook in dit geval, van meening dat Bloem's poëzie ver verheven is boven zijn maatschappelijke en politieke dwalingen en ten tweede weet ik niet of dit simpele feit voldoende aanwijzingen omtrent zijn gezindheid geeft.'[59]

Bloem zal niet in de reeks verschijnen. Het eerste deel dat in de Nederlandse Boekerij uitkomt, zijn gedichten van Jacques Perk met een inleiding van Mulder. In juni 1942 rolt het van de persen. Na Perk volgt poëzie van Willem Kloos, dan een bundel van H. Marsman en verder proza van Arthur van Schendel, Ina Boudier-Bakker, Top Naeff, Augusta de Wit, H. Marsman, Aart van der Leeuw, F. Bordewijk, Lodewijk van Deyssel, Stijn Streuvels, Maurice Roelants, Fernand Toussaint van Boelaere, Karel van de Woestijne en Margo Scharten-Antink. Ongeveer de helft van de achttien titels in de Nederlandse Boekerij is voorzien van een inleiding en verder is er soms een keuze uit verhalen of gedichten nodig, zoals bij de twee delen *Nieuwe Nederlandse Dichtkunst*, die Greshoff verzorgt.

Mulder neemt vooral de herdrukken van de Tachtigers voor zijn rekening, omdat hij een grote bewonderaar is van hun werk. Driemaal wordt er werk uitbesteed: Greshoff vraagt Van Wyk Louw een inleiding bij Marsmans *Poëzie en proza* te schrijven en het bundeltje *Vlaamsche lyriek* wordt met hulp van de Vlaming Marnix Gijsen, die in New York verblijft, samengesteld. De Zuid-Afrikaanse letterkundige Gerrit Dekker bezorgt *De Vlaschaard* van Stijn Streuvels. In oktober 1942 kan Van Schaik Greshoff meedelen dat de eerste twaalf deeltjes binnenkort gereed zullen zijn.[60]

Het Nederlandse Ministerie van Onderwijs en de Commissie Rechtsverkeer in Oorlogstijd helpen de uitgeverij met de juridische regeling van het auteursrecht. Van Schaik pleit bij hen om welwillendheid. Het betreft immers ''n zaak om 't Nederlandse boek niet geheel te laten verdwijnen,' ver-

duidelijkt de uitgever aan het ministerie. 'We moeten dit dan ook meer als 'n kultuurzaak beschouwen dan van de finansiële kant.'[61] De Nederlandse Boekerij zal financieel inderdaad geen succes vormen. Greshoffs titelkeuzes blijken iets te hoog gegrepen voor een algemeen publiek, waardoor de boeken beroerd verkopen.[62]

Van Schaik heeft met de Nederlandse Boekerij vooral leerlingen, studenten en geïnteresseerde Afrikaners in Zuid-Afrika als kopers op het oog: de affiniteit van de uitgever ligt vooral bij het onderwijs. Greshoff wil zo veel mogelijk delen onder de Nederlandse vloot zien te distribueren. Inzamelingsacties onder de Nederlanders in Zuid-Afrika hadden volgens Greshoff tot een schamele verzameling van de 'meest afgedankte lorren' van lage kwaliteit geleid.[63] Hij zoekt contact met de Stichting Nederland ter Zee in New York in de hoop dat deze een aantal boeken van Van Schaik wil aankopen om die vervolgens aan opvarenden beschikbaar te stellen. Maar de stichting wijst het verzoek af. Later zal Greshoff nog eens proberen de zaak 'welke ik tot de mijne gemaakt heb' te bepleiten, en meer nog: hij zou er bij de regering op aandringen dat Johan van Schaik benoemd wordt tot Ridder van Oranje-Nassau voor zijn belangrijke werk voor de Nederlandse literatuur in oorlogstijd.[64]

Mensen zoals u en ik

Met de Nederlandse Boekerij kan Greshoff eindelijk weer wat voor het Nederlandse culturele leven doen. Het brengt hem op een ander idee: waarom houdt hij de lezingen die hij in Indië zou geven niet in Zuid-Afrika? Hij zou er kunnen spreken over Nederlandse literatuur en zo de belangstelling onder de Afrikaners aanwakkeren. Hij maakt een afspraak met professor Danie Bosman om te bespreken wat de mogelijkheden zijn aan de Universiteit van Kaapstad.[65] Die ziet het plan wel zitten om – hoogst ongebruikelijk – sprekers van buiten de eigen kring uit te nodigen. Greshoff komt met de suggestie om twee lezingenseries op te stellen: een door hem en een door prinses Marie Bonaparte van Griekenland.

Bij zijn terugkomst uit Batavia, enkele maanden eerder, had Regnier van Swinderen Greshoff voorgesteld aan de nazaat van Lucien Bonaparte, Napoleons broer. Marie Bonaparte is getrouwd met prins George van Griekenland en zodoende in koninklijke kringen opgenomen. In 1941 had het koninklijk paar Europa vaarwel gezegd, onwillig om onder de Duitse bezetter te leven.[66] Nu wonen ze in een gehuurde villa in Retreat, even buiten Kaapstad.

Bonaparte was een goede vriendin van Freud geweest, die zij in 1925 had

ontmoet toen ze bij hem in analyse ging. Vervolgens had de oude psychiater haar gestimuleerd zich als psychoanalytica te ontwikkelen. Zo evolueerde zij van Freuds patiënte in zijn leerling. Bonaparte heeft verschillende boeken op haar naam, waaronder twee delen over het leven en werk van Edgar Allan Poe. Bonaparte was opgetogen geweest een Nederlandse collegaschrijver te ontmoeten, één die bovendien zeer veel weet van Frankrijk en de Franse literatuur, en Frans spreekt. Zij had Greshoff direct op de thee genodigd.

Greshoff was begin maart 1942 voor het eerst bij het prinselijk paar op bezoek gegaan. Het klikte tussen hem en de energieke, charmante Marie Bonaparte. Onderwerp van gesprek waren de Engelse afwezigheid in Nederlands-Indië, het belang van de Verenigde Staten voor de ontwikkeling van de oorlog, het schrijfwerk van de prinses, het gebrek aan een cultureel leven in Zuid-Afrika en de klassiekers die Marie aan het herlezen was (Nietzsche, Freud). Van Freud moet Greshoff niet veel hebben. 'Het is mij niet mogelijk het nut in te zien van zulke niet eens zoo heel erg vernuftige constructies op zulk een broze basis. De feitelijke gegevens zijn gering en meer dan onzeker en daarmede begint hij dan een geweldig betoog', had zijn oordeel drie jaar eerder geluid.[67] Maar hij vond de prinses aangenaam gezelschap en het was heerlijk weer eens Frans te praten. Thuis staat hij erop dat er Nederlands gesproken wordt, omdat hij niet wil dat zijn zonen hun moedertaal verliezen.

Na het eerste kopje thee waren meer afspraken gevolgd. Eens in de paar weken ontvangt Marie Bonaparte Greshoff in haar huiskamer, of, als die door familieleden bezet is, op haar slaapkamertje. Maries dochter Eugénie had zich met haar man Dominique Radziwill – ook al een prins, eentje uit een oud en vooraanstaand Pools-Litouws geslacht – en hun driejarig dochtertje Tatiana bij haar ouders gevoegd, dus de villa is behoorlijk vol. Op Maries kamer zitten Greshoff en zij dan gezamenlijk op haar bed – het eenvoudige vertrek bevat niet meer dan het bed, een tafeltje met radio, een boekenkastje en een kap- en wastafel – waar ze onder het genot van limonade en cake gemeenschappelijke kennissen, het verloop van de oorlog en de wonderlijke toestanden in Zuid-Afrika doornemen.

Bonaparte kan maar moeilijk aarden in Zuid-Afrika.[68] Greshoff en zij winden zich op 'over de schandelijke dwaasheid dat in een land met onbeperkte mogelijkheden, de invoer van nieuwe menschen met hand en tand tegengegaan wordt en de schandelijke dwaasheid, dat een bevolking van acht millioen bantoe's stelselmatig van iedere ontwikkeling uitgesloten wordt'. Het is voor het eerst dat Greshoff zich in zijn dagboek uitlaat over

de verhoudingen tussen zwart en wit in Zuid-Afrika. Zowel Bonaparte als Greshoff is ervan overtuigd dat deze onmenselijke kortetermijnpolitiek zich vroeg of laat zal wreken en er in ieder geval voor zal zorgen 'dat menschen "zooals u en ik" (zei de prinses) zoodra zij de kans krijgen dit land weer verlaten en voor goed'.[69]

Tijdens een van zijn bezoeken oppert Greshoff het idee dat hij met Danie Bosman besproken had: vindt Bonaparte het wat om samen een reeks lezingen te houden aan de Universiteit van Kaapstad? De prinses is er wel voor te porren haar kennis over te dragen; wellicht dat de Zuid-Afrikanen er nog iets van opsteken. Daarin schuilt ook Greshoffs motief, want voor de inkomsten hoeft hij het niet te doen: 'Het honorarium is weer, echt op zijn Afrikaansch, belachelijk laag: 3 guinjes per lezing! Ik doe het veel liever gratis.'[70] Maar het is voor het eerst dat er aan de universiteit buiten het gewone rooster om in het Nederlands gesproken wordt en dat juicht hij toe.[71]

Prinses Marie trapt af. Op 31 maart 1942 houdt zij haar eerste voordracht in het Commerce Lecture Theatre, een van de universiteitsgebouwen in de Oranjestraat. Ze praat over Freuds leven en opvattingen. Greshoff gaat luisteren, met Aty, hun zonen en hun vriendinnen, want zowel Jan als Kees heeft inmiddels een meisje. Tijdens haar gehele, 75 minuten durende voordracht verslapt zijn aandacht geen ogenblik. De prinses heeft, vindt hij, de gave om samenvattend en duidelijk te zijn.[72] Een week later volgt Bonapartes tweede lezing, waarin ze wat dieper op Freuds theorieën ingaat en waar Greshoff na afloop de gelegenheid krijgt Aty aan haar voor te stellen. Het aantal toehoorders dat is komen luisteren is groot: Greshoff schat dat er de eerste avond ongeveer tweehonderd, de tweede tweehonderdvijftig zijn. Als hij er zelf tachtig heeft, is hij allang tevreden.[73]

Nu Aty de levendige, opgewekte Française ook heeft ontmoet, worden zij samen uitgenodigd voor de lunch – soufflé, schapenbout met groenten en salade, en toe: *mousse au chocolat*, kaas en vruchten – en zo leert Greshoff op 30 april ook prins George en schoonzoon Radziwill wat beter kennen. Dochter Eugénie laat verstek gaan: ze voelt zich niet lekker. Bij een latere lunch is zij er wel en tot Greshoffs vreugde is zij al net zo bekoorlijk als haar moeder. Het ontlokt hem de dagboeknotitie dat hij 'altijd verbaasd en gebelgd [is] wanneer ik een intelligente vrouw met een onbeduidende man zie', want van de Pools-Litouwse prins moet hij weinig hebben.[74] Na deze tweede lunch grijpt Greshoff thuis naar het verzameld werk van Freud, maar zijn herleeservaring vindt hij niet het noteren waard.

2 juni is Greshoff aan de beurt om te spreken, Regnier van Swinderen verzorgt een inleiding. Zijn eerste lezing gaat over wat poëzie is, 9 juni volgt

een exposé over de Tachtigers en 16 juni sluit hij af met de ontwikkeling van de Nederlandse poëzie tussen 1930 en 1940. Greshoff heeft de onderwerpen intensief voorbereid. Omdat hij nooit eerder een voordracht hield en vooral het eerste onderwerp lastig vindt, roept hij de hulp in van Van Wyk Louw. Hij laat hem zijn conceptversie lezen. Die is vol lof, maar schat in dat het geheel aan de moeilijke kant is voor het publiek en raadt Greshoff aan voorbeelden ter opheldering toe te voegen: 'Jij kan óf praat soos Plato totdat alleen Aristoteles bly zit, óf meer verduideliking gee. En dit *is* geen kompromis om dit te doen.'[75]

De lezing staat in verschillende kranten aangekondigd en Greshoff is tevreden met het aantal bezoekers, dat achtereenvolgens 64, 68 en 56 mensen bedraagt. 'Het was hondenweer, de 9e en de 16e juni. Dit heeft vele menschen weerhouden uit te gaan.'[76] Hij gelooft dat zijn toehoorders er iets van hebben opgestoken en is vooral verheugd dat Van Wyk Louw zich positief toont: hij heeft het blijkbaar goed gedaan.[77]

De lezingen hebben zijn verlegenheid flink op de proef gesteld. Zijn verdere leven houdt hij nog weleens een voordracht, maar altijd met de nodige zenuwen van tevoren; hij is er soms dagen van slag van. Als dat echter de prijs is die hij moet betalen om de Nederlandse cultuur te verspreiden, soit.

De droom van een eigen tijdschrift

Hoezeer de lezingen en boekuitgaves hem ook plezier doen, Greshoffs werkelijke droom – een goed georganiseerd Nederlands blad onder *zijn* redactie – lijkt, nu zowel *De Fakkel* als het plan voor *Constantia* gesneuveld is, vervlogen. Hij betreurt het: een tijdschrift is wat hem betreft het meest prikkelende medium om cultuur te stimuleren en hij denkt nog regelmatig met weemoed terug aan *Groot Nederland*.

Greshoff is ervan op de hoogte dat *Groot Nederland* nog steeds verschijnt. Nadat de postverbindingen met Nederland verbroken waren en hij niet langer via redactiesecretaris Van Rantwijk als hoofdredacteur kon fungeren, heeft zijn vriend Vestdijk aanvankelijk de leiding overgenomen. Greshoff betreurt het dat zijn vrienden de uitgave van *Groot Nederland* niet direct na 10 mei 1940 hebben stopgezet, omdat hij vindt dat niets op dezelfde voet mag doorgaan onder de Duitse bezetting. Juist een tijdschrift als *Groot Nederland*, dat draait om de vrije meningsuiting en dat de tribune van Ter Braak, Marsman en Du Perron is geweest, had de censuur van de bezetters niet mogen aanvaarden.[78]

Of hij er ook van op de hoogte is dat Vestdijk in oktober 1941 toegestemd heeft Greshoffs naam als redacteur van het omslag te schrappen, is nog maar

de vraag. Vanwege de papierschaarste hadden de Duitsers verschillende Nederlandse tijdschriften op willen heffen en de redacteuren en de uitgevers van *Groot Nederland*, Van Holkema en Van der Velde, hadden gehoopt het tijdschrift te kunnen redden door Greshoffs naam te verwijderen. Om dezelfde reden werkte Van Holkema niet langer met de joodse uitgever Warendorf: de firmanaam van de uitgeverij was nog steeds Van Holkema & Warendorf, maar Warendorf was inmiddels naar Amerika uitgeweken en de Duitsgezinde Van der Velde nam de honneurs waar. 'Groot Nederland zal misschien blijven bestaan, indien wij den naam van Greshoff verwijderen (!) D.w.z. *zeker* is het dan ook nog niet,' had Vestdijk aan Theun de Vries geschreven.[79]

Vestdijks actie baat niet: *Groot Nederland* zal in juli 1943 alsnog worden overgenomen door de nationaalsocialisten. Vestdijk is dan al lange tijd niet meer bij het blad betrokken, omdat hij vanaf het najaar van 1942 in Sint-Michielsgestel gegijzeld wordt. Als hij in maart 1943 zal worden vrijgelaten, is hem alle lust ontgaan met het tijdschrift verder te gaan en zal hij de uitgevers schrijven dat hij om gezondheidsredenen zijn redacteurschap moet staken.[80]

Greshoff blijft intussen uitkijken naar mogelijkheden om een Nederlands cultureel tijdschrift op te zetten buiten het bezette Nederland. Nog voordat de avonturen met *De Fakkel* en *Constantia* op de klippen liepen, had hij zijn hengels al op andere Nederlandse 'buitenposten' uitgeworpen. Want niet alleen in Indië is men bezig het vuur van de Nederlandse beschaving brandend te houden, ook in andere onbezette delen van het koninkrijk, of op plekken waar veel Nederlanders verblijven, zijn nieuwe initiatieven ontstaan in de vorm van literaire tijdschriften: *De Stoep* op Curaçao, *De Knickerbocker Weekly* in New York en *Vrij Nederland*.

Van dat laatste tijdschrift was in Londen op 31 augustus 1940 het eerste nummer verschenen onder leiding van Marcus van Blankenstein. Greshoff kent collega-journalist Van Blankenstein wel: die was buitenlandredacteur van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* geweest en had in 1936 onder Duitse druk moeten aftreden, waarop hij hoofdredacteur van het *Utrechts Nieuwsblad* was geworden.[81] Tijdens zijn *Groot Nederland*-tijd had Greshoff Van Blankenstein aangemoedigd zijn memoires op papier te zetten.[82] Andersom had Van Blankenstein Greshoff weleens een klusje toegespeeld.[83] Ze waardeerden elkaar als collega-journalisten. Toen Van Blankenstein hem nog voor verschijning van het eerste nummer van *Vrij Nederland* per telegram om medewerking verzocht, had Greshoff direct gehoor gegeven aan de oproep, door een stukje over Marsman door te seinen.[84]

Maar de eerste drie nummers van *Vrij Nederland* hadden vooral op Greshoffs afkeuring kunnen rekenen. Hij vindt het blad te licht van toon en had zich enorm opgewonden over de 'lol en leut'. Inderdaad staat het blad, naast serieus nieuws, vol met mopjesrubrieken als 'Twee Hollanders in een Engelsche telefooncel' en 'Speak English with Uncle Ferdinand ("Spiek inglisj with ungkel fuddienend")', waarin de Hollanders in den vreemde voortdurend belachelijk gemaakt worden.[85] En de rubriek 'Ons kent ons. Kroniek van de Nederlandsche Invasie in Londen' laat weinig van de Nederlandse zakenmannen en politici in Londen heel: 'De duurste vaderlanders zijn hier maar gekke groentjes in het groote, griezelige buitenland.'[86] *Vrij Nederland* wil nu eenmaal ook voor 'den soldaat in zijn kamp, den zeeman op zijn schip [...] een vriend en vertrooster' zijn en probeert dat door middel van 'ernstige ontspanningslectuur en humor in woord en beeld'.[87]

Greshoff vindt het ronduit abject om in oorlogstijd mopjes en andere wufte stukjes te publiceren. De redactie toont daarmee aan niets van 10 mei 1940 geleerd te hebben, want 'terwijl over de geheele wereld onze landgenooten in zak en assche verkeeren over het lot van hun dierbaren, die in Nederland achtergebleven zijn, piekeren zij over pokeren en andere zielsverheffende geneugten.'[88]

Zo'n blad als *Vrij Nederland* heeft wat hem betreft geen culturele waarde en is bovendien niet geschikt voor Nederlanders in andere delen van de wereld. Achter zijn onvrede lijkt deels persoonlijke rancune schuil te gaan. Zijn stukje over Marsman had de redactie ingekort, een ander stuk over Ter Braak was geweigerd. En dat zijn medewerking bij deze bijdragen gebleven was, leek hem ook te steken. In oktober 1941 schreef Greshoff een kennis in Londen dat hij weigert nog een poging tot nieuwe medewerking te ondernemen: 'Men heeft 1½ jaar mijn bestaan geignoreerd; dat men daarmede voortga!'[89]

Vrij Nederland stoot Greshoff vooral tegen de borst, omdat hij er onvoldoende verandering in ontdekt. Alles behoort sinds het oorlog is anders te zijn, vindt hij. Ook zijn eigen houding beschouwt hij als gewijzigd: zijn geest van verzet is niet verminderd, maar richt zich nu op geheel andere dingen. Was hij vroeger een groot voorstander van een bonte schakering aan overtuigingen, van vlammende polemieken en van volledige vrijheid van het woord, nu vindt hij zoiets volslagen ongepast. 'Alle afscheidingen zijn ingestort. Ik ken nog alléén maar medeburgers in dezelfde angst en nood.'[90]

Van andere Nederlanders verwacht hij dezelfde houding. Er moet een bezem door het verleden, door oude artistieke en politieke twisten, zodat men zich kan richten op het 'Nederlandsch belang'. Dat brengt onder meer

de vaderlandse plicht met zich mee om 'niet slechts tot hun laatste snik anti-Duitsch te blijven, maar om hun afkeer op hun kinderen en kindskinderen voort te planten'.[91]

Greshoff had zijn kritiek op *Vrij Nederland* zowel met Van Blankenstein als met minister Bolkestein gedeeld. De laatste had Greshoffs zienswijze belangrijk genoeg gevonden om in de ministerraad aan te kaarten, 'want ook bij ons zijn bezwaren. Ik geloof dat de Redactie haar fouten wel eenigszins inziet, maar.... Die smaak van haar publiek! Zelf heb ik ook op beteren toon aangedrongen.'[92]

Het cultureel tijdschrift *De Stoep* op Curaçao, dat voor het eerst in september 1940 verscheen, waardeert Greshoff meer. De redactie van het Nederlandstalige, in Willemstad uitgegeven tijdschrift is opgezet door Frits van der Molen en Chris Engels, een arts die publiceert onder het pseudoniem Luc Tournier. Volgens de inleiding in het eerste nummer wil *De Stoep* een podium bieden aan Nederlandse schrijvers nu 'de bodem van ons vaderland wordt betrapt door de laarzen van ressentiment-maniakken'.[93] Het mooi uitgegeven blad, in groot formaat en vaak meer dan vijftig pagina's tellend, vult een gat: vóór *De Stoep* was er weinig literair leven op Curaçao, waar Nederlands, Spaans, Papiaments en ook steeds meer Engels wordt gesproken.[94]

Adriaan van der Veen heeft Greshoff vanuit Amerika op de hoogte gebracht van het bestaan van *De Stoep*. Tot beider verbazing hebben de Curaçaoënaars een grote belangstelling voor de Nederlandse literatuur, inclusief Greshoffs oeuvre. 'Zij kennen uw werk van A tot Z; in de ingezonden stukken die in de plaatselijke bladen verschijnen, wordt u dikwijls geciteerd, om met uw argumenten de argumenten van een of anderen tegenstander dood te slaan. Enfin, er is een opgewekt, strijdlustig Nederlandsch leven.' Niet dat Van der Veen het niveau van *De Stoep* erg hoog vindt, het is, oordeelt hij, in deze kleine samenleving natuurlijk door en door provinciaals. Dat valt niet te voorkomen: 'Deze menschen missen de toevoer van boeken uit Nederland, wilden zelf iets maken, doen hun best, maar kunnen niet veel bereiken, omdat er waarschijnlijk weinig of geen eersterangsch talent zit.'[95]

Zodra Greshoff via Van der Veen van het bestaan van *De Stoep* hoort, zoekt hij contact met de redactie: 'Schrijft u mij nog eens uitvoerig over de litteraire verhoudingen op Curaçao. Ik wil graag alles weten. Wie en wat zijn de Stoepmenschen. [...] Ik zag N° 1–5 van De Stoep. Ik zond er *veel* kopy heen.'[96] Werk van Dirk Opperman, Elisabeth Eybers, C. Louis Leipoldt, Leo Vroman, Miep Luitingh, Frans Bijlsma en hemzelf gaat separaat naar Willemstad.

Koopvaardijvaarder Hendrik de Wit, die Van der Molen en Tournier helpt bij de productie van *De Stoep*, antwoordt Greshoff en doet de ontstaansgeschiedenis van het blad uit de doeken. De Wit, die eerder in Indië is geweest, stelt vast dat er in Curaçao een grotere belangstelling is voor de Nederlandse literatuur dan in de Oost: 'Het Nederlandse element is hier minder formalistisch, iets gezonder, en de verhoudingen zijn anders. Er zijn hier immers geen *oorspronkelijke* bewoners, wel groepen van hier toevenden en groepen van hier meer of minder ingeburgerden. Van de Hollanders werken er velen bij het oliebedrijf, dat daar zijn eigen woonwijken heeft. Het contact tussen de mensen daar en de mensen die in de stad wonen is minder groot dan U mogelijk zou menen.'[97]

Greshoff informeert of er in Curaçao geen kunstkring is, die lezingen organiseert. Die is er, maar De Wit helpt hem uit de droom: Curaçao is maar klein, 'geen wijd Indië, de middelen, de baten, het nuttig effect zal zeker moeten worden onderzocht en er zal veel reclame nodig zijn, het zou in de gemoederen van het Kunstkring-bestuur op gang gebracht moeten worden'.[98]

De Stoep heeft inmiddels een en ander geplaatst van de kopij die Greshoff zond en is zeer blij met zijn inbreng. De Wit verontschuldigt zich voor de pijnlijke drukfouten in Greshoffs essay over Arthur van Schendel, die de redactie als julinummer publiceerde. Ze konden er weinig aan doen: 'Er zijn hier drie drukkerijen, en er is steeds moeite om een Stoep gedrukt te krijgen. De zetters zijn dan mensen, die het Curaçaose Papiaments tot moedertaal hebben, en vaak het Nederlands maar half begrijpen. Wij zijn wel gewend zo te roeien, doch buiten Curaçao weet men dat niet altijd zo.'[99] Greshoff raakt meer en meer op de hoogte van de problemen van de Nederlandse cultuur 'in den vreemde' en heeft er in dit geval alle begrip voor: de ijver en goede bedoelingen compenseren het gebrek aan vakkundigheid.[100]

Tot slot is in februari 1941 in New York het eerste nummer van de *Knickerbocker Weekly* verschenen, een tweetalig tijdschrift, Nederlands en Engels. Adriaan van der Veen en Jan van As werken er onder meer aan mee. Greshoff spreekt eind maart 1942 per telegram met de redactie af dat hij elke week een bijdrage à 20 dollar zal leveren, omgerekend een welkome 5 Zuid-Afrikaanse pond. Greshoff denkt aan een reeks 'Zuid-Afrika en wij', zodat hij er direct een boekje van kan maken.[101]

Intussen worden er in Londen plannen gemaakt voor een tweemaandelijks Nederlands tijdschrift onder de naam *Buitengaats*, dat naast *Vrij Nederland* zou moeten bestaan. Minister Bolkestein, die er het initiatief toe nam, schrijft Greshoff erover: 'Velen met mij meenen, dat "Vrij Nederland" niet

het standaard-peil mag aangeven van de Nederlanders te Londen; we verdienen betere beoordeling!'[102] Het verzoek van de minister – 'Voor medewerking is allereerst het oog op u gericht' – dat door redactiesecretaris Hans Gomperts nog eens herhaald wordt, beantwoordt Greshoff met de belofte een stuk over Van Schendel te sturen.[103] Maar op de telegrammen van 5, 16 en 26 januari van Gomperts en andere redactieleden reageert Greshoff vervolgens niet en in zijn dagboek moppert hij lusteloos dat hij de bijdrage vooral toezegde om zijn oude vriend Bolkestein een plezier te doen en dat er grenzen zijn aan zijn werkkracht, nu hij ook al voor *De Stoep* en de *Knickerbocker* schrijft. Bovendien heeft hij 'eenig bezwaar om te schrijven in een blad dat A. den Doolaard in zijn redactie opneemt'.[104]

Greshoff meent bovendien dilettantisme in Gomperts telegram te proeven en dat ergert hem. Gomperts heeft duidelijk geen ervaring, anders had hij hem wel het aantal woorden geschreven, of het soort onderwerpen, of het honorarium, als dat er al is.[105] Op verzoek van Arthur Lehning, een van de andere *Buitengaats*-redacteuren, probeert hij wel enkele Zuid-Afrikaanse medewerkers te werven: 'Ik belde Van Wijk op om een bijdrage, ik heb twee novellen van J.v. Melle en twee gedichten Elisabeth Eybers in mijn bezit. Ik kan een aantal bladzijden ontleenen aan een m.s. van dr. Erlank, dat ik hier heb. Verder zal ik W.E.G. Louw schrijven.'[106] De Zuid-Afrikaanse schrijver en academicus W.J. du Plooy Erlank schrijft onder het pseudoniem Eitemal en zal in 1953 bekend worden met zijn boek *Jaffie*. Terwijl Greshoff de Louw-broers consulteert, is men intussen in Londen tot de conclusie gekomen dat uitgave van *Buitengaats* financieel niet haalbaar is.[107]

Greshoff vindt het cruciaal dat er buiten Nederland iets van kwaliteit wordt opgezet. Hij zou er zich tweehonderd procent voor willen inzetten. Maar hij zit te ver weg van iedereen met wie hij zoiets zou kunnen ondernemen en moet toekijken hoe anderen zitten te prutsen. Dat frustreert hem gigantisch. In 1943 zal hij foeterend – 'ik pruttel en brom meer dan goed voor de gezondheid is' – aan minister Bolkestein schrijven dat hij niet begrijpt dat de Nederlandse regering zo bedeesd en terughoudend is wanneer het op culturele belangen aankomt: 'Had de regeering mij eind 1940 de beschikking gegeven over 2500,- pond, dan hadden wij drie jaar lang een behoorlijk algemeen tijdschrift gehad en ik zou in staat geweest zijn dit bedrag waarschijnlijk geheel en zeker voor het allergrootste deel terug te storten.'[108]

Zijn deceptie ziet hij nog eens bevestigd als weduwe Rien Marsman hem vanuit Londen voorhoudt: 'Te bedenken dat "Vrij Nederland" door Menno; "Buitengaats" door Eddy en Henny geredigeerd zouden worden, geeft je een denkbeeld van het verlies dat wij niet alleen, maar ook heel Holland

heeft geleden door hun dood.'[109] Het verlies van drie van zijn beste vrienden is een blijvende zwakke plek, juist in de pogingen een vitaal cultureel tijdschrift uit de grond te stampen. Als Adriaan van der Veen hem vanuit Amerika een oude *Criterium* weet te bezorgen, raakt Greshoff volkomen overstuur, omdat het nummer van het nieuwe tijdschrift, dat in maart 1940 uit *Werk* was ontstaan, geheel gewijd is aan Marsman.[110] Greshoff kan het niet lezen zonder het droog te houden: 'Ik liep den geheelen dag over de verloren vrienden, over het verleden, over Groot Nederland te piekeren. Wanneer komt er een einde aan deze menschonteerende moordpartij, waarvan wij het slachtoffer zijn?'[111]

Kort erna bespreekt hij met prinses Marie een onderwerp dat hem eveneens zeer aangrijpt: de dood van Stefan Zweig. De Oostenrijkse schrijver had kort daarvoor, op 22 februari 1942, een einde aan zijn leven gemaakt. Hoewel Zweig veilig in Brazilië verbleef, gevlucht voor het naziregime, wenste hij de uitkomst van de oorlog niet af te wachten.

Greshoff had Zweig slechts twee keer ontmoet, in 1912 in het gezelschap van Emile Verhaeren en tijdens een dinertje in Brussel, maart 1929. 'Ik heb nooit iets van die meneer Zweig gelezen. Is het *heusch* de moeite waard?' had hij zich de laatste keer nog afgevraagd.[112] Hij had het goed met de rustige, geestige en – ondanks zijn toen al grote roem – bescheiden schrijver kunnen vinden. De prinses had Zweig nog op de begrafenis van Freud in Londen gezien, in september 1939.

Greshoff identificeert zich met Zweig, omdat hij net als de Oostenrijker overtuigd is van een algehele ondergang van 'hun' wereld. Hoe de wereld er na de oorlog ook uit zal zien: hun oude, geliefde Europa is voorgoed verdwenen. Hij ziet Zweigs zelfgekozen dood niet als een gevolg van levensmoeheid, maar als een tot het uiterste doorgevoerde loyaliteit aan een hogere beschaving.[113]

De prinses heeft een andere invalshoek. 'Zelfmoord komt alleen voort uit een innerlijke drang of liever uit de afwezigheid van een innerlijke levensdrift,' had Bonaparte tijdens de thee betoogd. In een uiterlijke aanleiding voor zelfdoding, als oorlog, gelooft de psychoanalytica niet: 'Ik zou nooit zelfmoord kunnen plegen, hoe ellendig de omstandigheden voor mij ook waren, alleen al omdat ik te nieuwsgierig van aard ben: ik wil altijd zien hoe het àfloopt zonder bang te zijn dat het verkeerd afloopt.'[114]

Haar uitspraken waren voor Greshoff, ongetwijfeld niet alleen met Zweigs lot, maar ook met dat van Ter Braak in het achterhoofd, en wellicht zelfs met dat van twee van zijn ooms, aanleiding geweest zijn eigen nieuwsgierigheid, of beter gezegd: het gebrek eraan, te onderzoeken. Veel verder

dan een apathische conclusie was hij niet gekomen: 'Ik ben moe. Ik geloof het wel.'[115]

Kees Konyn

Inkomsten blijven intussen welkom. Als Greshoff op een van de middagen bij vriend Jacques Malan zijn nood over gebrek aan vaste verdiensten klaagt, biedt die hem een perspectief. Malan is hoofdredacteur van het in 1939 door hem opgerichte tweewekelijkse blad *Trek* en gaat daar net zo in op als Greshoff destijds in *Groot Nederland*. Het blad, dat over politiek, economie, kunst en literatuur gaat, wordt door Afrikaanssprekende Zuid-Afrikanen met achterdocht bekeken, vanwege de socialistisch-progressieve, anti-ambtelijke signatuur. De polemische houding zorgt tegelijkertijd voor succes: *Trek* heeft een oplage van vijfduizend exemplaren, wat voor een intellectueel tijdschrift in die tijd enorm veel is.[116] *The Guardian* zal het blad in augustus 1944 'the most read, most discussed and most quoted journal in South Africa' noemen.[117] Malan wil graag dat Greshoff een rubriek over de Zuid-Afrikaanse literatuur in zijn blad begint.

Greshoff twijfelt: hij heeft zich tot nu toe zeer bewust níét met de Zuid-Afrikaanse letteren ingelaten. De manier waarop hij kritiek en essayistiek bedrijft, zou in Zuid-Afrika tot grote ontzetting leiden: 'Wanneer ik tegen een van de halfgoden, die taboe zijn, tekeer zou gaan, mist dat zijn uitwerking, omdat men hier dadelijk zegt: die Hollander weet het natuurlijk weer beter, waar bemoeit hij zich mede.'[118] Hij heeft zijn lesje na de polemiek met Maurice Roelants over het lage Vlaams literair peil en na zijn Indische ervaringen blijkbaar geleerd. Bovendien vindt hij de Afrikaners conservatiever en kleinzieliger dan de Vlamingen.

Malan heeft de oplossing: een pseudoniem. Zo doet Fred le Roux het ook. Le Roux is verbonden aan *Die Huisgenoot*, maar schrijft een tweewekelijkse rubriek in *Trek* onder de naam Klaas Konyn en dat werkt prima. Greshoff ziet het nog steeds niet zitten. Zelfs als hij onder een schuilnaam publiceert, zal men direct doorhebben van wie die artikelen zijn. Hij belooft Malan erover na te denken.

Maar dan wordt Le Roux door zijn chef Marcus Viljoen van *Die Huisgenoot* gesnapt. Viljoen eist dat zijn medewerker zijn stukjes voor de concurrent onmiddellijk staakt. Het is het zetje dat Greshoff nodig heeft. Hij vindt het zo'n verlies dat Fred zijn rubriek niet meer schrijven kan, dat hij besluit deze voort te zetten. Klaas Konyn gaat heen, Kees Konyn doet zijn intrede.[119]

Onder Konyns schuilnaam legt Greshoff vanaf dat moment om de week

de Zuid-Afrikaanse literaire wereld onder de loep en beschrijft half ernstig, half spottend wat er mis mee is. En dat is nogal wat. Keer op keer maakt Konyn de 'G.A.K.' – de 'Groot Akademiese Kritici' – belachelijk, protesterend tegen het lage peil van hun recensies en de macht die deze middelmatige, zelfingenomen heren hebben. Wat Konyn betreft is een bloeiend literair leven alleen mogelijk als er sprake is van onomwonden kritiek: 'Die stelsel van krap-jy-my-rug-dan-krap-ek-joue werk moordend op die ontwikkeling van die gees.' Hij fulmineert ook tegen de 'handboek-herkauwers' en de literaire inteelt op de universiteiten.[120] Een handjevol nieuwe schrijvers-critici noemt hij ''n klompie kleindorpse pedante wat die noodlot uit 'n grap tot beoefening van die literêre kritiek verlei het. Hulle bly so besig om "verrykings van die Afrikaanse romankuns" te ontdek.'[121]

Op enkele satirisch getinte essays van Van Wyk Louw na is het de eerste keer dat er in Zuid-Afrika dit soort literaire kwinkslagen verschijnen, iets ongehoords! Zodoende zorgt Kees Konyn voor grote onrust 'in de gemoedelijke, welwillende bedompte atmosfeer der ambtelijke Afrikaanse letteren'. Zelfs Greshoff is stomverbaasd over de omvang en de heftigheid van de reacties op wat hij zelf als niet meer dan een goede grap beschouwt: 'Nog nooit is aan eenig geschrijf van mijn hand zooveel aandacht besteed als aan "Kees Konijn".'[122]

Aandacht is er zeker: volgens de letterkundige Rob Antonissen voerden Konyns bijdragen ''n kort skrikbewind' in de Afrikaanse literatuur.[123] Het bedrog zorgt voor veel discussie in de kleine Afrikaanse literaire wereld, met als hamvraag: wie is die Kees Konyn? Men denkt vanwege de taal niet aan Greshoff. Die schrijft de stukjes in het Nederlands, waarop Fred le Roux ze naar het Afrikaans vertaalt. Le Roux voegt specifiek Afrikaanse woorden en agrarische beeldspraak toe en vult aan of herschrijft, zodat het stuk naadloos bij de Zuid-Afrikaanse omstandigheden aansluit en Greshoffs dekmantel sterk is.[124]

Om de aandacht af te leiden, laat Greshoff Kees Konyn bovendien een scherp stuk tegen hemzelf schrijven. Konyn becommentarieert de drie lezingen die Greshoff aan de Universiteit Kaapstad heeft gegeven en noemt zijn poëzie 'gedoem om met die tyd te verdwyn of om teruggebring te word tot 'n literêr-historiese interessantheid van geringe belang'. Nog treffender is hoe Konyn Greshoffs proza omschrijft: 'Al sy boeke is saamgevoeg en soms saamgeflans uit stukkies wat hy links en regs in tydskrifte en dagblaaie gepubliseer het. Hy het nooit 'n boek van A tot Z volgens 'n vooraf beraamde plan geskryf nie. Soms slaag hy daarin om in 'n kort, pittige stukkie treffende dinge te sê; maar 'n aantal kort, pittige stukkies langs mekaar geplaas,

vorm nog nie wat 'n mens 'n boek noem nie.'[125] Met deze humoristische kritiek geeft Greshoff een tragisch rake omschrijving van zichzelf. Veel van zijn boeken bestaan inderdaad uit gerecyclede, aan elkaar geplakte journalistieke stukjes.

Verschillende Afrikaner schrijvers worden verdacht achter Kees Konyn schuil te gaan, totdat I.D. du Plessis een hekeldicht in *De Huisgenoot* publiceert, waarin hij laat merken dat hij Greshoff doorziet.[126] Greshoff antwoordt door onder eigen naam een ingezonden brief in *Trek* te plaatsen, terwijl Fred le Roux, als vertaler en voorganger volledig op de hoogte, onder pseudoniem een ingezonden brief plaatst om Greshoff juist tegen Konyn te verdedigen. 'In het Zuid-Afrikaansche provincialisme is dit grapje tot een gebeurtenis geworden! Jacques Malan heeft er een mateloos plezier in.' Greshoff vindt het ook best aardig, maar uiteindelijk interesseert de Afrikaanse literatuur hem op het kleine clubje van gewaardeerden na – Van Wyk Louw, W.E.G. Louw, Elisabeth Eybers en Uys Krige – te weinig: 'Het lot der Fransie Malherbe's, Van den Heever's, Coetzee's, Conradie's, Nienabers en andere hopelooze knoeiers laat mij in laatste aanleg steenkoud.'[127]

Op banenjacht

De reuring rondom Kees Konyn brengt Greshoff de nodige verlichting tijdens het gepieker over de oorlog en de column levert bovendien een klein honorarium op. Maar met één tijdschriftrubriekje zijn de geldelijke problemen niet opgelost.

De paar lezingen, de Nederlandse Boekerij, soms een stukje voor de *Knickerbocker Weekly* of *De Stoep*: het blijven druppels op de gloeiende plaat. Greshoff neemt Regnier van Swinderen in vertrouwen over zijn hachelijke financiële toestand en zijn verlangen iets voor Nederland te kunnen betekenen.[128] Van Swinderen belooft er werk van te maken en schrijft naar het Nederlandse gezantschap in Pretoria.[129]

Ook met Bolkestein is Greshoff nog steeds in correspondentie. Hij schrijft de minister dat hij ervan overtuigd is zich nuttig te kunnen maken in de vrije Engelse hoofdstad. Adriaan Pelt, de chef van de pas opgerichte Regeringsvoorlichtingsdienst, zal hem toch zeker wel kunnen gebruiken? Er zijn maar weinig mensen met een zo omvangrijke en gevarieerde journalistieke ervaring als hij. Waarom geeft de regering hem geen gelegenheid iets te doen?

Eerder is Matthijs Bokhorst, die als hoogleraar in Pretoria en vervolgens als persattaché bij het Nederlandse gezantschap aldaar werkte, benoemd tot

onderdirecteur van de Regeringsvoorlichtingsdienst in Londen. Pelt heeft hem met een specifieke opdracht belast: Bokhorst moet zorgen voor een nauwere samenwerking tussen Radio Oranje, dat uitzendt naar bezet gebied, en De Brandaris, een radio-omroep voor zeevarenden.[130] De benoeming is een flinke teleurstelling voor Greshoff, die het baantje zelf graag had gewild. Bokhorst was voor zover hij weet als persattaché in Pretoria een mislukking geweest; hij had zich met zijn gebrek aan tact verre van populair gemaakt in Nederlandse en Zuid-Afrikaanse kringen. Bovendien is Bokhorst een paar jaar eerder tot Zuid-Afrikaan genaturaliseerd. Had de regering in deze tijden zo'n baantje werkelijk niet aan een Nederlands staatsburger kunnen geven? 'De nationaliteit is toch niet zoo iets als een demi saison, welke men al naar behoefte van het getij aan en uit kan trekken!'[131] Bolkestein schrijft terug dat de benoeming via zijn collega van Buitenlandse Zaken is gelopen en dat hij er geen zeggenschap in had.[132]

Greshoff houdt het niet bij klagen, hij komt ook met een voorstel. Als men hem niet in Londen wil hebben, dan ziet hij een taak voor zichzelf in Zuid-Afrika op het gebied van cultuurpropaganda. Waarom geen Nederlandse Voorlichtingsdienst in Zuid-Afrika oprichten? Hij heeft in Batavia met Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, de Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië, al gebrainstormd of hij niet voor een soepelere uitwisseling van persberichten tussen Indië en Zuid-Afrika zou kunnen zorgen, als een soort wandelend filiaal van de Regeerings Persdienst.[133] Of hij zou een Nederlands Cultuurhistorisch Instituut aan de Universiteit van Kaapstad kunnen oprichten, net zoals er al aan de Universiteit van Pretoria is?

In Londen heeft de Nederlandse regering inmiddels ook beseft dat betere voorlichting over Nederland in andere landen nodig is. Vooral bij de Nederlandse gezantschappen in Lissabon, Pretoria en Washington kunnen ze hulp gebruiken. Maar door het verlies van Indië staat de regering er financieel moeilijk voor. Bolkestein vreest dat oorlogsvoering prioriteit heeft: 'Voor cultuurpropaganda móét het wel een slechte tijd zijn.'[134]

Het gezantschap in Pretoria is van belang, omdat de verdeeldheid tussen de Britse Zuid-Afrikanen en de anti-Britse Afrikaners sinds de oorlogsdeelname van de Unie alleen maar is toegenomen. Nederland is zodoende zijn goede verstandhouding met een groot deel van de anti-Engelse Zuid-Afrikaanse bevolking aan het verliezen. Het is aan het Nederlandse gezantschap de sympathie terug te winnen.

Greshoff is zich bewust van deze diplomatieke noodzaak. Hij wijst er in zijn brief aan Bolkestein op dat de Zuid-Afrikaanse regering nu weliswaar aan geallieerde zijde staat, maar dat de kans groot is dat er na de oorlog een

nationalistische regering aan de macht komt, als reactie op het oorlogsbewind. Het Nederlandse beleid moet rekening houden met een overwinning van deze Nasionale Party. Natuurlijk is de pro-Duitse houding van dit deel van de Afrikaners problematisch, maar het is niet in het Nederlandse belang de Afrikaners tegen zich in het harnas te jagen. Nederland, vindt Greshoff, moet als stamverwant land een basis scheppen waarop men elkaar tegemoet kan komen, en zelfs kan vergeven. Juist de Afrikaners die volharden in hun anti-Engelse houding hebben volgens Greshoff recht op Nederlandse genegenheid en bewondering. Zij zijn immers in feite net als de Nederlanders die zich tegen de Duitsers blijven kanten. Voor hen is het onmogelijk de Engelsen, nog maar een jaar of veertig geleden hun overweldigers, níét als vijand te zien. Afrikaners die met de Engelsen samenwerken, zijn als de NSB'ers in Nederland.[135]

Greshoff ergert zich aan de Nederlanders die op het Zuid-Afrikaanse gezantschap werken. Die ruïneren met hun onverbloemd pro-Engelse houding alle mogelijkheden voor goede relaties in de toekomst.[136] Het gemopper op de gezant, W.F. van Lennep, is in zijn dagboek niet van de lucht: 'B. [Bolkestein] is vol goeden wil. Maar te denken dat de regeering betreffende Zuidafrikaansche aangelegenheden voorgelicht wordt door een zoo aartsdom iemand als Van Lennep.'[137] Dat Van Lennep de vrijwel onmogelijke taak heeft enerzijds de nationalistische Afrikaners tegemoet te komen en anderzijds de geallieerde regering-Smuts te vriend te houden, lijkt Greshoff niet te beseffen of het interesseert hem, met zijn gebrek aan sympathie voor de Engelsen, niet.

Terwijl Greshoff vanuit Kaapstad plannen voor een Nederlandse Dienst van Voorlichting in Zuid-Afrika of een Nederlands Cultuurhistorisch Instituut op Bolkestein afvuurt, is het gezantschap in Pretoria allang bezig iets aan de nieuwsvoorlichting voor het zo sterk bevooroordeelde Zuid-Afrikaanse publiek te doen. Van Lennep had in de zomer van 1941 Londen hierbij zelfs al om hulp gevraagd. Er is, denkt hij, onder de witte Zuid-Afrikanen veel belangstelling voor Nederlands nieuws, dus hij ziet volop kansen voor beïnvloeding.

De regering was op het verzoek van Van Lennep ingegaan en had hem op 9 augustus 1941 laten weten dat de RVD zou zorgen voor een telegrafische nieuwsdienst voor Pretoria.[138] Ook kreeg het gezantschap een nieuwe persattaché: mevrouw Van den Bosch. Greshoff was verbijsterd en gegriefd geweest dat de regering na Bokhorst opnieuw een onervaren iemand aannam en hem genegeerd had. Van Lennep had echter de keuze voor de nieuwe persmedewerkster gemaakt. 'Kunt u de motivaties althans niet op eenige

wijze gissen?' had Bolkestein hem retorisch gevraagd. 'Ze berustten geheel bij den gezant.'[139]

Het werk van mevrouw Van den Bosch stemt echter niet tot tevredenheid in Londen, al was het maar omdat de regering slecht op de hoogte wordt gehouden van de nieuwsverspreiding in Zuid-Afrika. Men vindt haar bovendien zo beroerd voor de radio dat men Greshoff eind maart 1942 vraagt de wekelijkse toespraak op zich te nemen. Die is daar best toe bereid, maar niet als de persattaché officieel behouden blijft, terwijl hij haar werk opknapt. In zijn dagboek noteert hij: 'Zelfs in zulke "getrouw vaderlandsche" kringen als de Nederl. Club, staat men sterk afwijzend tegenover v Lennep, die men openlijk beschuldigd van het schandelijkste nepotisme. Het is al vrindjes wat de klok slaat: Plokhooy, Bokhorst, v.d. Bosch, etc. zonder dat op bekwaamheid gelet wordt.'[140]

Uiteindelijk blijkt mevrouw Van den Bosch niet op haar functie te handhaven: Van Swinderen fluistert Greshoff 30 maart in vertrouwen toe dat ze – na een zoveelste onvergefelijke fout te hebben gemaakt – onmiddellijk ontslag heeft gekregen.

Twee dagen na dit bericht hoort Greshoff, opnieuw van Van Swinderen, dat het gezantschap aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Londen getelegrafeerd zou hebben om Greshoff voor de functie van persattaché te vragen. Greshoff ziet in de baan een uitweg voor al zijn problemen. Als de regering hem aanstelt, kan hij weer in zijn levensonderhoud voorzien. Maar hij wil de functie alleen aannemen als hij toestemming krijgt in Kaapstad te blijven wonen: Pretoria is hem te ver weg.[141]

De regering passeert hem echter opnieuw en laat weten afwijzend tegenover Greshoffs benoeming te staan. Greshoffs telegram aan minister Bolkestein, dat hij met behulp van Van Swinderen heeft opgesteld – 'Hear from South African side of vacancy press attaché Pretoria stop Therein lies possible solution of my urgent problem stop please see immediately minister Kleffens.' – mag niet baten.[142] De 'vele middelmatige figuren' die bij de regeringsdiensten werken zijn bang dat Greshoffs 'groote persoonlijkheid, die zich op alle terreinen heeft bewezen, hen zou wegdrukken'. Pelt heeft dat min of meer tegen Van der Veen gezegd: 'Deze menschen zijn dikwijls ook beter geschikt voor hun baantjes, omdat zij geen initiatief bezitten.'[143] Van een minder diplomatieke Rien Marsman verneemt Greshoff dat Van Kleffens van Buitenlandse Zaken hem geen baan wil geven, omdat hij lastig zou zijn.[144]

Greshoff begrijpt volstrekt niet hoe de regering tot deze conclusie is gekomen en hij is er flink door van zijn stuk gebracht. 'Welke slechte eigen-

schappen ik ook moge bezitten, "lastigheid" behoort daar *niet* onder. Integendeel, ik ben in wereldsche zaken immer tot het uiterste inschikkelijk omdat ze mij in wezen niet aangaan. Mijn "lastigheid" beperkt zich dus tot het gebied der letterkunde en daarmede heeft nu weer de heer van Kleffens niets te doen. Dit alles vormt een "afschuwelijk misverstand", waar ik gaarne om lachen zou, ware het niet, dat mijn bestaan er door in gevaar gebracht wordt.'[145] Nogal naïef om te denken dat bestuurders en politici, voor wie Greshoff in zijn gedichten en diverse 'Spijkers' zelden een goed woord overhad, die scheiding tussen literatuur en het echte leven ook zo zien.

Opnieuw overlegt hij met Van Swinderen hoe Van Kleffens op andere gedachten kan worden gebracht. 'Een buitenstaander kan zich nooit een voorstelling vormen van de ellende, welke voor een schrijver voortvloeit uit zulk een voortdurende reeks van ergernissen en moeilijkheden.'[146]

Aan Bolkestein heeft hij ook al niets. Die dankt hem voor de zendingen met boeken, chocolade en suiker en zegt te blijven uitkijken naar een baantje voor hem. Maar de resultaten die de minister van Onderwijs behaalt, zijn tot nu toe steeds hetzelfde: 'Zoo graag zou ik U van dienst zijn bij uw *gerechtvaardigde* aspiraties, maar ik zie géén middel', 'hier stuit ik vooralsnog op moeilijkheden, wat U betreft', 'ik wéét gene weg in dezen', 'Zoodra ik in éénig opzicht licht voor U zie, schrijf ik U weer, want Uw onverdiend lot deert mij zeer.'[147]

Een doorbraak

Op 26 april 1942 verblijft Greshoff opnieuw op Zeekoevlei, als Jan junior langskomt. Hij heeft zijn vriendin, zijn latere echtgenote Nancy Baines, bij zich. Jan en Nancy brengen een telegram mee uit New York van Adriaan Pelt, nog steeds hoofd van de RVD in Londen, maar op werkbezoek in Amerika waar men ook bezig is een voorlichtingsdienst uit de grond te stampen. Pelt vraagt Greshoff om zelf met een voorstel te komen wat hij zou kunnen doen, de regering wil hem graag helpen.[148] Greshoff denkt nog steeds aan een voorlichtingsfunctie bij het gezantschap in Pretoria, bespreekt de zaak met Van Swinderen en telegrafeert Pelt erover.[149] Vervolgens blijft het weer stil.

Half mei 1942 komt er een telegram van Marcus van Blankenstein met een voorstel naar Londen te komen om een algemeen maandschrift te leiden. Nu het plan van *Buitengaats* is stopgezet, overweegt men naast *Vrij Nederland* een ander soort publicatie op bredere basis: Nederlands, Vlaams, Afrikaans. 'Same tone collaboration Vrij Nederland and probably Radio if prepared stop what requirements for London living stop. Dutch Belgian governments interested Netherlands Publishing Company Licence. Blankenstein.'[150]

Greshoff was ogenblikkelijk naar Regnier van Swinderen gesneld om te overleggen. De twee komen tot de conclusie dat het dwaasheid is als Greshoff naar Londen gaat voor 'een werk van twijfelachtig belang', terwijl er in Zuid-Afrika nog zo veel verwaarloosd wordt.[151] Toch telegrafeert Greshoff, meteen weer in gedrukte stemming, terug dat hij in principe akkoord gaat met Van Blankensteins voorstel naar Londen te komen. Zijn situatie begint te nijpend te worden om te bedanken.

Een dag later schrijft hij er echter een brief achteraan, waarin hij te kennen geeft dat hij Van Blankensteins aanbod weliswaar graag aanneemt, maar dat hij denkt dat het van een nóg groter belang is hem in Zuid-Afrika te houden, waar hij zou kunnen werken aan een stelselmatige, doelbewuste propaganda voor Nederland. Greshoff ziet er enorm tegenop zijn zonen weer te verlaten. Bovendien, rekent hij Van Blankenstein voor, is het voor iedereen voordeliger als hij in Zuid-Afrika blijft. Zijn komst naar Londen zou betekenen dat hij twee huisgezinnen – hemzelf en Aty in Londen, Jan en Kees in Kaapstad – onderhouden moet. Kan hij Nederland niet het beste en meest doeltreffend dienen '*hier* en *nu*'? Het is hem 'werkelijk niet om het onderste uit de kan te doen. Het eenige wat ik verlang is een behoorlijk eenvoudig bestaan voor mijn, dan gesplitst gezin. Wanneer men mij hier te werk stelt kan ik natuurlijk met aanzienlijk minder honorarium toe, terwijl ook extra kosten komen te vervallen.'[152]

De telegrammen blijken nutteloos, want ook het nieuwe Londense tijdschrift komt niet van de grond. Greshoff heeft er schoon genoeg van en besluit elke hoop op hulp van regeringszijde op te geven en niet langer wanhopige telegrammen te sturen. Hij heeft gedaan wat hij kon en wordt doodzenuwachtig van al die onderbrekingen van zijn werk. Hij verwijt vooral Pelt gebrek aan daadkracht, omdat die een veel grotere vinger in de pap heeft dan Bolkestein. Pelt draait en talmt en houdt hem voortdurend aan het lijntje, terwijl hij intussen andere mensen, als Bokhorst, baantjes bezorgt.[153] Greshoff heeft inmiddels gehoord dat Bokhorst ook bij Radio Oranje ontslagen is, omdat hij niet bleek te voldoen, wat zijn ideeën over de regering bevestigt en zijn chagrijn natuurlijk voedt.[154]

Toch spreekt de Nederlandse regering twee maanden later alsnog het verlossende woord. 16 juli 1942 wordt Greshoff om half twaalf 's avonds door Van Lennep gebeld. De gezant meldt hem dat hij bij de op te zetten informatiedienst in New York kan komen werken. Zijn maandelijkse salaris zal 100 pond bedragen, zo'n 800 gulden.[155] Wel moet Greshoff zelf de reis betalen.

Aty en Jan bespreken de nu eindelijk concrete plannen uitvoerig. Eigen-

lijk hoopt Greshoff nog steeds op de persattachéfunctie in Pretoria, maar hij begrijpt dat als hij dit aanbod afwijst, hij niet meer op hulp van de regering hoeft te rekenen. Een nieuwe scheiding van Jan junior en Kees, inmiddels 25 en 22, is in beide gevallen niet te vermijden en New York is nog altijd aantrekkelijker dan het provinciaalse Pretoria. Het alternatief zou zijn: niet gaan en hun spaargeld opeten, iets wat ze zo'n vijf jaar vol kunnen houden. Dat vinden ze te risicovol. Jan noch Aty heeft zin in de verhuizing, maar ze besluiten dat het de beste van alle opties is.

Op 19 juli seint Greshoff Van Lennep dat, als die vrije overtocht kan bedingen, hij het voorstel aanneemt. Twee dagen later gaat er een soortgelijk telegram naar New York: 'ACCEPT ENTHUSIASTICALLY STOP'.[156]

19

Als een schrijver denkt dat hij er is (1942–1945)

Het Netherlands Information Bureau, in de volksmond Nederlands Informatie Bureau of NIB, bestaat ruim een jaar als Greshoff er in oktober 1942 begint: het heeft in juni 1941 haar deuren geopend. Het primaire doel van het bureau was aanvankelijk om de dan nog neutrale Verenigde Staten te overtuigen deel te nemen aan de oorlog tegen nazi-Duitsland. Nu zij zich hebben aangesloten bij de geallieerden, focust het NIB op beïnvloeding van het beeld dat de Amerikanen van Nederland hebben, ten gunste van de politieke situatie na de oorlog. Pers, foto's, films, lezingen, radio-uitzendingen, tentoonstellingen, publicaties: alles wordt ingezet om het Nederlandse imago op te vijzelen.

Het New Yorkse NIB valt onder het Nederlands gezantschap in Washington en is in omvang en werkwijze al snel vergelijkbaar met de Londense Regeringsvoorlichtingsdienst. Naast de radioafdeling waar Greshoff komt te werken, heeft het bureau onder meer een journalistieke afdeling, een bibliotheekafdeling, een film- en een fotoafdeling. Bovendien is er iemand aangesteld om de Nederlandse zeelieden voor te lichten. Later zal de dienst nog verder worden uitgebreid.

Op 6 oktober 1942 arriveren Jan en Aty in New York en nemen hun intrek in het Barbizon Plaza-Hotel. Greshoff meldt zich nog diezelfde dag bij zijn nieuwe werkgever. Directeur N.A.C. Slotemaker de Bruïne is niet aanwezig, dus praat hij met de tweede man, Jacob – 'Jim' – Huizinga, een zoon van de beroemde historicus.[1] Die geeft hem nadere informatie over zijn voorlopige functie, die wat Greshoff betreft niet al te veel behelst: 'De zorg voor de oudvaderlandse beschaving bleek tenslotte neer te komen op het verzenden van nieuwsbijdragen door de aether alsmede enige ontspanningsmuziek voor varensgezellen.'[2]

Toch is er genoeg te doen op het NIB. Want hoewel Nederland en de Verenigde Staten inmiddels bondgenoten zijn, kan Nederland niet op veel Amerikaanse welwillendheid rekenen. Amerikanen kunnen goed uit de voeten met het stereotiepe beeld van het kleine landje dat bedreigd wordt door

de zee, dat vol tulpen, dijken en molens staat en waar mensen rondlopen op klompen. Het jeugdboek over het jongetje Hans Brinker, dat zijn vinger in de dijk stak en zo het land redde, is in Amerika enorm populair.[3] Maar het verhaal van 'large Holland', een modern land dat volop meedraait in de wereldeconomie en dat diep door Hitlers oorlog is geraakt en daarom sympathie en ondersteuning nodig heeft, vinden de Amerikanen lastiger te aanvaarden. Nederland lijkt immers zijn eigen boontjes prima te kunnen doppen: het was dankzij de neutrale opstelling bepaald niet arm uit de Eerste Wereldoorlog gekomen, terwijl veel landen grote verliezen hadden geleden. Bovendien had Nederland tot voor kort een enorm koloniaal bezit, waar veel Amerikanen nogal sceptisch tegenover stonden: de meesten zijn ervan overtuigd dat de Nederlanders de plaatselijke bevolking flink hebben uitgebuit. Nederland zielig? Niet volgens de Amerikanen. Het helpt ook niet dat, toen de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken, de Nederlandse regering direct naar Londen was uitgeweken en het koningshuis naar Canada verkaste. De beide aftochten waren breed uitgemeten in de Amerikaanse pers.

Alexander Loudon, de Nederlandse gezant in Washington, had deze ontwikkelingen met lede ogen aangezien. Loudon besteedde zelf al jaren veel aandacht aan public relations. Het gezantschap had een eigen persafdeling, waar vier mensen werkten, en Loudon had zelfs een Amerikaans pr-bureau in de arm genomen. In 1940 was er op zijn initiatief in New York een eenvoudig voorlichtingsbureautje tot stand gekomen onder leiding van J. van Stappen.[4] Maar met het uitbreken van de oorlog was dit eenmansbureau volgens de gezant niet voldoende, waarop hij de regering in Londen warmgemaakt had voor een voorlichtingsdienst in Amerika. Aanvankelijk was er geen geld beschikbaar, maar door ook Nederlands-Indië erbij te betrekken, was de zaak in de zomer van 1941 toch financieel rondgekomen. Beide regeringen zouden elk tienduizend dollar per maand overmaken, waardoor het Nederlands Informatie Bureau kon worden gerealiseerd en de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de Verenigde Staten naar een hoger plan werden getild. President Roosevelt bekrachtigde de relaties door het Nederlandse gezantschap in Washington begin mei 1942 de status van ambassade te verlenen, waardoor Alexander Loudon er de eerste Nederlandse ambassadeur werd.[5] Greshoff vindt Loudon na de eerste ontmoeting overigens maar vervelend: hij 'was "leuk" en laag bij de grond'.[6]

Loudon en RVD-hoofd Adriaan Pelt waren tot de conclusie gekomen dat binnen de nieuwe organisatie een scherpe scheiding moest worden gemaakt tussen nieuwsvoorziening enerzijds en voorlichting en propaganda ander-

zijds. Voor de nieuwsvoorziening werd Nico Slotemaker de Bruïne, tot die tijd directeur van de persdienst Aneta-Batavia, naar New York gehaald. De Indische persdienst, voluit Algemeen Nieuws- en Telegraafagentschap, bestond al sinds 1917; nu was het aan Slotemaker de Bruïne de taak om Aneta-New York op te zetten. Hij had afspraken met Reuters en Anep voor de Amerikaanse nieuwsdienst gemaakt en een kantoorruimte geregeld. De nieuwsdienst werd gevestigd in het gebouw van Associated Press, op Rockefeller Plaza 50 en was op 2 maart 1941 van start gegaan.

Vervolgens was de voorlichtingstak opgezet, die door Aneta-New York van nieuws werd voorzien. Het Nederlands Informatie Bureau had zich in juni 1941 in het Holland House op Rockefeller Plaza nummer 10 gevestigd, vlakbij Aneta-New York.[7] Slotemaker de Bruïne werd ook tot directeur van het NIB benoemd en heeft de dagelijkse leiding. Ondanks de dubbelfunctie van hun directeur probeert het nieuwsbureau zo onafhankelijk mogelijk van de voorlichtingsdienst te functioneren.

Het Rockefeller Center, waarvan het Rockefeller Plaza deel uitmaakt, is door John D. Rockefeller junior gebouwd in het hart van Manhattan en bestaat uit een serie gebouwen aan Fifth Avenue, om een verlaagd terras gegroepeerd. Een uitgestrekte, vijftien meter hoge lobby met zwart marmeren vloeren biedt toegang tot de kantoorgebouwen, waaronder Greshoffs nieuwe werkplek. De *NRC* zou het Rockefeller Center, het duurste stukje kantoorruimte in Manhattan, 'een van de onsterfelijkste symbolen van de meest opwindende stad ter wereld' noemen.[8] Vanuit zijn werkkamer kijkt Greshoff uit op het statige News Building en het Chrysler Building, iets verder links ziet hij het Empire State Building.[9] Vanuit dit mondaine, weelderige, bruisende hart van Manhattan mag hij zich de komende jaren met oorlogsvoorlichting bezighouden.

Radio Boston

Het is nogal wennen, een dagelijkse kantoorbaan: Greshoff heeft in twintig jaar geen vast dienstverband meer gehad. Bovendien is de overgang groot: Aty en hij hebben net een week of drie op zee geleefd, los van de wereld en geheel zonder nieuwsberichten. Het afscheid in Zuid-Afrika was hartelijk en uitgebreid geweest: een officiële afscheidslunch, waarbij zo'n veertig mensen aanwezig waren en Regnier van Swinderen hen had toegesproken, diverse informele dinertjes met Nederlandse kennissen en Afrikaanse vrienden, bloemen die bezorgd werden en herhaaldelijke telefoontjes van prinses Marie. Greshoff en Van Wyk Louw hadden elkaar in de maand augustus bijna dagelijks gezien. Van Swinderen had hen 3 september 1942 naar de boot

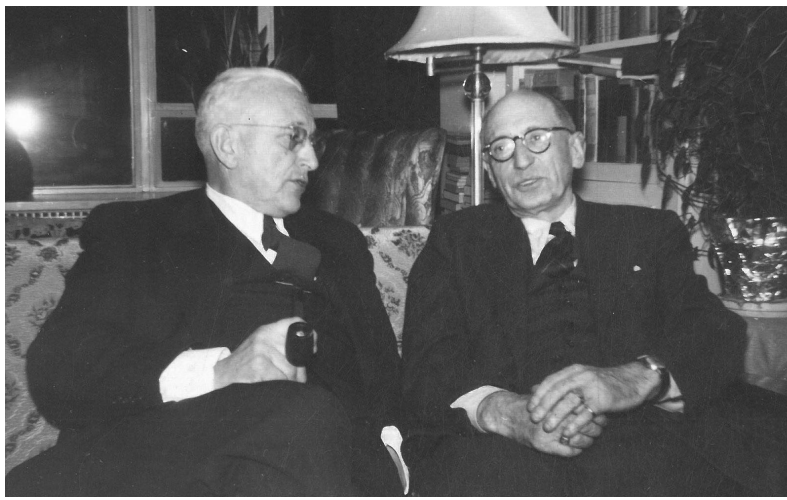

J. Greshoff (links) en L.A. Ries. (collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

gebracht, die hen naar Argentinië voer, alwaar ze met een vliegtuig naar New York door waren gegaan, met onder meer tussenstops in Rio de Janeiro en Miami. Het was de eerste keer dat de Greshoffs hadden gevlogen.

De eerste dagen op het water waren Aty en Jan gedrukt geweest, het afscheid van Jan en Kees, die achtergebleven waren in hun Kaapse huis La Verne, had hen erg aangegrepen. Met de vijftien andere passagiers hadden ze niet veel meer uitgewisseld dan 'goedemorgen' of 'goedenavond', als in de wachtkamer van de dokter. En nu opeens een volle agenda, talloze collega's, verwachtingen en verplichtingen.

De eerste weken in New York gebruikt Greshoff om zichzelf op het NIB in te werken. Hij werkt vele lijvige dossiers door en voert lange gesprekken met zijn meerdere, Leopold Ries. Ze praten over het bureau en over de collega's: Ries vertelt hem wie geschikt is en wie niet. Ook de Nederlanders in New York worden één voor één besproken. Hendrik Willem van Loon had Greshoff al laten weten dat die 'derderangs [zijn] bezien vanuit het standpunt van eenige soort Kunst. Ze verkopen petroleum en doen dat goed maar alles anders wat zij doen doen zij slecht.'[10]

Adriaan van der Veen, die ook in New York zit en eveneens een tijdje onder Ries gewerkt heeft, had Greshoff voor zijn komst over zijn nieuwe baas geschreven: Ries 'beschikt over een ongelooflijke kennis, kent vooral de Fransche literatuur tot in de puntjes, en staat er op dat alles wat geschreven wordt uiterst helder is, beknopt, zonder franje, zonder literatuur, zon-

der emotie, zonder beelden, zonder beschrijvingen.'[11] Andersom had Ries slechts gehoord dat zijn nieuwe werknemer lastig zou zijn. Hij had even getwijfeld of hij iemand met zo'n reputatie wel moest laten komen, maar had 'het er toen toch maar op gewaagd op grond van de ervaring, dat lastige lieden zeer dikwijls een veel grooter rendement geven dan het rosenwaterige genus'.[12] Hij ziet zijn gelijk al snel bevestigd: het gerucht blijkt in zijn optiek volkomen gratuit. Greshoff en Ries kunnen het direct bijzonder goed vinden en ontdekken dat ze veel opvattingen over leven, cultuur en hun medemensen delen. Er groeit een hechte vriendschap, die pas in 1962 door Ries' dood zou ophouden.

Leopold Ries had Nederland in 1937 verlaten en was via Frankrijk en Portugal in 1941 in de Verenigde Staten terechtgekomen. Niet zijn joodse wortels, maar zijn homoseksualiteit hadden hem doen besluiten te emigreren. Ries was ooit een zeer succesvolle jurist: nog maar net in de dertig werd hij al benoemd tot waarnemend thesaurier-generaal en acht jaar later tot thesaurier-generaal, wat hem als hoofd van het Ministerie van Financiën verantwoordelijk maakte voor 's lands financieel-economisch beleid. De monetair specialist was internationaal vermaard en Colijn noemde hem 'een van de vijf beste ambtenaren van Nederland'. Maar zijn droomcarrière was abrupt onderbroken nadat de politie hem op een feest 'waar heren van stand zich vermaakten met huurknapen, die soms groepsgewijs werden gerekruteerd' had aangetroffen in het gezelschap van een zeventienjarige jongen, die beweerde dat de hoge ambtenaar hem seksueel benaderd had.[13]

Ries was weliswaar openlijk homoseksueel, maar zei de herenliefde nooit gepraktiseerd te hebben, en zeker niet met deze minderjarige jongen. De jongen bleek te liegen en Ries werd vrijgesproken. Toch ontsloeg de Nederlandse staat haar schatkistbewaarder.[14] Ries had zijn ontslag aangevochten, maar nul op het rekest gekregen. Een nogal nare bijkomstigheid was dat het zedenschandaal veel publiciteit had gekregen, waardoor Ries in het behoudende Nederland voor het leven getekend was. Vandaar dat hij elders een nieuw leven was begonnen.

Greshoff, die destijds in Brussel woonde, heeft het geval niet heel bewust meegekregen en de twee spreken er aanvankelijk niet over. Pas als Greshoff jaren later in Nederland enige studies over die periode zal lezen, rijzen zijn haren te berge over zoveel onrecht en groeit zijn bewondering voor Ries: 'Dat je dìt hebt doorgemaakt, dat je in zooveel leugen, laster, achterklap, lafheid, bedrog, in zoowel ambtelijke, politioneele en journalistieke smeerlapperij ondergedompeld werd en toch, zóó weinig verbitterd, gees-

telijk zoo onaangetast bleef, bewijst een karakterkracht, waar ik mijzelf niet toe in staat acht.'[15]

Toen minister Van Kleffens in februari 1941 bij Ries in Portugal logeerde en hem een baan bij het NIB aanbood, had Ries die na korte aarzeling geaccepteerd: 'Uiteraard was het een capitis diminutio maxima voor een oud thesaurier-generaal om afdeelingschef te worden op een soort officieel redactiebureau. Anderzijds moest ik rekening houden met het verleden.'[16] Zowel Ries als Greshoff voelt zich boven hun baantje verheven.

Al snel na Greshoffs aankomst in New York wordt Ries plotseling ernstig ziek. Daardoor komt alle werkdruk op Greshoff neer en heeft hij het al snel razend druk, terwijl hij nog niet goed van alles op de hoogte is.[17]

De radioafdeling van het NIB verzorgt Nederlandstalige programma's die uitgezonden worden over de kortegolfzender WRUL in Boston. De studio bevindt zich in New York en is met een eigen lijn verbonden met de zender in Boston. Hendrik Willem van Loon, die al jaren in Amerika woont, is de 'geestelijke vader' van de omroep. Hij wilde zorgen dat het Nederlandse volk, dat in het bezette vaderland was afgesneden van de democratische wereld en overgeleverd aan Duitse propaganda, toch toegang had tot de waarheid. Omdat Radio Oranje en de Nederlandse uitzendingen van de BBC wat hem betreft niet voldeden, besloot hij een eigen omroep op te richten. Greshoff is al voor zijn komst naar New York op de hoogte van Van Loons radioactiviteiten, want die had hem er in september 1940 over geschreven.[18] De twee kennen elkaar onder meer omdat Van Loon vanaf eind jaren twintig met regelmaat voor *Den Gulden Winckel* schreef.

Toen na een aantal maanden was gebleken dat de uitzendingen van Radio Boston in een dringende behoefte voorzagen, verleende de Nederlandse regering haar steun en werd Van Loons initiatief omgevormd tot een administratieve afdeling van het Nederlands Informatie Bureau. De radioafdeling is een vreemde eend binnen het NIB, dat zich immers vooral op het Amerikaanse publiek richt. Hendrik Willem van Loon is nog steeds zijdelings bij zijn radiostation betrokken. Soms spreekt hij als 'Oom Henk' bezet Nederland moed in.

Radio Boston stelt een kwartier per dag in op bezet Nederland, een ander kwartier is bedoeld om de 15.000 bemanningsleden van Nederlandse zeeschepen wat ontspanning te bieden en zo hun moreel hoog te houden. Zaterdag gaat een halfuur zendtijd naar West-Indië, naar Zuid-Amerika en naar de VS.[19] Af en toe vinden speciale uitzendingen plaats die, voor zover mogelijk, van tevoren aangekondigd worden in de *Knickerbocker Weekly*.

Ries is als leider van de omroep verantwoordelijk voor de invulling van de

programma's, maar moet uiteraard voeling houden met de officiële richtlijnen van de regeringspersdienst in Londen. De taak waar Ries en Greshoff voor staan, is nog niet zo simpel. Ze moeten rekening houden met een uiteenlopend gehoor en het evenwicht zien te vinden tussen ontspanning en nieuws. Sommige luisteraars verwachten dat Radio Boston haar toon voortdurend aan de zwaarmoedige tijden aanpast, anderen hebben juist behoefte aan afleiding. Vooral de cabaretliedjes en politieke liedjes zijn populair.

Iedere dag verzorgt Greshoff de radio-uitzending voor bezet Nederland. Aanvankelijk bestond deze uit een persoonlijke toespraak tot de luisteraars, maar sinds de meeste radio's door de Duitsers in beslag genomen zijn, vormt zij meer een nieuwsbulletin voor de ondergrondse pers.[20] Greshoff vindt het een stomvervelende klus en het is bovendien moeilijk stof te vinden. Ook de juiste balans treffen is lastig: hij moet rekening houden met de luisteraars, die vertrouwen in een goede afloop van de oorlog moeten houden. Hun gemoedstoestand kan immers van invloed zijn op de ontknoping van de strijd. De radio-uitzendingen die hij samenstelt moeten de oorlogsvoering dus bevorderen, niet schaden. Maar Greshoff wil ook weer niet alleen over neergeschoten Duitsers berichten, dat lijkt hem ongeloofwaardig.

Hij vindt het moeilijk dat hij zich gedwongen ziet de waarheid geweld aan te doen, hoezeer hij het ook begrijpt: 'De waarheid zou in dit onmisbare bedrijf alleen van belang kunnen zijn wanneer zij stimulerend werkte, de strijdbaarheid en het uithoudingsvermogen verhoogde, hetgeen zelden of nooit het geval is.'[21] Greshoff, voorvechter van het vrije woord, is tot zijn ergernis onderdeel geworden van het soort propagandamachine dat hij als journalist in Versailles verafschuwde. 'Mijn eigen leugenkeuken werkt tegen die van Goebels op!'[22]

En dan is er nog de Amerikaanse censuur, die regelmatig in zijn uitzendingen schrapt, en zelden op bevredigende wijze. Vermeldt hij bijvoorbeeld dat er twintig jonge Nederlanders zijn doodgeschoten en dat 'het uur der wrake nadert', dan wordt een groot deel van het bericht niet uitgezonden: over wraak mag niet worden gesproken.[23]

De censuur verbiedt de omroep ook om over de radio persoonlijke boodschappen naar Nederland uit te zenden of brieven naar Nederland te sturen. Veel luisteraars buiten Nederland hebben familie of bekenden in het bezette vaderland en regelmatig krijgen Ries, Greshoff en hun collega's het verzoek of de omroep wil helpen een zoon, moeder of neef in Nederland te bereiken. De radioleiders schrijven hun luisteraars terug dat ze het betreuren niet te kunnen helpen: 'De scheiding van naaste familie is een der moei-

lijkst te verdragen gevolgen van dezen oorlog, waaronder zeer velen gebukt gaan.'[24]

De stroom brieven, waarvan het beantwoorden naast het eigenlijke radiowerk veel tijd vraagt, geeft aan hoezeer trouwe luisteraars het beetje 'Holland' over de ether in deze moeilijke tijd waarderen. 'Nederland zal herrijzen' of 'Oranje boven!' staat er onder sommige brieven, met uitroeptekens en getekende vlaggetjes.[25]

De omroep neemt soms grammofoonplaten op, onder meer van het Wilhelmus, of verstrekt de tekst of muziek van een liedje. In juli 1944 zal de radioafdeling een plaat met daarop door Greshoff voorgedragen gedichten – zijn populaire 'Bede aan de Joden' en 'Een strijdbaar man'– produceren, in dienst van de Nederlandse propaganda.[26] Koningin Wilhelmina, die hij een exemplaar stuurt, zal vanuit Londen per telegram reageren: 'Diep onder den indruk van uw gedichten, door u gesproken op de grammofoonplaat, met toepasselijke muziek, betuig ik mijn oprechte dank voor uw geschenk.'[27]

Met het script voor de radio-uitzending is Greshoff elke ochtend van kwart voor acht tot ongeveer tien uur bezig. Daarna zijn er de nodige vergaderingen en beantwoordt hij als waarnemend leider van de omroep zo veel mogelijk van de luisteraarsbrieven. Hij bedankt de luisteraars voor hun suggesties voor programmaonderdelen, hun belangstelling en morele steun. Soms moet hij hen helpen de juiste golflengte te vinden, want sommigen schrijven over een slechte ontvangst. Wat Greshoff niet weet, is dat in Italië Arthur en Annie van Schendel zijn stem enkele malen door de radio horen. Annie zou hem na de oorlog schrijven: 'De eerste keer dat we het ontdekten schreeuwde ik van opwinding, je hebt geen idee hoe ontroerend het is, de (zelfs gedeeltelijke) aanwezigheid van een vriend te midden van de geestelijke woestenij in dezen oorden.'[28] Ook de Van Schendels krijgen nadien de golflengte van Radio Boston nooit meer zuiver.

Is Greshoff klaar met zijn radiotaken, dan springt hij soms de Franse vrije radio te hulp. De WRUL laat inmiddels ook afgevaardigden van andere door de nazi's bezette Europese landen gebruikmaken van zijn zender.

Om een uur of vier – hij is dan al vanaf half acht op kantoor – wandelt Greshoff naar huis. Een maand na aankomst hebben Jan en Aty een flat aan de rand van Manhattan gevonden, appartement 1619 op 25 Prospect Place: een dubbele kamer met badkamer en keukenkast, waarvoor ze 85 dollar per maand betalen.[29] Het flatje bevindt zich in een van de Tudor Towers, een onderdeel van Tudor City, een appartementencomplex in het oostelijke deel van het New Yorkse eiland, tussen First en Second Avenue in, om de hoek van waar inmiddels de Verenigde Naties zijn gehuisvest. Het is zo'n twintig

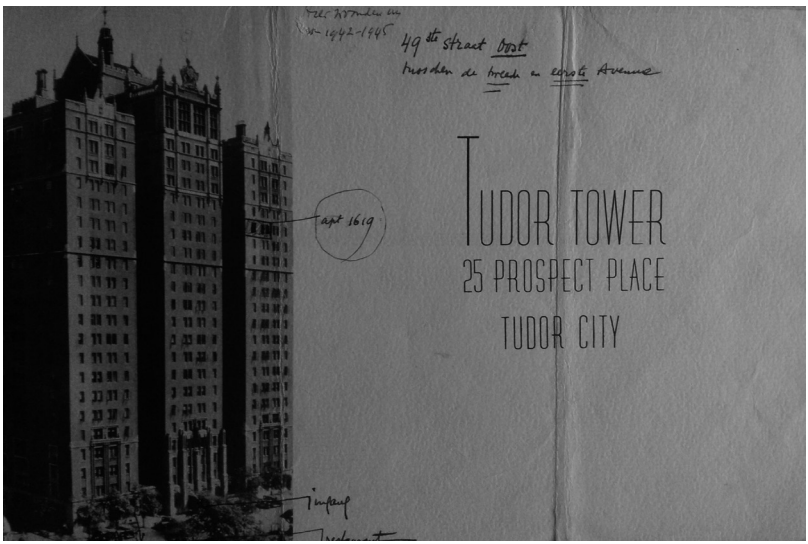

Een reclamebrochure van de Tudor Tower. Greshoff heeft het door hen gehuurde appartement omcirkeld en schrijft erbij: 'Hier woonden wij van 1942–1945, 49ste straat Oost tusschen de tweede en eerste Avenue.' (collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

minuten lopen van het bureau op het Rockefeller Center naar huis, vijftien als Greshoff een beetje doorstapt en hij de verkeerslichten mee heeft.

Tudor City werd gebouwd in de jaren twintig en bestaat uit drieduizend appartementen, zeshonderd hotelkamers en daarnaast nog wat winkels en restaurants. Voor de deur is een klein park. 'The country at your doorstep' adverteert de verhuurder in een folder. De 'stad in de stad' is befaamd, omdat het het eerste wooncomplex ter wereld is dat uit wolkenkrabbers bestaat.[30] Het appartement van de Greshoffs ligt op de zestiende verdieping. De vele grote ramen aan de voorzijde kijken uit op Manhattan. Aan de andere kant bevindt zich de East River en de verbinding naar Queens. Tudor Tower bevat een voor alle bewoners toegankelijk dakterras vanwaar het uitzicht over de stad nog indrukwekkender is. Hoewel het complex zich in het drukste gedeelte van New York bevindt, zijn de muren dik genoeg om te zorgen dat er niets van het stadsrumoer, noch van geluiden van de buren, in het appartement doordringt. Het nieuwe onderkomen bevalt Jan en Aty zeer.

Greshoff gaat ervan uit langere tijd in Amerika te blijven – 'Men heeft mij hier mede gedeeld dat het bureau zeker nog *drie* jaar bestaat' – en besluit zodoende het appartement zelf te meubileren: dat is lucratiever dan vijftien dollar per maand voor gehuurd meubilair betalen.[31]

Aan Aty de taak de nodige dingen aan te schaffen, al gaan ze ook samen op zoek naar snuisterijen voor de nieuwe flat. Greshoffs eerste indruk van New York – dat hij steevast 'Nieuw York' noemt – is 'ouderwetsch en traag. Iedereen heeft hier zeeën van tijd. Het doen van de eenvoudigste aankoopen eischt uren. Het maken van pakjes gaat in een tempo, dat aan het Oosten herinnert. Er wordt onnoemelijk veel tijd verdaan met praten en met het uitschrijven van zeer ingewikkelde bonnen.'[32]

Toch struinen Aty en hij graag samen door de stad. Op een van die tochtjes ontdekken ze een oud draaimolenpaard en witte tuinmeubels samengesteld uit ijzeren klimopbladen. Greshoff wil allebei, maar vooral het draaimolenpaard, 'gaarne bezitten. Het heeft iets vermakelijks deze nieuwe inrichting en dat huishoudentje van twéé.'[33] Verder heeft hij een ronde schrijftafel op het oog, maar omdat die te duur is, schaft hij toch maar een klein, modern bureautje met veel bergruimte aan. Het shoppen voor het surrogaatthuis moet afleiding bieden tegen het gemis van Jan en Kees, die hij uitvoerig van het nieuwe interieur op de hoogte brengt.[34]

In Nederlandse kringen

Toen Greshoff Nico Slotemaker de Bruïne uiteindelijk te spreken had gekregen en hem vroeg wat er van hem verwacht werd, had de NIB-directeur volgens Greshoff 'het klassieke woord [gesproken]: "iets cultureels".'[35] Dat had Greshoff als muziek in de oren geklonken: hij was naar New York afgereisd met de heimelijke hoop dat men hem rustig door Amerika zou laten reizen om lezingen over de Nederlandse cultuur te geven of anders, in een klein plaatsje, zijn werk te laten voltooien.

Helaas, in plaats daarvan is hij als 'tweede mannetje' op de radioafdeling terechtgekomen.[36] Gelukkig heeft Greshoff met Slotemaker de Bruïne afgesproken dat, zodra Ries weer op de been is, hij zich zal beperken tot het vervaardigen van het dagelijkse radioscript, en dat hij dan de middagen geheel kan besteden aan eigen literair werk: 'Men wil nl. hier niet dat ik dat zou verwaarlozen.'[37]

Zo'n drie maanden na zijn aankomst, vanaf eind december 1942, is Greshoff elke werkdag om half één vrij man. Ook 's ochtends kan hij, zodra het script af is, nogal eens rustig iets voor zichzelf doen.[38] In februari 1943 verruilt hij zijn bureau in de kamer van Ries voor een eigen kamer. Dat komt de werkkracht ten goede, want 'Ries is zéér interessant, doch een matelooze kletskous!'[39]

Een baan met een eigen kamer, waarbij je ook nog eens elke dag een middag cadeau krijgt – veel werknemers zouden er jaloers op zijn. Maar voor

Greshoff is het niet genoeg: hij voelt zich ongelukkig in New York en kan er met eigen werk maar niet op dreef komen. Hij blijft bovendien hoop houden dat men van hogerhand het belang van cultuurverspreiding inziet en hem geheel de vrije hand zal laten, zodat hij zijn werk voor de Nederlandse literatuur en cultuur naar eigen inzicht kan invullen. Het werk op de radioafdeling kan immers ieder ander ook doen. 'Ik heb *vele* gedichten die wachten om geschreven-te-worden. Maar die als het zoo doorgaat niet geschreven zullen worden.'[40] Dat de regering het landsbelang daarvan niet inziet... Ook de droom van een Nederlands literair tijdschrift heeft hij nog niet laten varen.

Door het bureauwerk komt Greshoff weinig aan lezen toe: hij is 's avonds te moe. Op de korte periode bij de Octrooiraad in 1915 na heeft hij nog nooit een ambtenarenbaan gehad. Het nieuwe bestaan vraagt veel van hem. Hij ergert zich aan de kantoorpolitiek van zijn collega's, de slechte organisatie, het gebrek aan doeltreffendheid en de beunhazerij. Waar Ries 'iedere zeur tot het allerlaatste uitzeuren' laat, ontvangt Greshoff iedereen staande aan zijn bureau, zodat de gesprekken tot een minimum beperkt blijven.[41] Hoewel hij het niet overmatig druk heeft – hij kan komen en gaan wanneer hij wil en niemand die hem een strobreed in de weg legt – vervult het hebben van een baan hem met fysieke weerzin en moet hij zichzelf elke dag overwinnen om toch weer naar kantoor te gaan: 'Ik denk dat ik *ieder* bureau akelig zal vinden na 55 [jaar] in vrijheid gedresseerd te zijn.'[42]

Ook in het sociale dagelijkse bestaan in de metropool voelt hij zich onwennig. Over gebrek aan contacten hebben de Greshoffs in New York niet te klagen. In New York drijft de sociale structuur op lunches, elke dag om half één. 'Men "luncht" hier. Iedereen "luncht" met iedereen. Dat is de eenige tijd van ontmoeting in de stad.'[43] Greshoff blijft het woord lunch in elke brief naar Zuid-Afrika tussen aanhalingstekens zetten. Dan zijn er nog de nodige cocktailfeestjes, soupers en andere ontvangsten. Ook worden concertzalen, vele tentoonstellingen en soms een bioscoop gefrequenteerd. Als Greshoff op 18 oktober alleen thuis zit, iets wat eigenlijk nooit voorkomt, en hij Kees een brief schrijft, luiden de eerste regels: 'Moeder is [...] naar de cinema om een geteekende film betreffende een hert te zien.'[44] Walt Disney's *Bambi* was in augustus 1942 in première gegaan. Ook Greshoff gaat weleens zonder Aty op stap: hij bezoekt sociëteiten die alleen voor mannen toegankelijk zijn, zoals de Players Club en de Harvard Club. Na 'gehouden ballotage' wordt hij lid van The Netherland Club, die gezeteld is in het Holland House op het Rockefeller Plaza, in hetzelfde gebouw als zijn werk.[45]

Maar liever dan in dit wereldse, vluchtige leven brengt Greshoff zijn tijd door met enkele echt goede vrienden. In 1943 wordt Regnier van Swin-

deren bevorderd van gezantschapssecretaris in Kaapstad naar consul in New York. Het Nederlandse consulaat bevindt zich eveneens in het Holland House, waardoor Greshoff en Van Swinderen hun dagelijkse kop koffie kunnen hervatten. Adriaan van der Veen had twee weken na Greshoffs komst New York voor Washington ingewisseld om daar voor de Nederlandsch-Indische Inkoop Commissie te gaan werken, maar keert in 1943 weer terug naar Manhattan.

Naast Van Swinderen, Van der Veen en Ries – die zich inmiddels vol overgave in de bruisende homoseksuele scene van Greenwich Village heeft gestort – zien de Greshoffs Bert en Julia Goris geregeld.[46] Greshoff noemt ze zelfs hun 'eenige "omgang" in de betere zin des woords'.[47]

Was Bert Goris, die onder het pseudoniem Marnix Gijsen schrijft, als een van de Vlaamse redactieleden van *Forum* destijds een kwezel geweest, in de oorlog is zijn katholieke geloofsovertuiging op losse schroeven komen te staan en inmiddels vindt Greshoff hem goed te pruimen: 'Het is een gezellig iemand in de omgang, zeer intelligent en van zijn calotinheid merk je in het dagelijksch leven vrijwel *niets*.'[48] Maar door Goris' drukke baan – hij leidt het Belgian Information Center, de Belgische variant van het NIB – ziet Greshoff zijn Vlaamse vriend veel minder dan hij zou willen en bovendien heeft Aty 'weinig aan zijn vrouw'.[49] Toch zou Goris, met Ries, tot Greshoffs belangrijkste vrienden van na de oorlog gaan behoren.

De poging het contact met Hendrik Willem van Loon te verdiepen, loopt op een teleurstelling uit. De journalist en historicus is een geval apart. Van Loon heeft eind jaren tien het Amerikaanse staatsburgerschap verkregen en is tijdens het interbellum een beroemde Nederlander in Amerika geworden vanwege zijn vele populairwetenschappelijke boeken – hij heeft vooral succes met *The Story of Mankind*, dat in 1921 het licht zag en talloze herdrukken beleefde. In Amerika is hij een gerespecteerd schrijver en kan hij Albert Einstein, Thomas Mann, Franklin D. Roosevelt en, tot diens dood, Stefan Zweig tot zijn vriendenkring rekenen.

Maar in Nederland beschouwt men hem als een weinig degelijke 'veelschrijver voor een verachtelijke lezerskring van halfontwikkelden' die opschrijft wat hem voor de geest komt, zonder veel research en controle van feiten.[50] De Nederlandse scepsis had bij Van Loon tot wrok geleid. Greshoff noteert na een eerste bezoek aan de schrijver dat die rondloopt met 'een rijkgeschakeerde voorraad grieven': 'Hij kan het niet verknoersen dat de ernstige kritiek in Nederland zich (terecht) nooit iets van hem aangetrokken heeft. Dit vlotte vulgariseeren heeft voor Amerika een onmiskenbare beteekenis, doch in Nederland is het overbodig.'[51] Greshoff begrijpt wel dat

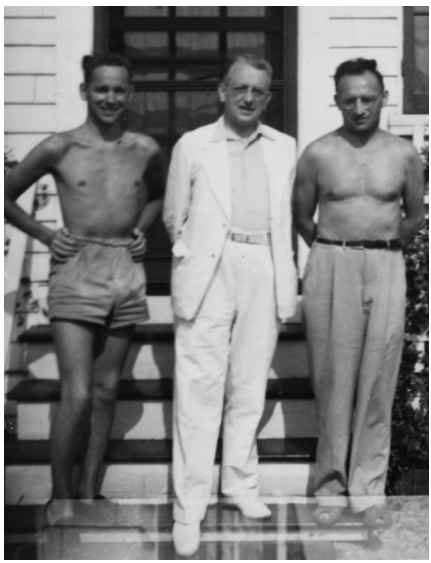

Adriaan van der Veen (links), Jan Greshoff (midden) en Bert Goris (Marnix Gijsen) Long Island, 1944. (collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

het gebrek aan erkenning Van Loon steekt, want die heeft gezorgd dat tal van Amerikanen de Nederlandse geschiedenis en cultuur leerden kennen; hij is in z'n eentje zowat een wandelend propagandabureau.

Maar ondanks Van Loons verdiensten bevalt het weerzien met de ongeremde excentriekeling – ze hadden elkaar weleens in Nederland ontmoet – Greshoff maar matig: 'Ik zat lang met hem te praten. Of liever hij praatte, piemelnaakt, met een onmetelijke buik in talloze kwabben uitlopende. Ik ben niet dol op hem, maar hij meent het goed met ons.'[52] Greshoff vindt de luidruchtige en opzichtig ijdele Van Loon, die weigert in het gareel te lopen, zowel verfrissend als vermoeiend, en blijft hem opzoeken, al is het maar om eens met andere interessante gasten als Thomas Mann en zijn vrouw Katia, die af en toe bij de Van Loons logeren, te tafelen en om Van Loons verhalen over zijn beroemde vrienden te horen.[53]

Hoewel Greshoff, in de woorden van Van der Veen, 'direct de mensen aan[trekt] waar het op aankwam', beschouwt hij zijn vriendenkring in Manhattan als beperkt.[54] Hoezeer hij Van Swinderen, Van der Veen, Ries, Goris en, in mindere mate, Van Loon ook waardeert, hij mist een eenheid. Greshoff is nu eenmaal iemand die behoefte heeft aan een kleine vriendengroep om zich heen. In Brussel voelde hij zich 'omringd' door geestverwanten en

ook in Kaapstad was hij zich op zijn gemak gaan voelen in de kring van de Le Rouxs, Malans en Louws. Zijn vrienden hier vormen gezamenlijk '*niet* (als ik in Kaapstad had) een vrienden*kring* met een eigen atmosfeer'.[55] Hij mist vooral N.P. van Wyk Louw dagelijks. 'Waren jullie maar hier: dat zou alles veranderen,' schrijft Greshoff hem.[56]

Mogelijkheden om meer passende vriendschappen te zoeken en zo een eigen culturele atmosfeer in New York te creëren, ziet hij niet: 'Dit is zeer moeilijk. Het wereldsch bestaan groepeert zich hier in schemertijd. Parties geheeten. Zoo'n party duurt van 5–7. *Staande* 100 à 200 menschen. Dat is niet wat ik zoek! Men kan met niemand eens rustig praten. Oppervlakkig gedoe.'[57]

Greshoff weet zelf ook wel dat hij eigenlijk in zijn handjes moet knijpen; zijn verstand kan alle voordelen van het verblijf in New York keurig opsommen. Maar die opsomming bereikt zijn gemoed niet: 'Het nare is (althans bij mij) dat de verbindingen tusschen hoofd en hart verbroken zijn.'[58] Kortom: Greshoff heeft weer heimwee. In augustus 1943 spreekt hij zelfs van een chronische depressie, met bovendien opnieuw slapeloosheid tot gevolg. Zijn dagboek en de brieven naar Zuid-Afrika, vooral die aan zijn zonen en aan Van Wyk Louw, staan vol met gesteun, gezucht en gesomber. Had hij in het begin nog zo'n hekel aan Zuid-Afrika gehad, nu lijkt het hem een paradijs. Greshoff lijdt aan wat de Fransen *repos ailleurs* noemen: de rust is altijd elders. En dat zou niet meer overgaan.

Het moeilijke pad terug

Aty Greshoff-Brunt werkt eveneens op het Nederlands Informatie Bureau, blijkt uit een personeelsfoto en uit een enkele dagboeknotitie van haar man. Wat ze er doet, vindt Greshoff niet het vermelden waard en de meeste archieven van het NIB zijn na de oorlog verloren gegaan. Aty zelf rept trouwens ook niet over haar werk in brieven naar huis. Toch is ze een gewaardeerd collega. Als de Greshoffs New York in 1945 verlaten, krijgt zij brieven van Alice en Netty, de jonge vrouwen die bij haar op de kamer zaten, die schrijven de 'lieve Mevrouw Greshoff' zeer te zullen missen. Alice belooft Aty na haar vertrek op de hoogte te houden van de kantoornieuwtjes, al heeft ze er niet veel: 'Immers die vertelde U ons altijd.'[59]

Juist omdat we weinig weten van hoe Aty New York ervaart, is de publicatie van *Die Swaar Pad Terug* (1947) zo interessant. Het in het Afrikaans vertaalde boek, uitgegeven door de Kaapse Nasionale Pers, is geschreven door Aline van Alphen. Aty dus.

Aty zou ervoor kiezen haar boek te publiceren 'onder streng pseudoniem

om Jan niet te blameeren'.[60] En dat terwijl zij voor elkaar krijgt, wat haar man maar niet lukt: een roman schrijven. Een 'romannetje' noemt ze het zelf: 'We moeten er dikwijls over lachen dat ik op mijn zestigste jaar mijn eerste roman schrijf, die overigens zooals je begrijpen zult *geen enkele* litteraire pretentie heeft, dat laat ik aan mijn echtvriend over en niemand weet ook dat het producten van mij zijn,' zou ze na publicatie aan Ries verklappen.[61] Ook Greshoff zou Ries op het hart drukken 'vooral *nooit*' over Aty's geheime werkzaamheden te spreken: 'eerbiedig door dik en dun de schuilnaam van *Aline van Alphen*!!'[62]

Wat het literaire gehalte betreft moeten we Aty gelijkgeven: *Die Swaar Pad Terug* is een typisch doktersromannetje, al is de arts in dit geval de baas van een Amerikaans bedrijf en is de rol van verpleegster toebedeeld aan zijn secretaresse. De 25-jarige Ria, geboren uit een Nederlandse vader en een Zuid-Afrikaanse moeder, heeft een halfjaar in Zuid-Afrika gewoond en is net voor de oorlog in New York beland. Daar komt ze te werken voor Frank Donald, voor wie ze al snel gevoelens ontwikkelt. Eén probleem: Frank is getrouwd. Hij kan echter met zijn aantrekkelijke, maar oppervlakkige vrouw niet delen wat hem werkelijk interesseert: kunst en muziek. Als Ria en Frank elkaar toevallig tijdens een klassiek concert tegen het lijf lopen, slaat de vonk over.

Hoewel de romance waarschijnlijk compleet uit de duim is gezogen, bevat *Die Swaar Pad Terug* wel allerlei autobiografische elementen. Aty laat haar verhaal in oktober 1942 aanvangen, net als Jan en zij zelf in New York zijn aangekomen. Franks bedrijf is gevestigd in het Rockefeller Center en terwijl de Greshoffs appartement 1619 in Tudor City huren, woont Ria in een soortgelijk appartement op nummer 1816. Ria, die net als Aty een muziekstudie gedaan heeft, leest de *Knickerbocker Weekly* voor berichten over Nederland en zit vol schuldgevoelens dat zij vrij leeft, terwijl haar familie en vrienden lijden onder de angst en ontberingen die de oorlog veroorzaakt. De Amerikanen? Die vindt ze verwend, geldbelust en onoprecht: alleen Frank is 'goddank nie so bekrompe soos so baie Amerikaners wat maak asof daar niks anders op die wêreld as Amerika en niks beters as Amerika is nie'. En wat te denken van de verzuchting van Ria's vader: 'Met die ou Europa is dit gedaan, my kind....!'[63]

Nog curieuzer is het dat personen uit de werkelijkheid, en dan vooral, uit Jan en Aty's werkelijkheid, worden opgevoerd. Adriaan van der Veen en de uitgever Kurt Wolff, die Greshoff in 1914 in Leipzig leerde kennen en in New York had teruggezien, komen met naam en toenaam voorbij en Frank en Ria worden genodigd op een etentje bij Hendrik Willem van Loon,

waarop die dromerig zegt: 'Tog het ek voor die oorlog graag in Nederland gekom, veral in Veere. En ek het in Holland ook heelwat troue vriende: die Heijses, die Philipse, Lucy van Dam van Isselt, Henri Mayer uit die pragtige boekhandel van Nijhoff in Den Haag – jy ken hom seker, Ria?'[64] Aty laat hun halve vriendenkring passeren, doet zelfs geen poging fictionele karakters van hen te maken, en voegt er voor de sjeu nog wat vooraanstaande Zeeuwse families aan toe.

Het enige verrassende aan *Die Swaar Pad Terug* is de plot. Terwijl je vanaf het eerste hoofdstuk al verwacht dat Ria en Frank zich aan het eind van de 354 pagina's tellende roman in elkaars armen zullen werpen, zoals het een stereotiep liefdesverhaal betaamt, loopt het anders: Frank kan het niet over zijn hart verkrijgen voor zichzelf te kiezen en zijn gezin te verlaten. Ria probeert het morele dilemma nog op te lossen, door te stellen dat Franks vrouw zijn beste jaren heeft gehad en dat zij nu de laatste resten van zijn bestaan verdient, maar na een lange kus verlaat Frank Ria's appartement en blijft zij gebroken achter.

Ook een ironische verzuchting van de 45-jarige Frank verdient vermelding: 'Die baas wat op sy tikster verlief raak! Die geliefkoosde tema vir 'n slegte roman of 'n slegte rolprent.'[65] Aty heeft een goed gevoel voor ironie.

Dat Aty vreest dat haar man net als een van haar protagonisten verliefd zal raken op een typiste is niet waarschijnlijk, al lijken de meisjes van het NIB dol op Greshoff en drukt Alice Aty bijvoorbeeld op het hart haar man toch vooral nog eens te bedanken 'voor het beeldige sjaaltje dat hij mij (waarvoor weet ik heusch niet) gegeven heeft'.[66]

Het romanpersonage Ria zal Aty grotendeels hebben samengesteld uit wat zij vernam van collega's als Alice, Nettie, Jettie en Dorothy, die haar maar wat enthousiast laten delen in de heugelijke momenten in hun jonge leven – een net gevonden flat, een vriendje, een salarisverhoging – en in de minder heugelijke (Alice zou Aty in juli 1945 schrijven dat ze geboft heeft dat haar Nederlandse vriendinnen terecht zijn, want 'van m'n familie, die toch al zoo klein was, is helaas niemand meer over').[67]

Hoewel Aty laatdunkend over haar romanwerk doet, zal ze met *Die Swaar Pad Terug* toch mooi zo'n zeshonderd pond verdienen, wat de Greshoffs na de New Yorkse periode een tijdje financieel uit de brand helpt. In Nederland zal de roman nooit verschijnen: tezamen met een lijstje van veertig goede Amerikaanse boeken stuurt Greshoff het manuscript 'dat geschreven is door een Nederlandsch vrouwspersoon in New York!' na de oorlog naar zijn nieuwe Nederlandse uitgeverij, zonder meer informatie over de auteur te verstrekken. De uitgeefster weigert het: 'Je moet mij niet kwalijk nemen,

maar ik vind het van een peil, dat ik het zelfs geen leesstof kan noemen.'[68]

Aty's tweede roman wordt ook door haar Kaapse uitgever afgewezen. Dat voor haar het oordeel van haar man echter zwaarder weegt dan van welke uitgever ook, blijkt uit hoe ze deze laatste tegenslag verwerkt: 'Het was natuurlijk wel een teleurstelling vooral omdat je zoo weinig uitgevers hebt en je dus met een geweigerd boek dadelijk aan de grond zit. Jan vond het (in zijn belletristische genre) heel aardig en vlot geschreven en daar troost ik me nu maar mee.'[69]

De Knickerbocker en De Stoep

Greshoff is intussen gefrustreerd dat men hem 'op grond van de plaats welke ik mijzelf in de Nederlandsche letterkunde toekende' niet aanbiedt iets cultureels te gaan doen. De hoop dat hij 'als een soortement "cultureel afgezant" overal zou rondtrekken enz. enz.' is niet vervuld.[70] 'Is het niet kenmerkend dat in die 2 jaar nooit gebruik gemaakt is van mijn "letterkundigheid" om contacten met de letterkundige wereld in Amerika te krijgen?' vraagt hij zich in 1944 af.[71]

Enkele halfslachtige pogingen zijn er wel geweest. Zo liep men in Londen een tijdje met een plan voor een blad à la *Foreign Affairs*. De bedoeling was elke drie maanden zo'n 210 bladzijden te vullen.[72] Een werktitel had het ook al: *De Nederlandsche Wereld*.

Greshoff was aangewezen om namens het NIB de kar te trekken en de mogelijkheden te onderzoeken, samen met de directeur van de Netherland Publishing Corporation die het blad zou gaan uitgeven, maar na veel tijd te hebben verdaan met besprekingen, kwam ook dit tijdschrift door gebrek aan financiering niet van de grond: 'Het was niet mogelijk de koorden van de Londense beurs iets losser te maken.'[73] Greshoff had verder gehoopt dat hij in New York meer zou kunnen bijdragen aan de *Knickerbocker Weekly*, dat voor driekwart Engelstalig is, maar waarvan het overige Nederlandstalige kwart, bedoeld is voor de Nederlanders die zich in Amerika bevinden. Het weekblad werkt nauw samen met het NIB: veel *Knickerbocker*-artikelen worden door Amerikaanse media overgenomen en dus controleert het informatiebureau elk artikel over Nederland voordat het in het tijdschrift verschijnt.[74]

Nog in de maand van zijn aankomst, oktober 1942, hadden Greshoff en Albert Balink, hoofdredacteur van de *Knickerbocker*, een overleg gehad. Ze kwamen overeen dat Greshoff hoofdartikelen en aantekeningen in de rubriek 'Van Nederlandsch Standpunt' zou vervaardigen en de andere Nederlandse bijdragen zou superviseren. Voor dat laatste kreeg hij 25 dollar per

week, voor losse artikelen nog eens 20 dollar per artikel, en dat bovenop zijn NIB-salaris.[75]

Maar het contact tussen Balink en Greshoff liep al snel stroef. Balink kwam de afspraken niet na: Greshoff kreeg bijdragen niet te zien en kon dus niet de gewenste supervisie uitoefenen. Zijn eigen stukken werden niet geplaatst, ingekort of Balink veranderde zonder overleg bepaalde uitdrukkingen die hem niet aanstonden.[76] De achteloze en bovendien schoolmeesterachtige behandeling bracht bij Greshoff zijn begintijd als journalist in herinnering. Hij had dus maar voorgesteld om 'aan deze onwaardige toestand een einde te maken' en de tussen hen gemaakte overeenkomst, die Balink toch al 'naar Duitsch voorbeeld als vodjes papier of woorden in de wind' beschouwt, te vergeten. Balink was blijkbaar te lang uit Nederland weg om zich te herinneren hoe je schrijvers behoort te behandelen.[77]

De twee hadden vervolgens nog een tevergeefse poging gedaan tot een betere verstandhouding te komen, maar Greshoff kreeg de indruk dat Balink zijn naam en ervaring van nog geringer belang achtte dan de arbeid van de jongste typiste. In november 1943 had hij al zijn verbintenissen met de *Knickerbocker* definitief verbroken.[78] Alleen in maart 1944 laat Greshoff zich nog eenmaal overhalen mee te werken, nadat Hendrik Willem van Loon plotseling is overleden: hij verzorgt het in memoriam.[79]

Greshoff kijkt met afgunst naar wat Bert Goris als directeur van het Belgisch Informatie Bureau voor elkaar krijgt. Die reist voortdurend door Amerika: hij doceert, hij spreekt, hij legt contacten. En hij heeft bovendien *News from Belgium* in handen, een succesvol weekblad dat in een Engelse, Spaanse en Portugese editie in een oplage van 150.000 exemplaren belangstelling weet te wekken voor België onder Noord- en Zuid-Amerikanen.[80] Zoiets had Greshoff ook kunnen doen, maar hij krijgt de kans niet. 'De Nederlanders schijnen er prijs op te stellen voor ongeletterd door te gaan! En ik gevoel mij volkomen ontgoocheld. Voor een schrijver is in de Vaderlandsche samenleving géén plaats.'[81] Het is dat hij het inkomen van het NIB nodig heeft om zijn gezin te onderhouden. 'Anders had ik al lang gezegd: Tief op! om netjes te blijven.'[82]

Omdat het NIB-werk niet bevredigt, er van hogerhand initiatief noch ondersteuning komt om hem iets anders te laten doen en eigen werk niet lukt, gaat Greshoff zelf op zoek naar mogelijkheden de Nederlandse cultuur op de kaart te zetten.

Allereerst bemoeit hij zich vanuit New York inmiddels intensief met *De Stoep*. Alles wat hij aan kopij kan loskrijgen, stuurt hij door naar Curaçao. Zijn invloed is onder meer te bemerken in de speciale nummers gevuld met

werk van één schrijver, zoals F.C. Terborgh – van wie Greshoff al werk in *Groot Nederland* en *De Fakkel* publiceerde – en Adriaan van der Veen, alsook aan het dubbeldikke poëzienummer dat de eerste reeks afsluit.[83] Eén nummer bevat slechts werk van Greshoff: een beschouwing over Van Schendel en aforismen (*Bitterzoet*, 1944).[84] Greshoff weet minister Bolkestein er bovendien, overigens tegen de wil van de redactie, toe te krijgen *De Stoep* regeringssteun te verlenen, maar als dit voorstel in de ministerraad komt, wijst de minister van Financiën het af.[85] Die ziet niet in waarom het in nood verkerende moederland de subsidiekosten voor een Curaçaos tijdschrift zou moeten dragen, terwijl Curaçao dankzij de oorlog juist een ongekende welvaart kent.[86]

Als men Greshoff echter vraagt tot de redactie toe te treden, weigert hij. Niet alleen kan hij vanaf zo'n afstand geen tijdschrift leiden, ook moet *De Stoep De Stoep* blijven en dus 'zijn dubbelkarakter van Curaçaosch en "avant-garde"' behouden. 'Dit laatste met alle bezwaren daaraan verbonden: de Westindische poëzie en N 1 van de Tweede Reeks was in één woord afgrijselijk.'[87] Na het *Fakkel*-avontuur heeft Greshoff – die immers noch Curaçaos noch avant-gardistisch is – zijn les geleerd.

In overleg met de *Stoep*-redactie komt begin 1943 het plan op om Greshoff een tournee door Curaçao en Suriname te laten maken om daar over de Nederlandse en Zuid-Afrikaanse cultuur te vertellen. Het Algemeen-Nederlands Verbond, de Surinaamse vereniging Justitia Pietas Fides en de kunstkringen zullen de kosten dekken. Greshoff is enthousiast: nu kan hij eindelijk de *Stoep*-leden ontmoeten. Ook vindt hij het een aardig denkbeeld 'gehéél Nederland, in Europa, Azië en Amerika, bezocht te hebben'.[88] Maar tegen het reizen en trekken, dat vroeger zijn lust en zijn leven was, ziet hij op en bovendien zal Aty waarschijnlijk niet meekunnen. Hoewel de reis in januari 1943 'practisch geregeld' is en *Amigoe di Curaçao* de lezingen heeft aangekondigd, blijft Greshoff de reis uitstellen, totdat er uiteindelijk afstel van komt.[89]

Wel geeft hij enkele lezingen in Amerika, onder andere voor The Netherlands Studies Unit en The Library of Congress Writers Club: Greshoff spreekt voor deze clubs over de Nederlandse literatuur in het interbellum.[90] Baron van Boetzelaer leidt hem in, en is gebrieft door Slotemaker de Bruine. Zo leert het Amerikaanse publiek Greshoff kennen als 'something of a stormy petrel among literary critics in his own land'.[91] De optredens kosten Greshoff behoorlijk wat zelfoverwinning: zijn slechte beheersing van het Engels, of in ieder geval de schroom het te spreken, zit hem in de weg.

Querido New York

Greshoff ziet het inmiddels als zijn persoonlijke oorlogstaak om de Nederlandse beschaving in oorlogstijd te bevorderen. Hij is daarom zeer opgetogen over de aanwezigheid van Fritz Landshoff in New York. De Duitser Landshoff, tot begin jaren dertig een van de directeuren van Gustave Kiepenheuer Verlag, had Berlijn in 1933 verlaten toen na Hitlers machtsovername de meeste publicaties van zijn uitgeverij verboden werden.[92]

In Amsterdam was hij een samenwerking met uitgever Emanuel Querido aangegaan. Samen hadden ze Querido Verlag opgericht, dat gevluchte Duitse, voornamelijk joodse schrijvers gelegenheid bood hun boeken alsnog in hun eigen taal te publiceren.

Landshoff had het geluk gehad zich in Londen te bevinden toen de oorlog in Nederland uitbrak. Teruggaan was onmogelijk en dus was hij uitgeweken naar Amerika.[93] In New York had de uitgever niet alleen veel gevluchte Duitse auteurs, maar ook zijn via Zweden uitgeweken collega Gottfried Bermann getroffen. Met Bermann, die, als schoonzoon van S. Fischer, directeur van S. Fischer Verlag was geweest, had hij de Engelstalige L. (Landshoff) B. (Bermann) Fischer Publishing Corporation opgericht. L.B. Fischer geeft veel Amerikaanse en in het Engels vertaalde Duitse auteurs uit en af en toe een Frans boek. Het zal Greshoff een enorm plezier gedaan hebben dat Landshoff bereid is de gedichten van zijn zoon Kees te publiceren. *Equilibres precaires, poèmes* zal in maart 1944 bij L.B. Fischer verschijnen.

Landshoff en Greshoff zien elkaar een aantal keer per week en eten regelmatig samen.[94] Al snel komt het plan op tafel om ook in New York Nederlandstalige boeken uit te gaan geven. Omdat L.B. Fischer vooral boeken in het Engels uitgeeft, bedenken ze een nieuwe uitgeverij: Querido New York. Greshoff hoopt 'er in te slagen *hier* een reeks boeken in het Nederl. uit te geven. Landshoff (directeur Querido Verlag Amsterdam Batavia, thans hier) voelt er véél voor.'[95]

Op zijn reis naar New York, die via Zuid-Amerika liep, had Greshoff in Buenos Aires nog een uitgever getroffen, eentje die hij goed kende. Martinus Warendorf was Nederland begin juli 1942 ontvlucht en in Argentinië beland. Toen de voormalig uitgever van *Groot Nederland* gehoord had dat Greshoff in Buenos Aires zou aanwaaien, had hij onmiddellijk een diner gearrangeerd.[96] Warendorf had Greshoff veel verteld over de toestand in Nederland, over het boekenvak en over gemeenschappelijke vrienden en kennissen. Voor Greshoff was het vooral een opluchting te horen dat Bob en Han Nijkerk – Han is een nicht van Warendorf – het op dat moment goed maakten.

Warendorf had in Buenos Aires met zijn gezin op visa voor Amerika gewacht. Greshoff had erop aangedrongen dat de uitgever zodra hij over zijn papieren beschikte naar New York moest komen. Warendorf arriveert er op 10 maart 1943.

Greshoff brengt Warendorf direct op de hoogte van de uitgeefplannen die hij en Landshoff hebben. Fritz Landshoff en Martinus Warendorf hadden al eerder zaken met elkaar gedaan: Warendorf was als geldschieter bij de stichting van Querido Verlag betrokken geweest, de helft van de Duits-Nederlandse uitgeverij was eigendom van Van Holkema & Warendorf.[97] Warendorf, die bij aankomst in New York zijn handen in tegenstelling tot zijn kompanen vrij heeft, begint direct van alles te regelen en zorgt onder meer dat Querido New York een officieel bedrijf wordt in de vorm van een corporatie. Querido Incorporated, New York, ziet 20 april 1943 het levenslicht.

Landshoff en Warendorf investeren allebei 250.000 dollar in de nieuwe onderneming.[98] Landshoff zorgt ervoor dat Querido Inc. een kamer ten kantore van L.B. Fischer op 381 Fourth Avenue krijgt. Greshoff bewerkstelligt een samenwerking tussen Querido Inc. en het NIB, zodat de jonge particuliere onderneming van belangstelling van ambtelijke zijde verzekerd is. Die steun is niet overbodig, omdat aankoop van papier, vergunning tot verschepen en auteursvraagstukken in oorlogstijd voor extra moeilijkheden zorgen.[99] De Nederlandse regering investeert – tot Greshoffs grootste teleurstelling – niet in de nieuwe uitgeverij, maar koopt exemplaren van de uitgaven.

Met vijf andere heren vormt Greshoff de Raad van Toezicht, die als een adviesraad zal dienen. De toezichthouders krijgen elk manuscript voorafgaand aan publicatie toegezonden en hoewel elk het recht heeft de manuscripten te beoordelen, wordt Greshoff gemakshalve aangewezen als degene die alle zaken voor de raad zal behandelen.[100] Alleen bij twijfel hoeft hij te overleggen. Hoewel Querido New York officieel de onderneming van Warendorf en Landshoff is, is Greshoff dus nauw betrokken bij de invulling van het publicatieprogramma. Tijdens de oprichtingsvergadering onderstreept Nico Slotemaker de Bruïne, een van de toezichthouders van Querido Inc., dat de onderneming 'werd opgericht op voorstel van den heer Greshoff'.[101]

Het doel van Querido New York is meerledig: op Curaçao en Suriname hebben ze dringend studieboeken nodig en voor zeelieden en andere militairen moet er lectuur in de Nederlandse taal komen. Veel boeken van Querido New York worden naar Curaçao, Zuid-Afrika en Engeland gestuurd.[102] Vanuit de Nederlandse regering wordt er bovendien op aangedrongen met

Engelstalige uitgaven het Amerikaanse publiek bekend te maken met Nederland. Tot slot wil Querido New York een voorraad Nederlandse boeken aanleggen om te zorgen dat het lectuurarme Nederland na de oorlog van leesstof kan worden voorzien. Voor Landshoff zal dit een belangrijk argument zijn geweest om in het bedrijf te investeren: hij hoopt dat Querido Inc. en Querido Verlag zich na de oorlog in Amsterdam kunnen vestigen en een springplank kunnen vormen naar uitgeefactiviteiten in de rest van Europa.[103] Volgens Greshoff zijn er na de bevrijding duizenden van de boeken die in New York, en ook in Kaapstad, in het Nederlands zijn uitgegeven naar de lege Nederlandse boekhandels verscheept, waar ze goede diensten bewijzen.[104]

Het duurt even voor Querido New York haar eerste titel kan publiceren, omdat de Amerikanen de nieuwe uitgeverij in eerste instantie niet van papier willen voorzien. Hoewel Querido New York slechts om vijftig ton heeft gevraagd – volgens Greshoff verwerkt een gemiddeld uitgever zo'n duizend à twaalfhonderd ton per jaar – vreest de Amerikaanse overheid blijkbaar dat de nieuwe firma na de oorlog een concurrent voor uitgeverijen van eigen bodem zal zijn, iets wat ze liever niet bevordert. Het maakt zowel Greshoff als Landshoff wanhopig.[105] Uiteindelijk krijgt Querido New York het met behulp van een prioriteitsverklaring van de Nederlandse ambassade alsnog voor elkaar papier los te krijgen.[106] Het eerste boek dat in de tweede helft van 1943 van de persen rolt is *The Lion Rampant: the Story of Holland's Resistance to the Nazis*, door Lou de Jong en Joop Stoppelman. Romans van Simon Koster en Willem Elsschot (*Tijip* en *De leeuwentemmer*) volgen nog datzelfde jaar. Greshoff zorgt voor uitgaven van Vestdijk, Elsschot en Van Schendel, maar omdat er rekening moet worden gehouden met de leesbehoefte van Nederlandse zeelieden en van een '"gemiddeld" publiek', verschijnt er ook werk van Johan Fabricius, Herman de Man en Siegfried van Praag.[107] Zo nu en dan publiceert de uitgeverij iets in opdracht van het NIB, zoals een rede die minister Kerstens op 2 januari 1943 in Londen uitsprak, het door Barnouw en Landheer samengestelde *Contribution of Holland to the Sciences* en A.A. van Rhijns ideeën over de Nederlandse wederopbouw. In totaal zullen er tot 1947 28 uitgaven bij Querido New York verschijnen.[108]

Greshoff is – net als in Batavia en Kaapstad – ook in New York vooral bezig de belangen van auteurs te behartigen, zoveel hij maar kan. Hij zoekt voortdurend naar publicatiemogelijkheden voor zijn Zuid-Afrikaanse en Nederlandse vrienden. Na de oorlog zou hij opgetogen melden dat hij 'tal van herdrukken van oud en nieuw Nederlandsche boeken' bezorgd heeft.

Arthur van Schendel profiteert het meest van zijn bezigheden. 'Ik heb

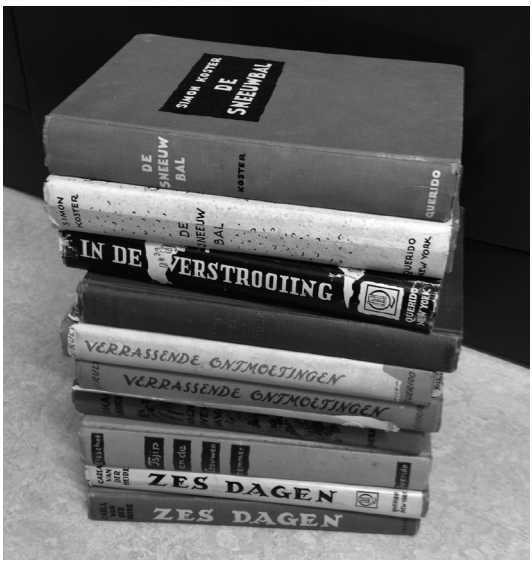

Enkele uitgaven van Querido Inc., New York.

een aardig spaarpotje voor Arthur gemaakt!' bericht hij na de oorlog opgetogen.[109] Na *Mijnheer Oberon en mevrouw* (bij De Unie in Batavia) en *Het fregatschip Johanna Maria* (bij de H.A.U.M. in Kaapstad) heeft hij voor herdrukken weten te zorgen van *Een Hollandsch drama* en *De waterman* bij Van Schaik, in Pretoria. *Een spel der natuur* verschijnt nu bij Querido New York. Als Van Schendel er na de oorlog van hoort, stemt het hem tot dankbaarheid. Hij heeft tijdens de oorlog op de pof van de Italianen moeten leven, nu kan hij zijn schulden afbetalen.[110]

Een belangrijke uitgave bij Querido New York is het 626 pagina's tellende *Harvest of the Lowlands*, een op Greshoffs initiatief en door hem samengestelde bloemlezing van hedendaagse Nederlandse en Vlaamse auteurs in het Engels.[111] De bloemlezing, die in 1945 gepubliceerd wordt, heeft een pioniersfunctie: het geeft Amerikaanse kenners, belangstellenden en critici voor het eerst toegang tot de Nederlandse literatuur. Uitgever Landshoff noemt het 'de eerste groote Hollandsche bloemlezing in het Engelsch' en wil proberen van de verschijning 'een soort literaire sensatie' te maken.[112]

Naast werk van enkele Tachtigers neemt Greshoff proza op van onder anderen Vestdijk, Ter Braak, Du Perron, Slauerhoff en Marsman, alsook van een nieuwe generatie: Vroman, Vuijk, Van der Veen en Vasalis en van Vlamingen als Van de Woestijne, Elsschot, Walschap en Gijsen – de inhoud

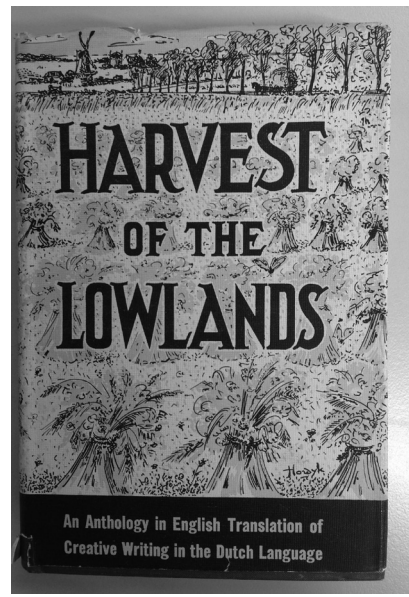

Omslag van de door Greshoff samengestelde bloemlezing Harvest of the Lowlands *(1945).*

weerspiegelt zowel de hedendaagse canon als Greshoffs persoonlijke smaak. Hij voorziet zijn selectie van een historisch overzicht van de Nederlandse literaire ontwikkelingen van de afgelopen halve eeuw. De samenstelling was volgens Greshoff bepaald geen makkelijke klus, want aan veel 'vrijwel onmisbare' teksten was niet te komen en vervolgens was het zeer moeilijk behoorlijke vertalingen te krijgen.[113] Greshoff zoekt de schuld daarvan alweer bij de Nederlandse overheid: die had de afgelopen decennia moeten zorgen voor een Nederlandse bibliotheek in Amerika. De enkele Nederlandse boeken die in openbare bibliotheken te krijgen zijn, zijn gedateerd en zonder enig systeem aangelegd en bijgehouden. 'De opeenvolgende Nederlandsche regeeringen hebben, bij alle politieke verschillen, één ding gemeen gehad: hun volstrekte en beginselvaste onverschilligheid voor alles wat op de verbreiding van de Nederlandsche cultuur in den vreemde geleek.'[114]

De uitgave *In de verstrooiing* is een heel ander verhaal dan *Harvest of the Lowlands*. Hoewel deze collectie door Greshoff bijeengebrachte literaire bijdragen – zowel proza als gedichten – lijkt op een bloemlezing, wil het dat nadrukkelijk niet zijn. De verzameling moet, aldus de inleiding van Adriaan van der Veen, beschouwd worden als een acte de présence van een aantal Nederlandse schrijvers, die zich allen buiten bezet gebied bevinden en

dus in vrijheid hebben kunnen schrijven. Een verontschuldiging voor het gebrek aan goede kopij? Het moet zo nu en dan een dilemma geweest zijn: welke eisen stel je aan literair werk in oorlogstijd? Greshoff vindt dat je deze bijdragen net zo moet beoordelen als je normaal zou doen: 'Of een schrijver op peil blijft hangt *nooit* af van de omstandigheden, doch alleen van zijn innerlijke spankracht en den weerstand van zijn karakter.' Hij waarschuwt voor het gevaar van 'het sentimenteele medelijden met bannelingen'.[115] Na de oorlog zou het tijdschrift *De Linie* echter over de schrijvers in *In de verstrooiing* constateren 'dat in die vrijheid hun gedachten weinig of in het geheel niet uitgingen naar het Vaderland, dat hun talenten weinig vermeerderden, dat zij de benauwde, huisbakken kool-lucht van Nederland voor de oorlog om zich heen hielden'.[116]

In de verstrooiing bevat werk van bijna alle in exil levende schrijvende Nederlanders en Vlamingen met wie Greshoff de afgelopen vijf jaar in aanraking is geweest en dat op Indische, Zuid-Afrikaanse, Curaçaose, Londense of Amerikaanse bodem tot stand is gekomen. Coert Binnerts, Jacques de Kadt, Rob Nieuwenhuys, Beb Vuyk, Willem Walraven, Leo Vroman, Finus M. Oosterhof, Willem Hessels, F. Sybrand Bijlsma, Marnix Gijsen, Luc Tournier, F.J. van der Molen, F.C. Terborgh: ze zijn allemaal vertegenwoordigd. Greshoff neemt van zichzelf een reisbeschrijving op over de havens langs de oostkust van Afrika. Dola de Jong – Greshoff noemt haar na de eerste ontmoeting iemand 'die ook zoo'n beetje schrijft', maar dat is vooral omdat hij haar niet mag – gaf een fragment uit haar roman *En de akker is de wereld*.[117] Vanuit Londen is er werk van Siegried van Praag en van Engelandvaarders Adriaan Viruly en Josepha Mendels, van de laatste een fragment uit *Rolien en Ralien*, haar debuutroman die op Greshoffs voorspraak in 1947 bij Querido zal verschijnen.[118]

Adriaan van der Veen noemt het in de inleiding van *In de verstrooiing* een geluk voor de zaak van de Nederlandse literatuur dat Greshoff zich al voordat de oorlog uitbrak buiten Nederland gevestigd had. Zo kon hij zijn positie als bevorderaar van alles wat goed en nieuw is in de Nederlandse literatuur behouden. 'Tegen de onverschilligheid in van het officieele en dikwijls ook van het niet-officieele Nederland buiten de grenzen,' schrijft Van der Veen, 'heeft hij voortdurend gepoogd een onafhankelijk Nederlandsch geestelijk leven in stand te houden. Bij schier elke onderneming ging het initiatief van hem uit, terwijl hij alle andere plannen altijd weer geestdriftig steunde.' Door Greshoffs inspanningen kunnen schrijvers in exil van zich laten horen, voor lezers buiten de Nederlandse grenzen is deze Nederlandse lectuur vaak 'vrijwel de eenige band met een gelukkiger verleden'.[119]

Intussen in Europa: de holocaust

Net als toen hij in 1939 in Kaapstad aankwam, is Greshoff voortdurend met zijn gedachten bij dat gelukkiger verleden in Europa. Het is ook niet niets: halverwege de vijftig en binnen drie jaar voor de derde keer in een geheel nieuwe omgeving op een nieuw continent. 'Deze oude boom is te veel verplant en begint nu te kwijnen.'[120]

Greshoff heeft het gevoel dat hij in New York niet werkelijk leeft, maar voortdurend 'tusschen toneelschermen' wandelt. Hij had niet gedacht dat een bestaan zonder zijn zonen hem zo zwaar zou vallen. Brieven uit Zuid-Afrika komen ongeregeld en zelden binnen; soms duurt het maanden voor ze horen hoe het met Jan en Kees gesteld is en dat maakt zowel Aty als Jan gedrukt en zenuwachtig. Hun zonen zijn inmiddels allebei getrouwd, met Zuid-Afrikaanse vrouwen: Kees met Mickey, Jan junior met Nancy.[121] Jan en Aty hebben hun bruiloften moeten missen. Greshoff maakt zich zorgen om de studie en verdere loopbaan van Kees en om de veiligheid van Jan, die in december 1942 alsnog voor de dienstplicht is opgeroepen en sindsdien in Londen een bureaufunctie heeft, waar Nancy zich een jaar later bij hem heeft gevoegd.[122] Hoe zeer Greshoff ook uitkijkt naar post van zijn zonen, elke brief uit Kaapstad of Londen brengt hem volledig uit zijn doen, omdat die hem met des te meer heftigheid aan 'de ellende van hier te zijn' herinnert. 'Mijn lichaam is in de Vereenigde Staten, mijn geest altijd elders.'[123]

Greshoff maakt zich verder met regelmaat zorgen om zijn vrienden in Nederland. Wie vindt hij er straks terug? Ter Braak, Du Perron en Marsman in ieder geval niet meer. Maar: 'Heeft Simon V. het concentratiekamp overleefd? Waar zit Jany? [...] In welke staat bevindt zich Nederland? Van 's-Gravenhage is 1/3 totaal afgebroken? Hoe is de geestesgesteldheid na deze vier à vijf jaar?'[124]

Hij is dus op de hoogte van Vestdijks verblijf in het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel en weet ook dat meer dan drieduizend Haagse huizen en de nodige andere gebouwen zijn gesloopt om plaats te maken voor bunkers, tankmuren en een tankgracht, die onderdeel vormen van de Atlantikwall, de verdedigingslinie van de geallieerden langs de Europese westkust.

Maar van het meeste weet hij het fijne niet. In oktober 1943 bereikt hem bijvoorbeeld het bericht dat eind die maand zeventig intellectuelen door de Duitsers worden terechtgesteld. Hij heeft geen idee om wie het gaat, maar houdt zijn hart vast voor Adriaan Roland Holst, Simon Vestdijk, Jan Romein en anderen.[125]

Als Gerbrandy vanuit Londen diezelfde maand voor Radio Oranje zijn landgenoten toespreekt, vindt Greshoff de rede 'wel heel somber wat de

Joden betreft'.[126] Het was gezien de feiten niet makkelijk geweest voor de minister-president het volk moed in te spreken: Nederland ging een vierde Oorlogswinter tegemoet, die waarschijnlijk moeilijker zou zijn dan de voorgaande. En hoewel Gerbrandy had gesproken over de vele 'bewijzen voor de militaire en politieke verzwakking van Duitsland' en hij de mogelijkheid van een spoedig oorlogseinde had uitgesproken, werkelijke redenen voor optimisme kon hij niet geven, onder meer omdat in de nacht van 28 op 29 september volgens hem de laatste vijfduizend Joden uit Amsterdam 'de reis naar hun broeders in de verbanning onder leiding van hun beulen, aanvaard' hadden. Onder deze laatste deportatie naar Westerbork bevonden zich de leden van de Joodse Raad. 'Zoo goed als geen Jood bevindt zich thans meer vrij op Nederlandsche bodem,' aldus Gerbrandy.[127] Over wat er met de gedeporteerde Joden gebeurt, had de minister-president met geen woord gerept.

De Amerikaanse kranten zijn een stuk duidelijker over wat er in de door Duitsland bezette gebieden plaatsvindt. '1 miljoen Joden vermoord door de Nazi's' had *The New York Times* 30 juni 1942 al gekopt, nog voor de Greshoffs in New York gearriveerd waren. De krant citeerde de woordvoerder van het World Jewish Congress, die vanuit Palestina vertelde dat Oost-Europa was veranderd in een 'enorm slachthuis voor Joden'. Vuurpelotons zouden zo'n duizend mensen per dag neerschieten. Dat er nog zo'n miljoen joden in getto's vastzitten, waar velen door honger en ziekten sterven, was ook bekend.[128] In juli 1942 was de Poolse regering in Londen met meer nieuws over de massaslachtingen gekomen en had ze de geallieerden dringend verzocht actie te ondernemen.[129] Eind november 1942 had de krant ook gesproken over de nazi-methoden. Poolse arbeiders hadden bevestigd dat de Duitsers gaskamers gebruiken om de Joden om te brengen, vooral kinderen, ouderen en zieken die niet kunnen werken.[130] In april 1943 bericht *The New York Times* dat er al twee miljoen Joden waren geëxecuteerd sinds de nazi's in 1939 aan hun opmars door Europa begonnen en dat er nog eens vijf miljoen in direct gevaar zijn.[131] 'Volgens een betrouwbaar rapport maken de Duitsers nu gebruik van gaskamers die zijn uitgerust om het leven van zevenhonderd personen tegelijk te beëindigen,' schrijft de krant op 5 juni 1943. 'Treinladingen slachtoffers uit Bulgarije worden naar het kamp in Treblinka gebracht, waar de gaskamers dagelijks zevenduizend executies kunnen behandelen.'[132]

Greshoff spreekt in zijn dagboek nooit over de Holocaust, al blijkt uit een enkele opmerking dat hij weet dat er fusillades plaatsvinden en concentratiekampen bestaan. Hij heeft inmiddels vernomen dat Bob en Han Nijkerk

in december 1942 naar Barneveld zijn afgevoerd, 'dat de naam heeft een der "beste" van deze slechte inrichtingen te zijn'.[133] Blijkbaar heeft hij gehoord over het Barneveldse kasteel De Schaffelaar, waar met de Nijkerks ongeveer zevenhonderd 'verdienstelijke joodse Nederlanders' (wetenschappers, kunstenaars, artsen, industriëlen) waren ondergebracht. De groep was vrijgesteld van deportatie, maar wordt in september 1943 alsnog op transport naar Westerbork gezet.[134]

Uit de spaarzame mededelingen valt onvoldoende op te maken tot in welke details Greshoff op de hoogte is van wat er in Europa plaatsvindt. Naast bovenstaande nieuwsberichten in de Amerikaanse kranten zijn er diverse andere die de feiten tegenspreken of in ieder geval een veel gematigder beeld schetsen. Industriële vernietiging van miljoenen mensen... Wie kan zich zoiets voorstellen? Veel mensen klampen zich vast aan de hoop dat zoiets gruwelijks niet waar kán zijn. Anderen doen de berichten die doorsijpelen luchtig af als geruchten, iets wat Greshoff enorm stoort. Aty, die zeer onder de indruk geweest was van Gerbrandy's toespraak en steeds aan de toestand van de Nederlandse Joden had moeten denken, had met een Nederlandse officier die zij toevallig op het consulaat ontmoette, gesproken over de deportatie uit Amsterdam. Greshoff maakt er melding van in zijn dagboek: 'Zijn eenige antwoord was: ze maken altijd zoo'n koude drukte, dit zal ook wel weer niet waar of schromelijk overdreven zijn! De naam des ploerts is mij helaas niet bekend.'[135]

Greshoff constateert dat onder de Nederlanders die hij dagelijks in New York ontmoet het antisemitisme in grote mate aanwezig is – en dat zal in Nederland niet opeens anders zijn. Hij heeft de indruk dat het fascisme 'in tal van gemaskerde vormen' levenskrachtiger is dan ooit en dat er een sterke tegenstand tegen de vrijzinnigheid bestaat, juist in de landen die voor de democratie zeggen te strijden.[136] In Zuid-Afrika had Greshoff het antisemitisme eveneens in 'schandelijke vormen' aanschouwt en in New York ziet hij voortdurend Amerikanen die volgens hem neerkijken op de heersersmentaliteit van de Duitsers, maar zelf 'diep doordrongen [zijn] van de superioriteit van Amerika'.[137] De geallieerden zijn, kortom, geen haar beter.

Op 19 oktober 1943 schrijft Greshoff sarcastisch in zijn dagboek over de opwekkende lectuur in de Amerikaanse kranten: 'Gisteren: jodenvervolgingen te Boston en negervervolgingen in Harlem. Hetgeen een walgelijke rethorica [sic] over de Amerikaansche "vrijheidszin" geenszins uitsluit!'[138] Als in augustus 1944 in Philadelphia een staking van het openbaar vervoer plaatsvindt, omdat acht jonge zwarte mannen voor hun rijexamen zijn geslaagd en nu het tekort aan trambestuurders kunnen opvullen, is Greshoff

ontsteld: 'De blinde haat, het stompzinnige vooroordeel der Amerikaansche arbeiders – zooals die zich telkens en telkens weer uiten – geven ons weinig vertrouwen in de toekomst van het "vrije" Amerika. Als nu nog muffe burgermannetjes blijk geven van kleine vooroordeelen, kan men dat in orde achten; maar arbeiders! Zij die overal elders vrijzinnig en vooruitstrevend zijn, vormen hier het meest reactionaire blok. De negers moeten zich op de slagvelden laten doodschieten, nadat zij in aparte kampen geoefend zijn; maar hun brood verdienen als tramcontroleur of wagenbestuurder, na gebleken bekwaamheid, uitgesloten! De domheid is van alle tijden en van alle landen. Doch nergens treedt zij zoo driest en schaamteloos op als in de Vereenigde Staten. Dit is een afschuwelijk land in ieder opzicht.'[139]

Dat hij ook bij de Nederlanders in New York met enige regelmaat op antisemitisme stuit, vindt hij het moeilijkst te verkroppen. Zo bestudeert hij een tekst die kunstkenner en verzamelaar Frits Lugt, die met zijn gezin tijdens de oorlog in Amerika verblijft, heeft geschreven voor de *Knickerbocker Weekly*. Lugt bepleit daarin dat het noodzakelijk is Joden en zwarten na de oorlog in speciale gebieden onder te brengen. 'Let wel in 1943!' roept Greshoff na lezing verontwaardigd uit. Greshoff is niet de eerste die de tekst onder ogen krijgt: toen Lugt zijn artikel over het 'Joodsche wereldprobleem' aan een kennis had laten lezen, was er een stroom geruchten op gang gekomen in de Nederlandse kolonie in Amerika over Lugts vermeende antisemitisme en pro-nazisme. Zelf was Lugt ervan overtuigd dat hij zich niet helder had uitgedrukt, wat tot het misverstand, dat hem nog jarenlang zou achtervolgen, had geleid.[140]

Als Greshoff Frits Lugt op verzoek van directeur Slotemaker ontvangt, geeft Greshoff 'de kleine Goebels' geen kans zich schoon te wassen van de beschuldiging van antisemitisme en geeft hij hem naar eigen zeggen een uur lang de volle laag.[141] 'Ik herinner mij niet dat ik iemand ooit zoo laag neer gezet heb.' Ook Ries, die Greshoff als getuige bij het gesprek heeft gevraagd omdat hij Lugt niet vertrouwt, zou zich niet onbetuigd hebben gelaten.[142]

Dat Lugt in Amerika de rol vervult die Greshoff voor zichzelf voor ogen had gehad – Lugt vestigt de aandacht op de Nederlandse cultuur door diverse lezingen over kunstgeschiedenis te geven – zal wellicht extra zout in de wond hebben gestrooid.

Van landgenoten die van de weeromstuit het omgekeerde doen, namelijk de superioriteit van het Joodse ras bepleiten, raakt Greshoff minstens zo geïrriteerd. Hij gelooft 'evenmin in een Joodsch, als in een Germaansch Meesterras. Ik geloof niet in meesterrassen en niet in rassen. Ik geloof alleen in menschen van minder of beter allooi.'[143] Dat neemt niet weg dat Greshoff

recalcitrant verkondigt dat hij uit puur egoïsme een fel tegenstander van het zionisme is, immers: 'Nederland zonder zijn Joden zou Nederland niet meer zijn en zou nog veel vervelender worden als het reeds was.'[144]

Als het kantoortje maar loopt...

Intussen zijn de verkooprapporten die Querido Inc. uit Australië, Engeland en West-Indië ontvangt niet gunstig: er blijkt onder Nederlanders in het buitenland weinig belangstelling voor het Nederlandse boek te bestaan, men leest liever Engels. Greshoff verbaast zich over het gebrek aan nationalisme onder zijn landgenoten, die 'maar een opperste zaligheid [kennen]: voor een Amerikaan versleten te worden'.[145] Het desillusioneert hem dat geen van de zaken waarvoor hij zich hard maakt werkelijk is aangeslagen.

Bovendien: was hij Europa niet ooit ontvlucht omdat hij zo graag aan zijn eigen oeuvre wilde bouwen? Zes jaar later is hij niet veel verder gekomen dan drie bundeltjes met 365 aforismen: *Mimosa pudica* (Kaapstad, 1940), *Kalender zonder dagen* (Batavia, 1941) en *Bitterzoet* (Willemstad, 1944). De vierde bundel, *Voor volwassenen*, is in 1944 ook af, maar zal pas na de oorlog bij Manteau, de uitgeverij van Greshoffs vroegere au pair Angèle, verschijnen. Greshoff had er eigenlijk op gerekend dat Querido New York het zou uitgeven. Die zou het namelijk beter doen dan de lieden van *De Stoep*, die zijn *Bitterzoet* zo uitgaven, dat het eruitziet 'als de catalogus van een zaadhandelaar uit Epe in de jaren 1905–1910. Het is ten eerste zeer leelijk, ten tweede zeer provinciaals. Maar ik vind het nogal grappig. In deze tijd is het een wonder wanneer men een boek in de Nederlandsche taal gedrukt en uitgegeven krijgt en men heeft niet het recht om te vragen hoe het geschiedt.'[146]

Dan zijn er nog vier bundels proza, veelal opstellen: *Rariteiten* (Batavia, 1941), *Fabrieksgeheimen* (Pretoria, 1941) *Muze, mijn vriendin* (Pretoria, 1943) en *Het spel der spelen* (Querido New York, 1944).[147] Het grootste deel van deze oogst is geschreven voor of in de beginjaren van de oorlog: daarna heeft Greshoff amper meer iets geproduceerd.

Poëzie schrijft hij nauwelijks: er verschijnt geen enkele bundel.[148] Tijdens de oorlog trekken veel Nederlanders zich op aan Greshoffs oude gedichten. De opnames van de twee gedichten die inmiddels op grammofoonplaat zijn gezet, worden via Radio Boston regelmatig uitgezonden en zijn eveneens op Radio Oranje veel te horen.[149] Greshoff zou later zijn vrienden Bob en Han Nijkerk laten weten dat hij het ene gedicht, 'Bede voor de Joden', geschreven had terwijl hij aan zijn Joodse vrienden dacht, 'en aan jullie in de eerste plaats'.[150] Delen uit 'Een strijdbaar man', vooral de beginstrofe en de herha-

lende slotregel 'Wordt wakker, want de nood is groot', worden regelmatig in kranten afgedrukt en door anderen in toespraken gebruikt. *Vrij Nederland* zou het hebben overgenomen 'met verluchting en een titel van eigen vinding' en het is op muziek gezet. De Nederlandse regering heeft het zelfs, nog voor de Duitse invasie, in 300.000 exemplaren laten drukken en als propaganda verspreid in België, Nederlands-Indië, Zuid-Afrika, Curaçao, Suriname en onder Nederlanders in Amerika en Canada. Het NIB laat het Adriaan Barnouw, professor op Columbia University, naar het Engels vertalen, zodat het ook in Amerika kan worden verspreid.[151]

Dit alles leidt bij Greshoff niet tot onverdeelde vreugde, omdat hij het nooit als oorlogsstrijddicht schreef, maar in 1934 in de serie *Voces mundi* publiceerde, bedoeld als een protest tegen de heersende middenklasse: 'Het is door deze weldadige verspreiding een soort volkslied geworden! [...] Vroeger (in 37, 38) werd het in communistische vergaderingen voorgelezen, nu hangt het in kazernes! Vroeger werd ik in officierenblaadjes uitgescholden om mijn "revolutionnaire" poëzie (!) en nu besluiten oversten hun hoeraredeneeringen met aanhalingen daaruit.'[152]

Waarom komt Greshoff amper tot eigen werk? Aan tijdgebrek ligt het niet, met al die vrije middagen. Bovendien is het werk op kantoor sinds zijn aankomst doorlopend verminderd. Maar hij kan zich niet concentreren, het ontbreekt hem aan 'de lust en de geestkracht', de afleiding is te groot.[153] Het had voor een gevoel van overbodigheid en daardoor onbehagen gezorgd: 'De toestand was op een gegeven oogenblik zoo, dat ik géén bevrediging kon vinden in *eigen* werk (dat maar niet "los" wou komen) en evenmin in mijn positie van wormvormig aanhangsel van het N.I.B.'[154]

Door de omstandigheden speelt zijn minderwaardigheidscomplex op, dat hem een writer's block lijkt te bezorgen. Want hoewel hij vindt dat oorlog nooit een excuus is voor lagere kwaliteit, is hij zich ervan bewust dat schrijvers in de diaspora te weinig vergelijkingsmateriaal hebben en dat een strenge kritiek ontbreekt. Dit gemis van een betrouwbare maatstaf maakt hem onzeker: 'Ik ben, door toeval, de éénige schrijver van een zekere faam, die "beschikbaar" is en daaruit vloeit vanzelf een positie voort, niet in overeenstemming met mijn gaven. Ik leef hier boven mijn litteraire stand. En dat vind ik een akelig denkbeeld. In Nederland waren er Holst en Bloem, onder de jongeren Marsman, Ter Braak, die terecht de *eerste* plaats innamen. Ik deed mijn werk op mijn bescheiden plaats *ter zijde*. En zoo werden de juiste verhoudingen gehandhaafd. Ik heb geen aanleg voor koning in het land der blinden. Ik voel mij sedert 1940 altijd in een scheve positie.'[155] Het zijn dit soort opmerkelijk scherpe zelftyperingen die Greshoff sieren.

Vanzelfsprekend hebben het heimwee en de depressie de creativiteit en werklust niet bevorderd. Bovendien heeft zijn slapeloosheid beangstigende vormen aangenomen: het lukt hem naar eigen zeggen nooit veel meer te slapen dan 2,5 à 3 uur per nacht.[156] En wat te denken van het gebrek aan stimulans van vrienden als Ter Braak en Du Perron, zoals hij die tijdens zijn periode in Brussel zo sterk ervoer? Als hij de proeven van een boekje nakijkt, ervaart hij dat als een ware marteling, omdat hij zich voortdurend afvraagt wat Menno of Eddy ervan gezegd zou hebben. 'Voor wie anders schrijf ik?'[157]

Toch zoekt Greshoff de reden van zijn geringe productie niet in onzekerheid, maar in overschatting, de andere kant van dezelfde medaille. Hij denkt dat hij weinig heeft kunnen schrijven, omdat hij zich gedurende de gehele oorlog gewijd heeft 'aan één taak namelijk op alle mogelijke wijzen en met alle mogelijke middelen het voortbestaan van de Nederlandse beschaving te dienen. [...] Met een populair liedje zou ik kunnen zeggen: dat het mijn doel was "To keep the homefire burning", waarbij dan deze haard de Nederlandse beschaving vertegenwoordigt.' Door dit 'zogenaamde culturele werk' is hij niet aan eigen dichtwerk toegekomen. Greshoff is slechts bezig geweest 'de Nederlandse beschaving te doen kennen en te doen waarderen waar dit mogelijk is. In gevallen van nood zelfs met opoffering van mijn eigen letterkundige werk. In de oorlogsjaren heb ik letterkundig vrijwel niets voortgebracht om dat ik al mijn tijd en energie wijdde aan wat ik mijn oorlogstaak achtte.'[158]

Van regeringszijde heeft hij van begin af aan weinig interesse ervaren voor deze particuliere initiatieven. 'Als het "kantoortje" maar loopt is men allang tevreden.'[159] Dat steekt. Greshoff zegt zich om deze reden aanvankelijk bitter teleurgesteld te hebben gevoeld over zijn Amerikaans verblijf. Hij is ontsteld over de manier waarop de regering sinds de oorlogsjaren geld uitgeeft alsof het water is, zonder dat er van al die miljoenen 'één rooie cent de Nederlandsche cultuur ten goede gekomen [is]. De ongeveer 215 Nederlandsche boeken buiten Nederland verschenen, danken hun ontstaan aan persoonlijke offervaardigheid. De Belgische regeering heeft vele, vele honderdtallen Nederlandsche boeken gekocht, de Nederlandsche regeering kocht niet één boek. *Ieder* voorstel op cultureel gebied werd afgewezen.'[160]

Greshoff is ervan overtuigd dat hij in dienst van het NIB wonderen had kunnen verrichten, als de regering er maar het belang van had ingezien en hem als werktuig had ingezet. De teleurstelling heeft louterend gewerkt. Want, bekent hij jaren later aan zijn vriend, 'het is namelijk, Ries, verderfelijk wanneer een kunstenaar denkt dat hij er ìs, dat hij tot de rang van Heele Piet opgeklommen is en het is belachelijk wanneer hij bovendien, op grond

van die Heele-Piet-waan voorrechten eischt.' Greshoffs New Yorkse jaren vallen wat hem betreft in twee vakken uiteen: het tijdvak waarin hij zich onderschat voelt en het tijdvak waarin hij zich overbodig acht. 'Ik ben nooit overdreven ijdel of heerschzuchtig geweest, maar was het tòch nog te veel. En daaraan heeft de maand October 1942 radikaal en definitief een einde gemaakt.'[161]

Het einde in zicht

Na twee jaar New York heeft Greshoff nog amper iets van de stad, laat staan van de States, gezien, op wat uitstapjes, logeerpartijen en twee vakanties na: Manhattan komt hij eigenlijk niet uit.[162] Hij vindt het inmiddels een betoverend stadsdeel, vooral de buurt rondom Wall Street. Het is een volstrekt ander soort schoonheid dan die hij in Rome, Londen of Parijs gewend is. Hij houdt van het Victoriaanse Gramercy Park te midden van al die nieuwe gebouwen, van de oude, roodstenen huizen op Washington Square en van de eigenaardige zwarte huizen op Sutton Place, 'die, in een bepaalde belichting, van een surrealistische onwerkelijkheid zijn'. Hij is dol op the Village, de Bowery en Chinatown.[163]

Maar zoveel als Greshoff van Manhattan houdt, zo weinig moet hij van haar inwoners hebben. Hij heeft onder meer een hekel aan 'de oppervlakkige, beledigende gemeenzaamheid enerzijds, de onbeschoftheid anderzijds (van winkelpersoneel, taxibestuurders, tramconducteurs en dergelijke lieden)'.[164] Een gemiddelde Amerikaan vraagt rustig naar je verhouding tot je vrouw of de stand van je bankrekening. Ze willen allemaal op één lijn staan met elkaar en overal bijhoren. De jovialiteit van Amerikanen, de 'nationale op- en indringerigheid' verafschuwt hij, al beseft hij dat dat een generalisatie is.[165]

Ondanks zijn afschuw van de gemiddelde Amerikaan, genezen de jaren in Manhattan hem enigszins van zijn antiamerikanisme dat hij tot zijn komst had. Want hoewel er genoeg te verfoeien is, bestaan in Amerika gelukkig ook verschillende (culturele) aristocratieën, die geslotener zijn dan die in Europa en waarvoor bovenstaande typeringen niet gelden. In academische kringen is Greshoff verrast nog een 'boeiend, rijkgeschakeerd geestelijk leven met een sterk eigen karakter' te vinden. Hoewel hij in New York bijna uitsluitend met Europeanen omgaat – Nederlanders, Duitsers en hier en daar een Belg of Fransman – zijn de paar Amerikanen met wie hij correspondenties aanknoopt van groot literair allooi: Allen Tate, Elizabeth Hardwick, Philip Rahv, Robert Lowell en Jean Stafford.[166] Greshoff leest hun tijdschriften als *The Sewanee Review*, *The Kenyon Review*, *Partisan Review* en

The Southern Review.[167] Maar de meeste van deze schrijvers-academici wonen ver weg en de contacten blijven voornamelijk van papier: hij ziet Tate, die in het zuidelijke Sewanee, Tennessee woont, bijvoorbeeld alleen als die in New York is. Met dichter Lowell en diens vrouw Jean Stafford verblijft hij een naweek in Westport, Connecticut en luncht hij een keer in het Ritz Carlton.[168] Ook de befaamde H.L. Mencken, een van de meest invloedrijke Amerikaanse schrijvers op dat moment, nodigt hem uit voor de lunch.[169] Het zal Greshoff plezier hebben gedaan, want hij voelt zich verwant met de schrijver-criticus: verschillende mensen hebben Greshoff 'de Nederlandsche Mencken' genoemd, waarop hij, toen hem dit ter ore kwam, direct een en ander van hem gelezen had.[170]

Een publicatie van zestig aforismen van Greshoffs hand in *The Sewanee Review*, het blad van Tate, is een opsteker: 'mijn eerste publicatie in een buitenlandsch tijdschrift.'[171] Andersom zal Greshoff na de oorlog zorgen dat de Nederlanders over Robert Penn Warren, Wallace Stevens en Allen Tate, dan nog niet zo bekend, maar volgens hem 'eenigen van de allergrootsten', horen.[172]

Greshoff kent alle boekhandels in Manhattan en struint ze regelmatig af, en van de kennis en diensten van im- en exportboekhandelaar Gerard Hagens, op nr. 597 van Fifth Avenue, maakt hij grif gebruik.[173] Hij leest en waardeert schrijvers als Edith Wharton, Robert Penn Warren, de naar Amerika geëmigreerde Aldous Huxley en vooral Henry James.[174] Ook typisch Greshoff is dat hij geen moeite heeft eerlijk zijn vooroordelen te corrigeren. Als hij een 'zeer voortreffelijke roman' van Edith Wharton heeft gelezen, *Age of Innocence*, constateert hij: 'Hieruit blijkt weer het groote gevaar van vooroordeelen. Ik had Edith Wharton reeds lang buiten mijn gezichtskring gesloten alléén op grond van het feit dat in Frankrijk haar romans door de Revue des Deux Mondes gepubliceerd werden. Ik nam aan dat zij "niets" moesten zijn, omdat dat geschrift zelden of nooit iets goeds brengt.'[175]

Ondanks de Amerikaanse literaire lichtpunten is Greshoff vanaf zijn aankomst in New York aan zijn vertrek blijven denken. Het heimwee is te groot. Greshoff wil al die tijd niets liever dan terug naar Kaapstad: hij gelooft nog steeds dat hij zich dienstbaar kan maken voor de culturele verhoudingen tussen Nederland en Zuid-Afrika. In 1943 gooit hij menig balletje op, maar het lukt hem niet de regering zo ver te krijgen hem daar aan te stellen.[176]

Greshoff komt in oktober 1943 samen met Nico Slotemaker de Bruïne tot de slotsom dat hij het beste het einde van de oorlog kan afwachten en dan als persattaché bij de Brusselse of Franse ambassade aan de slag kan gaan.

Dat zou vooral financieel goed uitkomen, omdat Jan junior, die door zijn dienstplicht zijn opleiding moest onderbreken, nog één à twee jaar moet studeren na zijn terugkomst uit Londen. Greshoff kan alleen niet beoordelen in hoeverre Slotemaker bereid en bij machte is zulke beslissingen te forceren en de onzekerheid blijft.

Hij is niet de enige die voortdurend met zijn toekomst bezig is: ook Greshoffs collega's beseffen dat hun verblijf in New York tijdelijk is. Na de oorlog zal het Nederlands Informatie Bureau immers niet meer nodig zijn, althans: niet in de omvang waarin het nu opereert. De rechtstoestand van het personeel is door de oorlogsomstandigheden ongeregeld gebleven, dus wat zal er met hen gebeuren als de geallieerden zegevieren? Naarmate het einde van de oorlog dichterbij lijkt te komen, wordt er voortdurend gespeculeerd: 'Men moet zien onder dak te komen en de regeering voelt zich terecht verplicht hierbij zoveel mogelijk te helpen.'[177]

Over één toekomstzaak heeft Greshoff duidelijke ideeën: 'zijn' tijdschrift *Groot Nederland*. De uitgeverij van het blad, Van Holkema & Warendorf, staat inmiddels onder toezicht van een zogenaamde *Verwalter*. Deze Reinier van Houten probeert van Van Holkema & Warendorf een volkse uitgeverij te maken, die de opvattingen van de nieuwe orde onder de Nederlanders verspreidt. *Groot Nederland* lijkt Van Houten een uitermate geschikt medium voor zijn plannen; het blad zou de ware Nederlandse volksaard kunnen stimuleren door middel van literatuur. Hij heeft het inmiddels onder redactie van de nationaalsocialisten Hendrik Lindt, Sybren Modderman en Jan van der Made geplaatst. Van Houtens plan mislukt: voor het nieuwe *Groot Nederland* is geen belangstelling.[178]

Na veelvuldige gesprekken komen Greshoff en Martinus Warendorf – beiden zien het met lede ogen aan dat het blad nu als 'spreektrompet der landverraders' functioneert – tot de slotsom dat zij *Groot Nederland* zo snel mogelijk na de bevrijding weer in eigen handen moeten zien te krijgen, met Greshoff als hoofdredacteur en Warendorf als uitgever.[179] Greshoff is onzeker over zijn rol als redacteur: heeft hij nog voldoende contact met en prestige bij de jongeren die tijdens de bezetting zijn opgegroeid, om *Groot Nederland* weer toonaangevend te kunnen maken? Hij houdt zijn twijfels voor zich, ze zijn van later zorg.[180]

Greshoff schrijft alvast een lange brief aan Adriaan Pelt, hoofd RVD in Londen, om hem ervan te doordringen dat hij na de bevrijding direct actie moet ondernemen voor het tijdschrift. Hij vergezelt de brief van een door Warendorf en hem opgesteld rapport, dat ervoor pleit om na de bevrijding geen papier beschikbaar te stellen 'aan hen, die gedurende de bezetting op

eenigerlei wijze met de bezettende macht of met de N.S.B.ers hadden samengewerkt'.[181] Ze willen onder alle omstandigheden voorkomen dat Warendorfs voormalige partner Van Holkema *Groot Nederland* blijft uitgeven en zoeken daarom nu alvast regeringssteun.[182]

Maar het is halverwege 1944: het einde van de oorlog laat nog op zich wachten. 6 juni wordt Greshoff om kwart voor vijf wakker gebeld door Julia Goris, de vrouw van Bert, die vertelt dat de geallieerden de Duitsers compleet verrast hebben met hun invasie van Normandië. Om halfzeven gaat de telefoon opnieuw: het Office of War Information vraagt hem of hij een verklaring wil afleggen die over de BBC naar Nederland gezonden kan worden. Om kwart over zeven is Greshoff in de 57ste straat om er snel een gelegenheidstekst uit te persen, waarmee hij de Nederlanders moed probeert in te spreken. 'Wij denken in de beslissende oogenblikken uitsluitend aan U, aan de verschrikkingen welke de Duitschers nog over U kunnen brengen, aan de overwinning, welke de belooning zal zijn voor Uw moed, Uw ongebroken verzet, uw bijna bovenmenschelijk uithoudingsvermogen. [...] Het werk der bevrijding is begonnen!' Greshoff is ontevreden over het oppervlakkige stuk vol dooddoeners, het is dan ook 'niet gemakkelijk om onvoorbereid om 7.15 in de morgen "tot Nederland" te moeten spreken'. De uitzinnige stemming onder de aanwezige ambtenaren in de studio lijkt hem vooralsnog niet gerechtvaardigd.[183]

Hoewel de mensen om hem heen sinds deze dag optimistisch gestemd zijn, wordt Greshoffs heimwee en weerzin de weken erna erger en erger. Het helpt niet dat hij eind juni promotie maakt. Omdat Ries te druk is met het financiële beheer van het bureau, benoemt de directie Greshoff tot hoofd van de radioafdeling. Geldelijk is dat een verbetering, maar het gooit roet in zijn plannen: hij had in september alsnog naar Curaçao willen afreizen om lezingen te houden en enige boeken willen afmaken. In plaats daarvan moet hij nu fulltime aan de bak op kantoor. De tegenzin in het werk stijgt zo mogelijk nog verder en menige vergadering met zijn collega's is reden tot ergernis: 'Ik heb van mijn levensdagen nog NOOIT zulk een vormeloos redevoeren meegemaakt. Wil je mij a.u.b. per omgaande melden *hoe* deze lieden een nieuwe wereld moeten opbouwen??' vraagt hij Ries.[184] Bovendien heeft hij nooit eens fatsoenlijk vakantie, langer dan zo nu en dan enkele weken kan hij er niet tussenuit: 'In een werkelijk beschaafde samenleving behooren alle kantooren van 1 Juni – 1 Sept verlaten te zijn.'[185]

Werkelijk ellendig wordt het als Greshoff in de loop van 1944 ziek wordt. De klachten worden steeds erger: zijn gelaat trekt geel weg, in de maand november is hij zo'n 6,5 kilo afgevallen en tijdens een dinertje op 16 decem-

ber ter ere van Van der Veens verjaardag, kan hij niet meer opstaan. Pas half december wordt de oorzaak achterhaald: een opgezette lever en een slechtwerkende galblaas, die bovendien waarschijnlijk galstenen bevat, veroorzaken de pijn. Zijn artsen schrijven hem een magnesiumsulfaatkuur voor, waardoor een operatie voorkomen wordt.[186] De verloren kilo's komen er niet meer bij, zelfs niet als hij op doktersadvies een paar dagen naar Atlantic City, even buiten New York, gaat – Fritz Landshoff vergezelt hem – en herhaaldelijk kreeft eet bij het wereldberoemde restaurant Hackney's.

Na de rustige vakantie verklaren de artsen Greshoff genezen, maar de matheid, onzekerheid en onrust houden aan. Hoelang zou de oorlog nog duren? Eind 1944, een paar dagen voor de jaarwisseling, verdraagt Greshoff zijn bestaan in New York niet langer. Hij gaat naar Slotemaker de Bruïne en stelt hem voor verlof – liefst een jaar, desnoods twee – voor onbepaalde tijd op te nemen, 'buiten bezwaar van 's lands schatkist'. Op die manier blijft hij beschikbaar voor de regering, bijvoorbeeld voor een culturele post op een ambassade, zonder dat die voor de tussenliggende periode hoeft te betalen. Graag zou hij zijn verlof in Kaapstad uitzitten, omdat het leven daar goedkoper is en hij in ieder geval bij een van zijn zoons kan zijn. Die tijd kan hij gebruiken om zich aan zijn literaire werk te wijden. In de tussentijd kan de regering dan 'het juiste oogenblik voor de hervatting van mijn ambtelijk werk bepalen'.[187]

Het verzoek wordt met begeleidende brief van Slotemaker per koerier naar de regering in Londen gestuurd. Snelle inwilliging verwacht Greshoff niet, hij weet inmiddels dat de ambtelijke molens traag malen.

Londen keurt Greshoffs plan in maart goed. Om op een post als cultureel attaché te wachten heeft echter geen zin, want de regeringsplannen zijn volgens minister Bolkestein nog in een te vaag stadium om uitsluitsel over de toekomst te geven.[188] Greshoff vindt het allang best: hij weet inmiddels hoe weinig hij geschikt is voor een ambtelijk leven, hij twijfelt aan het nut van zo'n functie – 'men kán beschaving nu eenmaal niet op commando bevorderen' – en ziet bovendien op voorhand de nodige organisatieproblemen: zo'n cultureel attaché behoort tot het departement van OKW, maar zit op een ambassade die tot Buitenlandse Zaken behoort. Dat betekent dat je per definitie tussen wal en schip valt. Het woord 'cultureel' bevalt hem trouwens ook niet: 'Maar wie weet een ander? Men kan bezwaarlijk gewagen van een beschavingsagent.'[189]

Terwijl de Greshoffs in het voorjaar van 1945 hun vertrek voorbereiden, is de bevrijding van Europa in volle gang. Sinds D-day waren de Amerikanen, Engelsen en Canadezen snel opgerukt door Frankrijk – Parijs kwam 25

augustus 1944 in handen van de geallieerden –, België, dat in september en oktober bevrijd werd, en Zuid-Nederland. Gevolg is dat er berichten uit Europa beginnen door te sijpelen. Er komen weer brieven van Belgische vrienden en kennissen, die bij Greshoff voor verlichting zorgen. Toch brengt de naderende bevrijding ook een ononderbroken angst: met welke verliezen zal de eindstrijd gepaard gaan? Zullen de luchtaanvallen op Londen Jan en Nancy niet raken? En: hoe zal Europa er na de oorlog aan toe zijn?

Jan en Aty Greshoff leven tussen de open koffers en halfvolle kisten, zes van de dertig grote kisten zijn al gepakt. Greshoff loopt boekhandels af om nog snel zijn bibliotheek aan te vullen met de Amerikaanse titels die op zijn verlanglijst staan – hij zal uiteindelijk vijf kisten met boeken vullen.[190] Terwijl Aty in Macy's een hoedje staat te passen, vernemen ze de langverwachte en toch nog plotselinge dood van president Roosevelt, die op beiden diepe indruk maakt. Het geeft Greshoff een nog sterker gevoel van onzekerheid over de toekomst: 'Ik heb, zolang in Amerika levende, de overwinning en Roosevelt *vereenzelvigd*.'[191]

Overtochten zijn moeilijk te verkrijgen, maar op 20 april horen Jan en Aty dat ze een kleine maand later naar Kaapstad kunnen. Tien dagen na het bericht schiet Hitler zichzelf in Berlijn door het hoofd. De opmars van de Amerikanen door Nederland, die in september 1944 bij Arnhem waren gestrand, wordt hervat en op 5 mei capituleren de Duitsers : Nederland is vrij.

Het nieuws zorgt voor grote vreugde onder de Nederlanders in Amerika. Ook Greshoff voelt opluchting, maar niet meer dan dat, hij heeft naar eigen zeggen verleerd om blij te zijn. Bovendien beseft hij dat Nederland in ontredderde staat verkeert, zeker na de zware hongerwinter die men net achter de rug heeft. Hij is ervan overtuigd dat hij zich moet voorbereiden op een verarmd, ontwricht, achterdochtig Nederland, dat in vele opzichten onherkenbaar is geworden.[192]

Vooral voor een heimelijk doorwerkend fascisme en een sterk neonationalisme houdt Greshoff zijn hart vast. Met Fritz Landshoff heeft hij vele uren uitvoerig en vurig gepraat over de noodzakelijkheid om na de oorlog direct een campagne te starten tegen nationalistische legendevorming en heldenverering.[193] Hij is bang voor de terugkeer van 'alles wat ik van mijn jeugd af zoo hardgrondig verfoeid heb, het sterke gezag, de onwaarachtige verheerlijking van het gezin, de uitbuiting van de natuurlijke genegenheid van het eigen land voor politieke doeleinden, een herleving van de verachtelijkste fatsoenhuichelarij, het doorvoeren van een zoogenaamde "orde", die dan wel niet dè nieuwe orde is, maar er toch alle ongemakken van heeft. Kortom: de triomf van de burgerij.'[194]

Ondanks zijn verwachting dat de geestelijke atmosfeer in Nederland voor vele jaren verpest zal zijn, laait het verlangen naar Europa op. Even twijfelt Greshoff: zou Europa niet toch een betere bestemming zijn dan Kaapstad?